

2017/4

XXVI. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI
SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2017
© A kötetben publikáló szerzők, 2017

Kiadja az MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: 1399 Budapest, Pf. 694/115

ISSN 1216-1438

Megjelenik a L'Harmattan Kiadó gondozásában
Tördelő- és olvasószervező: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház utca 30.
Postacím: Budapest, Pf. 694/115
1399

Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@mtapti.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit

Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

TARTALOM

DEMOKRÁCIÁK

- *Körösényi András*: Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon 7
- *Patkós Veronika*: Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban 29

POLITIKUSOK

- *Angyal Emese Éva–Fellner Zita–Fényes Csongor*: Új kihívók. Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban 55

POLITIKAELEMÉLET

- *Balogh István*: Méltányosság vagy önbecsülés. A politikai igazságosság két koncepciója 83
- *Szűcs Zoltán Gábor*: Túl a legitimitáson? Xenophón Anabasziszának tanulságai a kortárs realista politikaelmélet számára 108

ÁLLAM ÉS HADSEREG

- *Harangozó Dániel–Wagner Péter*: Állam és hadsereg a posztszovjet Közép-Ázsiában. A fegyveres erők politikai és társadalmi szerepe 133

RECENZÍÓ

- *Bischof Péter*: A szupranacionalizmus bővületében (Michel Dumoulin (ed.): Die europäische Kommission 1958–1972. Geschichte und Erinnerungen einer Institution) 155

KÖNYVFIGYELŐ 164

ÖSSZEFOGLALÓK 168

SZERKESZTŐK

Boda Zsolt (főszerkesztő)
Szabó Andrea
Szűcs Zoltán Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szabó Márton (elnök)
Ágh Attila
Balogh István
Bayer József
Bozóki András
Csizmadia Ervin
Enyedi Zsolt
Ilonszki Gabriella

Kende Péter
Körösényi András
Kurtán Sándor
Lánczi András
Pálné Kovács Ilona
Szabó Máté
Tóka Gábor

DEMOKRÁCIÁK

Körösenyi András

Weber és az Orbán-rezsim:
plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon

Patkós Veronika

Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség
az európai demokrációkban

WEBER ÉS AZ ORBÁN-REZSIM: PLEBISZCITER VEZÉRDEMOKRÁCIA MAGYARORSZÁGON

Körösényi András

(MTA TK PTI, Corvinus Egyetem és Társadalomtudományi Kar)

ÖSSZEFOGLALÓ

Egyre kiterjedtebb irodalom foglalkozik a demokratizálódott országoknak autoriter irányba történő „visszacsúszásával”, amelyben gyakran hivatkoznak a 2010 utáni Magyarországra. Jelen munka a weberi plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) koncepciójának segítségével próbálja megérteni, leírni és elemezni a 2010 utáni Orbán-rezsimet. Először, Weber szövegeinek elemzésével megkonstruálja a PVD elméletét. Másodsor, az Orbán-rezsimről szóló mini esettanulmány segítségével demonstrálja a PVD analitikus erőnyeit. Az írás fő tézise, hogy a demokratikus legitimitáció és az autoriter uralom a PVD legfőbb jellegzetességét alkotó kombinációja nem a dolgok patológikus együttállásának alkalmi következménye, hanem a rezsim endogén jellegzetessége.

Kulcsszavak: demokrácielmélet ■ magyar politika ■ plebiszciter vezérdemokrácia ■ Orbán, Weber

Larry Diamond mintegy másfél évtizeddel ezelőtt a demokratizálódás harmadik hullámáról jegyezte meg, hogy példa nélküli sebességgel nő azon rezsimnek száma, „amelyek nem tekinthetők sem tisztán demokratikus, sem tisztán autokratikus rendszereknek” (Diamond, 2002: 25.). Azóta egyre gyarapszik az az irodalom is, amely az 1990-es évek elejétől kialakult kelet-közép-európai demokratizálódási folyamat megtorpanásáról, visszafordulásáról beszél (Jenne-Mudde, 2012). Az utóbbi években több szerző aggodalmát fejezte ki az Orbán-kormány illiberális vagy antiliberalis fordulata miatt (Jakab-Sonnenvend, 2013; Bánkuti és munkatársai, 2015; Csillag-Szelényi, 2015), míg mások azt is kétségbe vonták, hogy fennmaradt-e Magyarországon a demokrácia (Bozóki, 2015; Kornai, 2015; Ágh, 2016). Ezek a hibrid rezsim-irodalomba illeszkedő munkák az Orbán-rezsimet a liberális demokrácia ideáljához viszonyítják és annak kritériumai alapján írják le, elemzik és értékelik. Így az említett, Magyarországgal foglalkozó cikkekből többet tudhatunk meg arról, hogy hol és mennyiben távolodott el az Orbán-rezsim a liberális demokrácia ideáljától, azaz, hogy az a liberális demokrácia mely kritériumait nem teljesíti, mint arról, hogy a rezsim valójában milyen módon működik. A hibrid rezsimekkel foglalkozó irodalom (Fukuyama, 1989 és 2014; Merkel, 2004; Schedler, 1998 és 2002; Wigell, 2008;

Gyulai, 2017) fő kutatási célja ugyanis az, hogy az egyes rezsimeknek a liberális demokráciák idealizált típusától való eltéréseit empirikusan megragadja és mérje. Ebben a teleologikus szemléletben a rezsimeket a liberális demokráciáktól a zárt autokráciáig tartó kontinuum skálán rangsorolják, az alapján, hogy milyen mértékben teljesítik a liberális demokrácia kritériumait.

Több kutató figyelmeztetett, hogy noha a demokráciát a liberális demokrácia ideáljával azonosító fenti szemléletmód normatív szempontból vonzó lehet, és megkönnyíti a formális komparatistikát, kevésbé segíti e rezsimek megismerését. Alább a hibrid rezsimek irodalom három gyengeségét emelem ki.

(1) Fareed Zakaria (1997) arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a szemléletmód elfedi az egyéni szabadságjogokat középpontba helyező liberalizmus és a demokrácia közti alapvető elméleti ellentmondást (vö. O'Donnell–Schmitter, 1986). Egy liberálisabb rezsimek nem feltétlenül demokratikusabb is egyben. Aligha értelmezhető a teleologikus szemléletben például Guillermo O'Donnell delegatív demokráciája, amely „demokratikusabb, de kevésbé liberális, mint a képviselői demokrácia” (O'Donnell, 1994: 99.).

(2) Egy másik gyengeség azzal kapcsolatos, hogy a teleologikus szemléletben a hibrid rezsimek nem önálló, hanem reziduális kategória. A teleologikus szemlélet O'Donnell (1996) szerint így „fogalmi torzuláshoz” vezet, ugyanis a hibrid rezsimek „negatív módon” – a liberális demokrácia vonásainak a hiányával – jellemzi, és így a kutatói figyelem nem az adott rezsimek természetének a megismerése és megértése irányul. Levitsky és Way (2002: 52.) megjegyezte, hogy a reziduális „*semidemocratic*” kategória elkendőzi az ide besorolt rezsimek közti fontos különbségeket és lényegesen különböző rezsimeket vesz egy kalap alá.

(3) Levitsky és Way (2002) szerint a teleologikus felfogás „demokratizálódás elfogultságát” (*democratization bias*) eredményez, amelynek következtében a hibrid rezsimeket a liberális demokráciáig tartó fejlődési pályán átmenetileg megtorpanó, vagy visszacsúszó eseteknek tekintik, mintha azok feltétlenül „tartának valahová”. Az elmúlt években ezzel szemben éppen a fentiekkel ellenkező előjelű felfogás nyert teret, amely szerint a demokratizálódásban megtorpanó és visszacsúszó országok óhatatlanul autokráciákká válnak. Mindkét felfogás alábecsüli annak lehetőségét, hogy a (liberális) demokrácián és diktatúrán túl valamilyen önálló, tartós rezsimek típus is kialakulhat.

Nem tagadva a liberális demokrácia kritériumaival dolgozó megközelítés eredményeit, jelen írás a fent idézett figyelmeztetések okán – a hibrid rezsimek irodalomra jellemző teleologikus szemléletmódhoz képes – eltérő teoretikus perspektívát kínál a hagyományos klasszifikációba nem illeszkedő rezsimek elemzésére. Célja az, hogy az Orbán-rezsimek nem a hiányzó, hanem a meglévő vonásainak a megragadásával jellemezze.¹ Az alábbi írásban amellet érvelek, hogy a weberi plebiszciter vezérdemokrácia (a továbbiakban: PVD) modellje alkalmas keretet kínál az Orbán-rezsimek elméleti megragadására és

empirikus leírására, és hogy e keret alkalmazásával közelebb juthatunk a hagyományos klasszifikációba nem illeszkedő rezsimek egy sajátos típusának a jellemzéséhez.²

Írásom célja kettős. Az első, szorosan Weber szövegei alapján rekonstruálni, vagy megkonstruálni a PVD-t, mint ideáltipikus modellt.³ Ennek során látni fogjuk, hogy a PVD nem *reziduális* kategória, de nem is „köztes” állapot, vagy visszaesés a demokratizálódás azon folyamatában, amelyet a hibrid rezsimidadalomban sokan teleologikusnak feltételeztek, hanem önálló, *sui generis* rezsimtípus. A PVD cezarista politikai uralmat teremt, azaz formájában demokratikus, miközben tartalmában autoriter rendszer (Baehr, 2008: 96–97).

Írásom másik célja annak feltárása, hogy a PVD elmélete milyen analitikus erényekkel rendelkezik és mennyiben alkalmas empirikus kutatás céljára. Ennek érdekében munkám második részében az Orbán-rezsimet a PVD elméleti-fogalmi keretének alkalmazásával fogom empirikusan leírni és elemezni. Látni fogjuk, hogy a PVD fő karaktervonásai az empirikus kutatás számára is releváns módon fogalmazhatóak meg. Írásom fő konklúziója az lesz, hogy a PVD gyümölcsöző teoretikus keretet kínál a liberális demokráciáktól és az autoriter diktatúráktól egyaránt eltérő, „szürke folt”-ot alkotó rezsimek egy jellegzetes típusának elemzésére. A PVD azonban nem a liberális demokrácia és az autokratikus diktatúra (vagy másképpen: zárt autokrácia) ideáltípusa közti lineáris tengelyen foglal el egy közbülső helyet, hanem egy másik dimenzióban értelmezhető. Az alábbi írásban először bemutatom a PVD weberi fogalmát és legfontosabb jellemzőit. Másodszer az Orbán-rezsimet írom le és elemzem a PVD elméleti-fogalmi kerete segítségével. Végül megfogalmazok néhány konklúziót.

A PLEBISZCITER VEZÉRDEMOKRÁCIA FOGALMA ÉS FŐ JELLEMZŐI

Weber összefüggően nem fejtette ki a PVD elméletét, de írásai alapján a PVD fogalma és főbb jellemvonásai rekonstruálhatóak, illetve megkonstruálhatóak.⁴ A kiindulópont, hogy a PVD ideáltípusát Weber szorosan a karizma fogalmára építi, a vezérdemokrácia így a karizmatikus uralom rutinizált, intézményesített variánsa. „A ‘népszavazáson alapuló demokrácia’ – a vezérelvű demokrácia legfontosabb típusa – (...) nem más, mint olyan karizmatikus uralom, amely az alávetettek akaratából levezetett és csak az ő akaratukból önálló legitimitás formája mögé rejtőzik.” (Weber, 1987: 273.).

Azaz, a PVD az autoritásnak az az altípusa, ahol a vezér uralmát *tartalmlag* a karizmája, *formailag* pedig népszavazás legitimálja. Nézzük ezek után részletesebben a PVD fő jellemzőit.

Az első a karizma központi szerepe: a PVD-t a karizmatikus vezér és az uralom karizmatikus legitimitása jellemzi. A tradicionális és a legális autoritással ellentétben a karizmatikus autoritás legfőbb sajátossága ugyanis az, hogy valamilyen rendkívüli, személyes képességen alapul. Weber a karizma fogalmát a következőképpen határozta meg: „'Karizmának' nevezzük egy személyiség nem mindennapinak számító képességeit (...), amelyek miatt ezeket a személyeket természetfölötti vagy emberfölötti, vagy legalábbis sajátos, nem mindennapi, nem mindenki számára hozzáférhető erővel vagy tulajdonságokkal (megáldott) embereknek, vagy isten küldöttének vagy példaképnek, s ezért 'vezérnek' tekintették.” (Weber, 1987: 248.)

A karizma hatalma a „kinyilatkoztatásba és a hősökbe vetett hiten” alapul, de lehet az alapja valamilyen különlegesen fontos megnyilatkozásnak, személyes küldetésnek vagy hősiességnek az uralomnak alávetettek részéről történő elismerése is (Weber 1996: 209–210.). A karizma fontos eleme a vezér által kinyilatkoztatott, jövőre irányuló vízió is. Weber hangsúlyozza, hogy a valódi karizma alapja nem valami objektív dolog, nem valami tárgyi értelemben vett konkrét tartalom. A karizma egy sajátos viszony, ami a karizmatikus uralmat gyakorló személy és az uralomnak alávetettek között jön létre: egyrészt valamilyen különleges képesség kinyilatkoztatásán alapuló uralmi (legitimitás) igény, másrészt az erre hivatkozó uralom legitimitásának az uralomnak alávetettek részéről történő elismerése (percepció) jellemzi. Egy egyén karizmája azonban mindenekeelőtt azt a képességet jelenti, hogy kivívja a nép elismerést (Green, 2010: 147.).

A PVD-ben kialakuló karizmatikus vezetésnek – az eredeti értelemben vett karizmával szemben – két fő sajátossága van. Az egyik, hogy a PVD a karizmatikus autoritás rutinizált, intézményesített változata. Noha a karizma mindennapivá válása a PVD-ben a tiszta (azaz ideáltipikus értelemben vett) karizma meggyengülését, eltűnését eredményezheti, a plebiszciter (demokratikus) választások strukturális okokból mégis a karizma újratermelését segítik elő.

A PVD-ben létrejött vezetés másik sajátosságát az eredeti értelemben vett, és kinyilatkoztatáson alapuló karizmával szemben az adja, hogy az „... nem más, mint olyan karizmatikus uralom, amely az alávetettek akaratából levezetett és csak az ő akaratukból fönnálló legitimitás formája mögé rejtőzik.” (Weber, 1987: 273.). A karizmatikus uralom tehát a demokratikus legitimitás formája mögé bújlik: ezért kulcsfontosságú a karizmatikus vezér számára a választási győzelem. A plebiszciter vezér karizmája a választásokon a rivális pártvezérek legyőzésében manifesztálódik. A „választási csatatér diktátorának” (Weber, 1998: 185.) a politikai küzdelemben mutatott hősiessége válik a karizma alapjává. A PVD-ben így kapcsolódik össze az uralom karizmatikus és legális legitimitása.

Weber (1998) a demokratikus intézményektől várta, hogy kiképezi és fejleszt a karizmatikus kvalitást azok körében, akik tömegtámogatást keresnek.

A tömegdemokrácia sikeres politikusa – Green értelmezése szerint – három olyan kvalitásra tesz szert, amelyek segítségével megközelíti a tiszta karizmatikus vezetést (Green, 2010: 143.). Először is a politikai küzdelem szakértője, akinek autoritása a politikai harcban manifesztált erejéből származik – másképpen ez a karizmatikus vezér politikai küzdelemben megmutatkozó hősiességéből származik (Weber, 1996: 208.). Másodsor, új értékeket és kötelességeket hirdet (Weber, 1987: 250.), vagy másképpen: a jövőre vonatkozó vízióval rendelkezik a politikai közösség számára. Harmadsor, a demokratikusan megválasztott vezér személyesen felelőssé válik a döntéseiért és cselekedeteiért, azoknak eredményeseknek kell lenniük, a karizmának igazolódnia kell (Weber, 1987: 249.).

A PVD második fontos jellemvonása a plebiszciter jelleg. A plebiszcitum fogalmán Weber, kortársaihoz hasonlóan a közvetlen népi döntéshozatalt, a népszavazást értette (Baehr, 2008; Green, 2010: 122.). A plebiszcitum tehát igen/nem választást jelent: a népszavazásra bocsátott javaslat, illetve jelölt elfogadását vagy elutasítását. Elméleti oldalról közelítve, a plebiszcitum a PVD-ben szükségképpen rutinizálódó karizma intézményesülését jelenti. A karizma mindennapivá válása ugyanis azt jelenti, hogy formailag legális köntöst ölt, azaz előzetesen felállított szabályok alapján lebonyolított, formálisan legális választásokon elnyert elismerésben nyilvánul meg. Weber a következőképpen fogalmazza meg a karizma rutinizálását: „a közösség részéről történő elismerést úgy fogják föl, mint ‘választást’. A személyes karizmája folytán legitim uralkodó ekkor olyan úr lesz, aki az alávetettek kegyelméből uralkodik, akit az alávetettek (formálisan) szabadon választanak, tetszésük szerint emelnek hatalomra, és akit meneszthetnek is; ugyanúgy, ahogy a karizma elvesztése – illetve az, ha nem igazolódott be – már korábban is az eredeti legitimitás elvesztését vonta maga után” (kiemelés tőlem – K. A.) (Weber, 1987: 272.).

Azaz a PVD-ben formailag szabad választások vannak, és a választást úgy fogják fel, mint az elismerés kifejezését. A választási győzelem legitimálja az uralmat, így demokratikus legitimitáció alakul ki. Csakhogy – tézisem szerint – ez adja a PVD autoriter vonását, a formailag szabad választások tartalmilag hasonlatossá válnak a plebiszcitumhoz. Ugyanis, ha az uralom valóban karizmatikus, az már valamilyen módon beigazolódott, így a választások és a plebiszcitum közötti különbség elhalványul: azaz a formális (előzetes szabályok szerint lebonyolított és versengő) választásból tartalmi értelemben plebiszcitum (népszavazás), a karizma utólagos elismerése lesz.

A plebiszcitum tehát formalizált, tartalmi értelemben azonban mégsem „szabad” választásokat jelent, hanem az uralmat gyakorló karizmatikus jegyekkel bíró személy – vagy az ugyanilyen jegyekkel bíró „trónigénylő” – elismerését vagy elutasítását jelenti (Weber, 1996: 219–221.). Weber számára a plebiszcitum a demokratikus formákat alkalmazó modern (rutinizált) karizmatikus uralom/autoritás egyik eszköze. A vezér plebiszcitummal nyeri el és egyben

legitimálja uralmát (Weber, 1987: 272.), és így éppen ez az anti-autoriter forma (a választás) legitimálja az autoriter (karizmatikus) uralmat.

A PVD harmadik jellemzője, hogy kialakulása rendkívüli, vagy válsághelyzethez kötődik. Régi megfigyelés, hogy más fajta vezetőkre van szükség békeidőben, illetve normál állapotban, mint háborús vagy válsághelyzet idején. Weber is írt a „kettős fejedelemségről”, amikor külön vezető tisztséget hoztak létre a békés és a rendkívüli vagy háborús időkre (Weber, 1996: 227.). A „tiszta” értelemben vett karizmatikus uralom megteremtése Weber szerint mindig valamilyen rendkívüli helyzet következménye: „minden rendkívüli esemény fellobbantja a karizmába vetett hitet” – írja (uo.). A kivételes helyzet rendkívüli, nem mindennapi képességű vezetőket és megoldásokat igényel. Csak különleges képességgel, hősiességgel lehet úrrá lenni a rendkívüli helyzeten, amikor a normális, megszokott rutin nem elegendő. A karizmatikus uralom, állította Weber, „... abból a közös felindultságból születik, amelyet a rendkívüli vált ki az emberek egy csoportjából, illetve abból az odaadásból ered, amelyet az emberek egy csoportja a hősiesség iránt érez, függetlenül attól, hogy mi a tartalma a hősiességnek.” (Weber, 1996: 215.).

A PVD negyedik jellemzője a politika forradalmi jellege. Ennek gyökere, hogy a karizmatikus vezért nem kötik a tradicionális és racionális normák, hanem szuverén módon új értékeket, „új parancsokat hirdet, alkot, követel” (Weber, 1987: 250.). „A karizma birtokosa [...] azért élvez tiszteletet és autoritást, mert azt gondolják róla, hogy személyében olyan küldetést testesít meg, amely [...] forradalmasító, minden értékrangsort megfordító, szokáserkölcset, törvényt és tradíciót felforgató jellegű.” (Weber, 1996: 211.). Ilyenkor a válság vagy az arra való hivatkozás segít megalapozni a forradalmi politikát. A politika primátusa érvényesül a joguralom, a bürokratikus szabályok és a társadalmi normák felett, azaz gyengíti, felbomlasztja a legális és a korábban uralkodó normák szerint igazolható uralom alapjait. Az uralom önkényessé válik, de ezt az önkényességet a karizmatikus legitimáció elfedi, igazolja. Míg a *tisztán* karizmatikus uralom mindent átértékel, amellet érvelek, hogy a PVD-ben, amely a karizmatikus és legális uralom egy ötvözete, az uralom legális legitimációja korlátot szab. Feszültség alakulhat ki a karizmatikus és a legális uralom között. A politika primátusának a legális uralom és a bürokrácia sem állhat teljes mértékben ellen, de az uralom formailag legális legitimációja megköveteli, hogy a forradalmi politika pozitív jogi formát öltjön. Amellet érvelek, hogy a PVD-ben a plebiszciter vezér egyrészt – kisebb vagy nagyobb mértékben megsérti, korlátozza, felülírja a bürokratikus normákat, ugyanakkor támaszkodik is rájuk az uralom gyakorlása érdekében.

A PVD ötödik jellemzője, hogy a demagógia kulcsszerepet kap a politikai vezetők állampolgárok felé irányuló kommunikációjában. A honorácior parlamentek korszakával szemben a modern demokráciákban, ahol a választások

a jelöltek szavazatokért folytatott küzdelmét jelentik, a politikai vezetés elkerülhetetlenül demagóg jellegűvé válik, állította Weber: „Demokrácia és demagógia összetartozik” (Weber, 1978: 1450.; vö. Weber, 1994: 218–220. és 331.). „A fennálló állapotokat nyugodtan nevezhetjük »a tömegek érzelmeinek kihasználásán alapuló diktatúrának«” – írta Weber (1998: 186.). Ennek fő oka, hogy a honorárium parlamenteket többé-kevésbé még jellemző racionális, tárgyszerű hangvétellel és meggyőzéssel szemben a tömegdemokráciákban a szónoklat a tömegek érzelmeire kíván hatni (Weber, 1996: 223.). A „szónoklás karizmáját birtokló demagógosz” (Weber, 1996: 220.) ugyanis közvetlenül a néphez szólt.

„Minél inkább a tömeghatás a cél, [...] annál mellékesebb jelentősége van a beszéd tartalmának”, állította Weber (1996: 223.). Weber Gladstone-ban látta a modern Periklészt és úgy vélte, hogy a periklészi demokráciát és a XIX. század végi Nagy-Britanniát egyaránt a plebiszciter demokrácia és a demagóg politikai vezetők uralma jellemezte (Weber, 1998: 175., 185–186.; vö. Manin, 1997). A jó rétor tehát a tömegdemokráciában óhatatlanul demagóg is egyben, amihez azonban Weber nem fűzött etikai tartalmat: a modern demagóg antik elődjéhez képest egyaránt lehet a közjót kereső államférfi, de akár felelőtlen, kalandor politikus is (Uhr, 2014). John Uhr (2014: 257.) szerint a weberi demagógia alatt az olyan retorikát kell értenünk, amit ma populizmusnak hívnánk.

Végül, a PVD-ben több vonatkozásban is megváltozik a képviselő jellege. Először is megváltozik a képviselő alanya. A hangsúly a sokféleség parlamenti reprezentációja helyett a végrehajtást vezető, és a nép egységét (többségét) képviselő plebiszciter vezérré kerül, aki az inkumbens pozíciót is betölti (vö. Manin, 1997; Körösenyi, 2005). Nem a parlament, vagy más kamara vagy népképviselői intézmény, hanem a közvetlenül (vagy *de facto* közvetlenül) a nép által választott vezér, a végrehajtó hatalom tényleges vezetője képviseli a népet (Weber, 1987: 272.). Ez együtt jár azzal, hogy a karizmatikus uralom esetén a képviselő, mint láttuk, személyessé, perszonalizálttá válik. Másodszor, a bottom-up reprezentációt a top-down képviselő váltja fel (vö. Körösenyi, 2005). Míg a hagyományos parlamentarizmusban a képviselő a király előtti képviselőt jelentette, azaz a részek (rendek, választókerületek) képviselőjét, de a felekezeti, réteg- és osztályreprezentációt megtestesítő német birodalmi gyűlés is ilyen *bottom-up* logikában szerveződött (az ország képviselője a királlyal szemben; a társadalom képviselője az állammal szemben), addig a modern tömegdemokráciákban (Weber az USA-t, Nagy-Britanniát tekintette ilyennek) a képviselő elsősorban *top-down* jellegűvé válik. Ahol ugyanis már nem csak a népképviselői parlamentet, de egyúttal vagy amellet az egész nemzetet, politikai közösséget képviselő cselekvő aktort, a végrehajtó hatalom vezetőjét a nép választja, ott az válik a nép elsődleges, megszemélyesíthető képviselőjévé. Harmadszor, a végrehajtóhatalmat megszerző plebiszciter vezér szabad

mandátumot, biankó felhatalmazást kap a választásokon a kormányzásra. A nyugati képviseleti rendszerekben az imperatív mandátumot már a XVIII–XIX. században a szabad mandátum váltotta fel. A különböző érdekek abba az irányba hatottak – írta Weber –, hogy „...a »népképviselőt« ne választói szolgájának, hanem megválasztott »urának« tekintsék” (Weber, 1996: 222.). Ezt fejezték ki az alkotmányok azzal, hogy elismerték a képviselők szabad mandátumának elvét, írta Weber (Weber, 1996: 222.).

Összefoglalás

Weber a PVD-t összefoglalóan úgy jellemezte, hogy a vezér uralmát *tartalmilag* a karizmája, *formailag* pedig a népszavazás legitimálja (Weber, 1987: 271–273.). Mivel azonban a karizmatikus legitimitásvl tekintélyuralmat alapoz meg (Weber, 1987: 271.) , a PVD olyan ceszarista politikai uralom (vö. Baehr (2008: 96–97.) amely formájában demokratikus, tartalmában autoriter rezsimeket jelent. A PVD-nek mint rezsime típusnak a fenti elemzés három jellegzetességét tárta fel.

Az első, hogy a PVD-ben a demokratikus formának olyan biztosítékai vannak, mint a választások jogi szabályozottsága, az állampolgárok egyenlő szavazati joga, de legfőképpen az, hogy a vezér uralmának legitimitása a nép akaratából levezetett és a választásokon kifejezett előzetes felhatalmazás következménye (Weber, 1987: 271–272.).

A második az, hogy a PVD-ben az uralomnak és a hatalomgyakorlásnak tartalmilag autoriter jellege van (Weber, 1987: 271.). Állításom az, hogy ezek a vonások a PVD fentebb vázolt főbb karaktervonásában, különösen a karizmatikus vezetés tekintélyt teremtő minőségében és a vezérnek a helyzet rendkívüliségével igazolt rendkívüli, és így önkényes (és a normák és szabályok érvényességét megszüntető) és forradalmi politikájában megragadhatóak.

A harmadik az, hogy a PVD egy *sui generis* rezsime típus. A PVD-ben – a konvencionális megközelítéssel ellentétben – demokrácia és autokrácia nem egymást kizáró, de nem is pusztán egymással összeférő, összeegyeztethető, hanem egymással szervesen, *endogén* módon összetartozó, összefonódó uralmi típusok.

AZ ORBÁN-REZSIM

Az alábbi kvalitatív esettanulmány célja válaszolni arra a kérdésre, hogy mennyiben ragadható meg az Orbán-rezsime a PVD elméleti-fogalmi keretének segítségével. Feltételezem, hogy a PVD rezsime-fogalma segítségével olyan karaktervonások is megragadhatóak, amelyek (köz)jogi-intézményi megközelítése, illetve a politikatudományi komparatiztika hagyományos rendszertipológiája figyelmen kívül hagy. Nézzük, hogy az Orbán-rezsime mennyiben jellemzik a PVD fentebb leírt vonásai.

1. Karizmatikus vezér és legitimitás

Orbán karizmatikus vezérként való fellépése⁵ messze megelőzte a 2010-es fődcsuszamlásszerű választási győzelmét, megítélésem szerint már az ezredfordulótól, de legalábbis a 2002-es választások utáni időszaktól kezdődően határozottan megfigyelhető. Orbán karizmatikus legitimitásigényét nem csak a „haza nem lehet ellenzékben” jelszava,⁶ de a saját magáról, mint nemzeti érdekeket képviselő, pártok felett álló politikai vezérről kialakított imázs is jelezte. Orbán karizmája mint percepció is megjelent.⁷ A rendkívüliség percepciójához hozzájárult, hogy 2002-ben a két választási forduló között Orbán a „billegő” megyéket körbejáró személyes kampányával egymaga csaknem győzelemre tudta fordítani az első forduló vesztes eredményét. A karizmatikus percepciót mutatta az is, hogy 2002 után, a választási vereség ellenére is a Fidesz és az egész jobboldal megkérdőjelezhetetlen vezére tudott maradni. Karizmáját a választók számára a 2010-es és 2014-es kétharmados választási győzelem igazolta.

Nézzük most azt, hogy Orbán mennyiben rendelkezett a karizmatikus vezetés azon három kvalitásával – a hősiességgel, a vízióval és a személyes felelősségérzettel – amelyeket Weber nyomán Green (2010: 143.) meghatározott.

(Hősiesség) Orbán karizmája részben éppen a politikai küzdelemben mutatott hősiességének, a követők tömegeit megmozgató politikai víziójának és rendkívüli választási sikereinek tudható be. Orbán az a vezető, aki képes volt Antall József halála és az MDF vezette koalíció 1994-es választási veresége után újjászervezni, majd egyesíteni a jobboldalt, legyőzni Horn Gyulát a 1998-es választásokon, megőrizni a jobboldal egységét a 2002-es választási vereség után, erőteljes politikai offenzívával nyomás alatt tartani Gyurcsány, majd Bajnai baloldali-liberális kormányát 2006 és 2010 között, és végül kivívni a „fülkeforradalmat” 2010-ben. Orbán hősiessége 2010-et követően a bankokkal, az IMF-fel és Brüsszellel szemben folytatott „szabadságharc” sikeres megvívásában, a nemzeti szuverenitás visszaszerzésében, a devizaadósok megsegítésében, vagy a rezsicsökkentés végrehajtásában, majd a 2015-ös menekültválság idején a határok megvédésében nyilvánult meg.

(Vízió) Orbán politikai gondolkodásában a 2002-es választási veresége erős cezúrát jelentett. Az ezt követő években bontakozott ki az a politikai vízió, amely ha nem is mereven, dogmaszerűen, hanem a körülmények változásához alkalmazkodva, de tartósan meghatározta politikai gondolkodását. Orbán tusnádfürdői beszédeiben „(Új) politikai és szellemi korszak” kezdetéről (B-2007) és „új valóságértelmezés” szükségességéről (B-2012) beszélt. Beszédeiben gyakori volt a régi és az új világ szembeállítása (pl. B-2008), továbbá új korszak kezdetét jövendölte és új értékeket hirdetett. A szélsőséges individualizmussal és morális relativizmussal szemben a család, a közösség, a nemzet

és a kereszténység szerepét hangsúlyozta (B-2007): „Egy nemzet mindig több mint egy ország” (B-2008). A szociális (segély-alapú) államot felváltja a munkaalapú állam és társadalom (B-2011, B-2014).⁸ Az internacionalizmus helyett a nemzetben (B-2008), a piaci önszabályozás helyett az állami szabályozásban (B-2009; K-2009) és a társadalmiság eszméjében hisz, a szakértők, illetve az elit uralma helyett a nép uralmát hirdeti. A Nyugat már nem mutatja a válságból való kivezető utat, hiszen a nyugat maga a válság, Magyarországnak magának kell megtalálnia (B-2011). Orbán víziója új valóság értelmezést (B2012) kínál, amely szerint a pénzügyi válság csak manifesztálta azt, hogy a Nyugat vezető szerepe és a neoliberalizmus lehanyatlott (B-2011), és hogy a „tudományos kapitalizmus és a piac mindenhatóságába vetett hit... megbukott, itthon és világméretben is” (K-2009). Az új, jobboldali korszak politikájában az önszabályozó piacot az erős, szabályozó állam váltja fel (B-2009): a „szociális piacgazdaság” újrafelfedezése történt (B-2007). A nemzetállamok megerősödésének korszaka jön, a vízió középpontjában az állam gazdasági és politikai szuverenitása áll, az állam befelé is erős (B-2011). „(A)z új kormányzat [...] más szellemi alapokon kívánja megszervezni a magyar közösség életét” – hangsúlyozta egy kötcsei beszédében (K-2009). Magyarországon egy „illiberális államot” építünk, hirdette Orbán (B-2014).

(*Felelősség*) Orbán szerint intézmények és elvek helyett embereknek kell kormányozniuk, ugyanis „sohasem elvek és sohasem intézmények hozzák a döntéseket” (B-2012), így például a pénzügyi válság mögött is személyek döntései állnak (B-2012). Az intézmények, illetve a jog uralma liberális látszatigazság, amely a személyes felelősség elkendőzésére szolgál. Alkalmanként Orbán hivatkozik saját személyes felelősségére,⁹ és mint nemzetállami vezető, történelmi szerepet, felelősséget tulajdonít saját magának. Orbán ugyanakkor gyakran beszél többes szám első személyben, és a saját, illetve a kormány döntéseit a népek tulajdonítja, például amikor a nép – a fülkeforradalomban, a nemzeti konzultációkon, a népszavazáson megnyilvánuló – „döntéseire” hivatkozik, illetve amikor egy politikai közösség nevében beszél. Kiállása ilyenkor populista jellegű (vö. Ényedi, 2016). „A magyar emberek a mai napon [...] megalapítottak egy új rendszert: a nemzeti együttműködés rendszerét” – jelentette ki például az 2010-es parlamenti választások utáni győzelmi beszédében (OGY-2010. 04. 25-i beszéd). Ez a népek tulajdonítás Orbán személyes, individualista felelősségvállalását gyengíti, de nem számolja fel teljesen, hiszen az a demokratikus választói felhatalmazás és kontroll intézményén nyugszik, amelyre Orbán legitimitását elsősorban építi.¹⁰

2. A plebisziter jelleg

Ebben a pontban az Orbán-rezsim plebisziter jellegének összetevőit veszem számba. Az első, ami az Orbán-rezsim plebisziter jellegének tárgyi alapja, a

ténylegesen elért választási győzelmekből következő felhatalmazás és választási legitimitáció. Orbán és pártja 2006 ősztől 2014 őszéig sorozatban mind a hét (két parlamenti, két európai parlamenti és három önkormányzati) választásokon győzelmet aratott.¹¹ Nem véletlen, hogy Orbán 2010-től kezdődően gyakran hivatkozik a választói felhatalmazásra, mint uralmának legitimitációs bázisára.

A második, a demokratikus választások (tartalmilag) plebiszciter felfogása. A választás itt nem egyszerűen az elismerés kifejezése, és nem is egyszerűen a demokratikus legitimitáció forrása, hanem a *népakarat* kifejezése, azaz morális töltetet hordoz; a plebiszciter vezér a nép autentikus képviselője. A választásokat Orbán úgy fogta fel, mint ahol szabad felhatalmazást, azaz ún. *személyes mandátumot* kapott a népakaratnak megfelelő kormányzásra. Az ún. személyes mandátum akkor jön létre, ha a „választók [...] nem egy konkrét program irányában nyilvánítják ki bizalmukat, hanem a vezető azon képessége iránt, hogy képes a köz érdekében cselekedni” (Brunzel, 2013: 154.). Így került sor például az alkotmányozásra, amely nem szerepelt a közvetlen választási kampányígérettek között, de erre példa a 2014-es parlamenti választások is, ahol a Fidesz egyetlen kampányígérete a „folytatjuk” jelszóban manifestálódott. Az utóbbi esetben a választások tisztán plebiszciter jellegűek és az Orbán-kormányról szóló népszavazássá váltak.

A plebiszciter jelleg harmadik összetevője a referendumok legitimitációs eszközként való alkalmazása, amelyre két példát ismerünk: a 2008-as és a 2016-os népszavazást. A 2008-as szociális népszavazás a Gyurcsány-kormány közpolitikai reformjának a megakadályozására és a kormány legitimitásának a meggyengítésére irányult, sikerrel. A 2016-os kvótaellenes népszavazás az Orbán-kabinet migrációs politikájának az igazolására szolgált, az érvénytelenség miatt azonban felemás eredménnyel járt Orbán számára.

Az Orbán-kormány plebiszciter jellegének negyedik összetevőjét a néppel való közvetlen kommunikáció és kapcsolat kialakítása, különösen az ún. nemzeti konzultációk adják, amelyek keretében a miniszterelnök levélben kérdezte meg az állampolgárokat egy-egy fontos közpolitikai ügyről. A 2010 májusa és 2016 októbere között öt alkalommal megszervezett nemzeti konzultáció témái sorrendben a nyugdíjak, az alkotmányozás, a szociális kérdések (köztük a devizaadósság), gazdasági kérdések (köztük a minimálbér) és végül a bevándorlás és a terrorizmus ügye. A nemzeti konzultációk hasonlítanak ugyan a referendumhoz, de nélkülözik a formális jogi szabályozottságot, transzparenciát és ellenőrizhetőséget, továbbá eredményük semmilyen kötelezettséget sem ró a kormányra. Egy olyan plebiszciter eszközről van szó, amelyet a kormányfő teljesen szabadon és önkényesen alkalmazhat politikájának legitimálására.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Orbán felhatalmazását és eszközhasználatát tekintve is plebiszciter politikus. Fontos megjegyeznünk azonban azt is, hogy a karizmatikus/plebiszciter vezér számára a közvélemény és a

plebiscitum nemcsak erőforrás, illetve eszköz, hanem korláttá is válhat. Ha ugyanis a vezér víziója szembekerül a nép vágyaival, az kikezdheti a vezér karizmáját. Orbán számára ilyen korlátként jelent meg a nép véleménye és várakozása, amikor például a netadó bevezetésének, vagy a boltok vasárnapi zárva tartásának a visszavonására kényszerült. Az orbáni politika egyik jellemzője, hogy alkalmanként – érzékeny közpolitikai ügyekben – rezponzívva válik. Amikor vezetői önkénye beleütközik az elutasító közvéleménybe, realista módon meghátrál: a közvélemény nyomásának engedve politikai korrekciót hajt végre. Összességében azonban az orbáni plebisciter politika korántsem mondható a közvélemény szolgai követőjének (*pandering*), ugyanis saját kezében tartja a kezdeményezést és saját politikai céljaihoz próbálja megnyerni a közvéleményt, miközben számol a közvélemény formálásának a korlátaival és sosem feledkezik meg a választási szempontról.

3. Rendkívüli vagy válsághelyzet

A PVD ideáltípusához hasonlóan Orbán, mint karizmatikus vezér, válsághelyzetben került hatalomra 2010-ben. 2006-tól belpolitikai válság alakult ki, amihez 2008 őszétől a globális pénzügyi válság, majd ehhez az államháztartás finanszírozási válsága és a devizaadós válság társult, míg 2015-ben a miniszterelnök a migránsválságot helyezte a politikai napirend középpontjába. Mindezeket Orbán egy globális válságnarratívába helyezte,¹² politikai víziójában kivezető utat ígért, 2010 és 2016 között folyamatosan válságkezelőként kormányzott (Körösényi, 2015). Orbán szerint: „... nem átmeneti pénzügyi zavarokról van szó, hanem annak a rendszernek a nagyon komoly válságáról, amelynek jegyében az elmúlt száz-százötven évét élte Európa. [...] Az a gondolkodásmód Európában, hogy a piac majd önmagától el fogja hozni a jólétet meg az igazságosságot is, az állam pedig jobban teszi, ha távol tartja magát a gazdaságtól, ez a gondolkodásmód csődbe vitte az európai civilizációt.” (B-2010).

Mivel a „modern Nyugat korszakának végéhez értünk” (B-2008), és „a nyugati típusú kapitalizmus került válságba” (B-2010), Magyarország helyezte – Orbán szerint – gyökeresen megváltozott a negyedszázaddal korábbihoz képest. E globális válságnarratíva szerint az Európai Unió intézmények alkalmatlanok arra, hogy a történelmi kihívásokra választ adjanak (B-2013). A helyzet saját nemzeti út keresését kívánja meg, és igazolja Orbán forradalmi lépéseit és unortodox közpolitikáját.¹³ Az orbáni PVD sajátossága, hogy a válságnarratíva kreatív alkalmazásával és endogén válsággenerálással (Körösényi–Illés–Metz, 2016) hosszú időn keresztül folyamatosan válságmegoldóként tudott fellépni. Miniszterelnöksége alatt mind a válságnarratíva, mind a válságkormányzás, mind pedig az erre támaszkodó karizmatikus legitimitásigény permanenssé vált.

4. A politika forradalmi jellege

Orbán, mint politikai vízióval is rendelkező válságmegoldó, nem igazodott a megörökölt szabályokhoz, gyakorlatokhoz és normákhoz, hanem újakat hirdetett. A kialakult válsághelyzet érvénytelenítette a korábbi ismert politikai rutint. „(N)incs kit utánozni, nincs sikerrecept, amit ha átfordítanánk ide, Erdélybe vagy Magyarországra, akkor könnyebbé válna az életünk. Nekünk kell kigondolni, hogy mi a helyzet, mi a bajunk, nekünk kell beazonosítani a gondjainkat, és nekünk kell úgy válaszokat találni...” (B-2012)

Orbán politikájának forradalmi jellege annak szélességében és radikalizmusában is rendkívüli. Egyrészt az kiterjedt a politika mindhárom klasszikus dimenziójára, másrészt mindegyikben komoly változásokat hozott: megváltoztatta a pártok és szavazói, a vezetők és követők viszonyát, újfajta politikai nyelvet és politizálási módot teremtett (a *politics* dimenzióról lásd a következő pontot), újrafogalmazta a közpolitikákat (*policy*), új alkotmányt teremtett (*polity*), és mindezeket túl újraszabta az állam és a társadalom viszonyát (Körösenyi-Patkós, 2015).

A *policy* dimenziójában Orbán válságnarratívája segítségével több területen is rendkívüli forradalmi közpolitikát érvényesített. Új, heterodox közpolitikát követett, így egyebek mellett az adó és költségvetési politikában (ágazati különadók), a szociálpolitikában és a munkaerő-piaci politikában (közmunka) (Szikra, 2014), külpolitikában (keleti nyitás).¹⁴ A forradalmi jellegű átalakítások elérték a tulajdonviszonyokat is, a kormányzat különösen a pénzügyi szektor, a mezőgazdaság, a média területén eszközölt politikai célú beavatkozó lépéseket, amelyek célja gyakran messze túlmutatott a közpolitikai hatékonyságon. Az unortodox gazdasági lépések célja „igazság szolgáltatása” (B-2013).

A *polity* dimenziójában Orbán szélsőséges mértékben centralizálta az államot és újraszerezte működését. A politika primátusának elvét alkalmazta, amit az alkotmányozás területén, a bírák nyugdíjazásában, az alkotmánybíróság megrendezésében és a kinevezési politikában általában is érvényesített a joguralommal szemben. Ezt az elvet érvényesítette a bürokrácia feletti politikai kontroll megerősítésében, sőt a közigazgatás középszintig lenyúló erőteljes átpolitizálásában is. Orbán politikája átrajzolta az állam és a társadalom viszonyát is, és a korábbinál erőteljesebbé vált a gazdaság versenyszférájába, de a média, a kultúra és a társadalom más területeibe történő állami beavatkozás is (Csillag-Szelényi, 2015). Ezek politikai célja egyrészt egy nemzeti-konzervatív értékrend érvényesítése, másrészt egy politikai célzatú masszív közigazgatási, gazdasági és kulturális elitcsere megvalósítása volt (Kristóf, 2015). A politika primátusa manifesztálódott abban is, hogy az állami szektorban és a közigazgatásban a kormánypártokhoz politikailag közel álló lojális személyek kinevezése történt, az állami megrendelések elsősorban az ún. Fidesz-közeli cégeknek jutottak.

Láttuk korábban, hogy a PVD-ben, ahol a karizma és a legalitás egyszerre van jelen, feszültség jöhet létre a politika forradalmi volta, valamint a modern állam bürokratikus jellege és a rezsím legális legitimitása között. Ez a feszültség a magyar politikában elsősorban olyan autoritás-konfliktusokban jelentkezett, mint a kormánytöbbségnek az Alkotmánybírósággal és más közhatalmi intézményekkel kialakult konfliktusa. Orbán parlamenti szupertöbbsége azonban lehetővé tette, hogy a forradalmi politika – éles politikai konfliktusok mellett – végső soron a formális legalitással összhangba kerüljön.

5. Demagógia, populizmus, vezér és nép közti viszony

Orbán politikájának egyik sajátossága az volt, hogy több vonatkozásban is megújította a politikai vezér és a választópolgár viszonyát. Először is, a politikai retorikában. Orbán az 1989-es, Nagy Imre újratemetésén, a Hősök terén elmondott beszédétől kezdődően elismert szónok volt, aki egyszerű és közérthető formában képes politikai céljait megfogalmazni és azok támogatására mozgósítani. Egy újfajta politikai nyelvet vezetett be a magyar politikában: felhagyott annak a technokrata beszédmódnak a használatával, mely a Kádárrendszer óta uralta a magyar politikai diskurzust és hétköznapi, mindenki számára könnyen érthető nyelvezetre váltott és az érzelmekre is ható hangvételt alkalmazott. 2002-től kezdődően nagy szerepet foglaltak el a nagygyűlések és az ott elmondott politikai beszédek. Orbán azon magyar politikusok egyike, aki képes és hajlamos az érzelmekre és az előítéletekre ható demagóg politikai retorikára. A demagóg, populista elemek (elitellenesség, az ellenségkép-alkotás) markáns jelenléte jellemezte például a bankadóval, a 98 százalékos különadóval, a rezsicsökkentéssel, a devizaadósok mentőcsomagjával és a migrációs válsággal kapcsolatos megnyilatkozásait.

Másodsor, mint politikai vezér, Orbán a 2002-es választási vereségét követően újfajta kapcsolatot alakított ki a néppel. A választókkal való kommunikációban és kapcsolattartásban a közvetítő szervezetekkel szemben a közvetlen kapcsolatra helyezte a hangsúlyt: a „populizmus mint módszer” (Mair, 2002: 88–89.) Orbán bevett politikai eszközévé vált. Míg a bottom-up közvetítő intézmények súlyát a politikai rendszerben az orbáni politika csökkenteni igyekezett, nagyobb szerepet adott az „*austroturf*” (másképpen: *top-down*) mozgalmaknak. Így 2002-ben megalapította a polgári körök mozgalmát, amelyhez egy éven belül több mint kétszázezren csatlakoztak, majd 2009-ben megalakult a felülről létrehozott „civil” szervezet, a Fidesz-t támogató és politikai nagygyűléseket szervező Civil Összefogás Fórum. Rendszeresen alkalmazta a közvetlen demokrácia eszközeit, így a referendumot ellenzékben (2004, 2008) és kormányon (2016) egyaránt, továbbá az ún. nemzeti konzultációkat, amelyek során közvetlenül fordultak az állampolgárokhoz közpolitikai intézkedésekkel és intézményi reformokkal kapcsolatos kérdésekkel. A nemzeti konzultációk újfajta informális népszavazásként működtek: ezek során a minisz-

terelnök közvetlenül az állampolgároknak címzett személyes levélben kérte ki véleményüket fontosnak tartott politikai kérdésekről.

6. *Képviselő / reprezentáció jellege*

Az Orbán-rezsimben, a PVD ideáltípusához hasonlóan, megfordult a képviselő iránt: a klasszikus, a képviselő deskriptív felfogására (Pitkin, 1967) építő *bottom-up* reprezentációt a *top-down* képviselő váltotta fel (Körösenyi, 2005). A népakaratot a plebiszciter vezér képviselte, aki a parlamenti többség vezetőjeként szerezte érvényt annak a törvényhozásban, a bel- és külpolitikában. Orbán beszédeiben gyakran hivatkozott a nép akaratára és a választási felhatalmazásra,¹⁵ amikor harcot hirdetett valamely, a közérdekkel ellentétesnek vélt politikai, gazdasági vagy civil szereplővel vagy érdekcsoporttal szemben.¹⁶

A parlamentarizmusnak az a hagyományos képe és felfogása, amely szerint a parlament a különböző nézetek és érdekek reprezentálásának, és az azok közötti konszenzus vagy kompromisszum létrehozásának az arénája, aligha jellemzi a fideszes és az orbáni politikai gondolkodást az ezredforduló óta. A hangsúly az első Orbán-kormány idején az akkori guvernamentális felfogást jellemző kormányzati hatékonyságra, 2010-től kezdődően pedig a népakarat képviselőre és megvalósítására került. Alkotmányozó nemzetgyűlés és rendszeralakító parlament is vagyunk – fogalmazott Orbán a kormányprogramot ismertető parlamenti beszédében. Értelmezése szerint a választók forradalmi, rendszerváltó mandátummal ruházták fel: „A választóktól kapott felhatalmazás tehát nem pusztán a válság kezelésére és a gazdasági vészhelyzet elhárítására szól, hanem az átmeneti kor eleve hibás és hiányos gazdasági és politikai rendszerének felszámolására, egy új rendszer megteremtésére, a régi axiómák, szabályok, beidegződések eltörlésére és újak megalkotására; vagyis: forradalmi változtatásra.” (OGY-2010. 05. 25.)

A nép akaratát itt maga a plebiszciter vezér mondta ki, majd a végrehajtás vezetőjeként érvényesítette azt, támaszkodva pártvezéri hatalmára és a fegyelmezett fideszes parlamenti frakcióra. A döntés tehát a népe volt, a képviselők csak elismerik ezt a döntést, és végrehajtják a soron következő parlamenti ciklusban. Csakhogy, a nép döntése legfeljebb a párt választási programjához viszonyítva értelmezhető, és a 2010 és 2014 közötti kormányzati ciklusban a kormánypolitika szélességében és radikalizmusában is messze túlment a párt 2010-es választási programján, amelyben nem jelent meg például az új alkotmány bevezetésének a terve. A képviselő Orbán mandátum-értelmezése nyomán nagymértékben *top-down* jellegűvé vált. Ezt a képviselő-értelmezést erősítette meg a 2014-es parlamenti választás, amelyet a Fidesz pártprogram helyett a „Folytatjuk!” jelszavával vívott meg. Utóbbival teljessé vált a szabad mandátumértelmezés, a képviselő felhatalmazásként (elszámoltatásként) történő felfogása (vö. Körösenyi, 2005 és 2015).

Összefoglalás

A fenti esettanulmány rámutatott, hogy Orbán nem csak karizmatikus vezér, de plebiszciter módon választott, plebiszciter eszközöket és politikai demagógiát alkalmazó vezető is egyben. Formailag versengő és plurális választásokon nyert demokratikus felhatalmazást (procedurális demokrácia), de karizmatikus vezérként domináns helyet tölt be a magyar politikai életben, és riválisaival szemben aszimmetrikus módon kiemelkedik. Domináns helyzetét erősíti Orbánnak és pártjának a magyar politikában 2010-re kialakult politikai centrum-pozíciója (ellenzéke megosztott, a bal-jobb skála két ellentétes oldalán helyezkedik el), amit jól kifejez a „centrális erőtér” fogalma.¹⁷ Orbán rendkívüli kormányzást legitimáló válsághelyzetben került kormányra, és kreatív válságnarratívával, a válsághelyzet (percepciójának) folyamatos fenntartásával permanenssé tette a politikai voluntarizmust, azaz a politika jog, íratlan szokások és normák feletti primátusát megvalósító rendkívüli, forradalmi politikát. Mindez kiegészülve a képviselő top-down jellegének megerősödésével – sok tekintetben autoriter jellegű hatalomgyakorlást eredményezett (vö. Körösenyi, 2015).¹⁸ Ellentétben a kádár-kori autokráciával, Orbán, mint plebiszciter vezér, inkumbensként is komoly tömegtámogatást szerzett illetve tudott fenntartani: uralmának legitimitása a többször megismételt demokratikus választási győzelemén és (köz)politikájának elfogadott voltán nyugszik. A fideszes pártgépezet centralizáltsága, a kormánnyal szembeni hatalmi ellensúlyok gyakorlati meggyengítése, és az állam példátlan centralizációja következtében a 2010-től kezdődő időszakban Orbán „plebiszcitárius diktátorrá” vált.

KONKLÚZIÓK

A fentiekben először Weber szövegei alapján rekonstruáltam a PVD ideáltipikus modelljét, majd egy empirikus esettanulmány segítségével mutattam be a modell empirikus relevanciáját. Úgy vélem, hogy sikerült demonstrálnom egyrészt azt, hogy Weber írásai alapján megkonstruálható a PVD egy koherens modellje, másrészt azt, hogy ez a modell alkalmas fogalmi-analitikus keretet kínál az empirikus rezsimkutatás számára. Írásom elméleti részében – Peter Baehr kutatásaival összhangban – a PVD összefoglaló sajátosságaként emeltem ki, hogy a legitimitás formájában demokratikus, de tartalmában autoriter jellegű, és más tekintetben is egyszerre hordoz demokratikus és autoriter vonásokat. Nehéz túlbecsülni ennek a jelentőségét a politikaelmélet és a komparatív (empirikus) rezsimkutatás számára. Munkám eredményei a következőképpen foglalhatóak össze.

(1) A PVD politikaelméleti jelentőségét nem egyszerűen az adja, hogy cáfolja a demokráciát és diktatúrát egymással élesen szembeállító konvencionális el-

méleti megközelítést, hiszen azt, hogy demokrácia és autokrácia összefér egymással, a hibrid rezsim-irodalomból is tudhatjuk. Csakhogy, míg a hibrid rezsim-irodalomban ez a teleologikus megközelítésből adódóan a dolgok patológikus együttállásának eredménye – és vagy a liberális demokrácia irányába történő „továbbfejlődés”, vagy autoriter irányba történő „visszacsúszás” várható –, addig a PVD-ben ez a rezsim *endogén*, az elméleti koherenciát sem nélkülöző sajátossága. Hiszen a PVD-ben éppen a plebiszciter választás, mint *anti-autoriter* forma teszi lehetővé, illetve ismeri el az *autoriter* uralmat – hiszen egy jelölt megválasztásával a hatalmi igényének az elismerése történik (vö. Weber, 1996: 223.). Esettanulmányunkban láthattuk, hogy Orbán személyes mandátumként értelmezte megválasztását.

(2) Másodszor, a PVD fontos sajátossága, hogy azt korántsem tekinthetjük eleve egy ideiglenes, „átmeneti” politikusi devianciából vagy a politikai folyamatok valamilyen félresiklásából származó rezsimnek, miként például az ún. hibrid rezsim-irodalom egy része a tárgyát alkotó, a „demokratizálódás útján” megakadt vagy visszacsúszott rezsimekre tekint. Egyrészt ugyanis Weber strukturális okokkal, a tömegdemokrácia logikájával magyarázza a PVD létrejöttét, másrészt az a karizma rutinizálása következtében elveszíti ideiglenes, átmeneti jellegét, és intézményesült rezsimmé válik. Összegezve: a PVD egy önálló, *sui generis* rezsimtípus. A PVD jelentősége a komparatív rezsimkutatás számára abban áll, hogy az gyümölcsöző teoretikus-fogalmi keretet kínál a liberális demokráciáktól és az autoriter diktatúráktól egyaránt eltérő rezsimek elemzésére. Feltételezésem szerint a PVD elsősorban az irodalomban populistának tekintett politikusok vagy/és pártok által kormányzott országok elemzésére lehet alkalmas fogalmi-elméleti keret (például a mai Venezuela, Törökország, vagy akár az USA), amit azonban csak további kutatások erősíthetnek vagy cáfolhatnak meg. Úgy vélem, hogy az Orbán-rezsim vonásait „pozitív” módon megragadó esettanulmánnyal sikerült a megközelítés termékenységét, és ezzel a kutatás kiterjesztésének a lehetőségét bemutatni.

(3) Harmadszor, az esettanulmány demonstrálta a PVD legfőbb, az elméleti részben tárgyalt jellegzetességét: az Orbán-rezsim olyan rezsim, amelyben a demokratikus választás és legitimitáció mellett autoriter uralom és hatalomgyakorlás jön létre. Az Orbán-rezsim autoriter jellegének összefoglalóan két nagyobb, egymáshoz is kapcsolódó összetevője van. Az egyik a vezér karizmájával és felhatalmazásának plebiszciter jellegével függ össze (input oldal), és a vezér és a nép közötti kapcsolatban az előbbi primátusában ragadható meg. A másik a hatalomgyakorlás (output oldal) autoriter – de egyben legitim – jellegéhez kapcsolódik, amely a politika jog és más szférák feletti primátusában, az állam hatókörének kiterjesztésében, a politikai hatalom egyszemélyi centralizációjában és a vezetés politikai voluntarizmusban ragadható meg.

JEGYZETEK

- ¹ A szórványos, ilyen irányú törekvések közé tartozik például: Csillag–Szelényi, 2015; Magyar, 2016.
- ² A rezsim fogalmán nem az alkotmányos és politikai rendszert értem, hanem egy sajátos hatalomgyakorlási módot, illetve az uralom legitimitációjának egy sajátos módját. A rezsim fogalmáról bővebben lásd: Linz, 2000 és Skowronek, 1993.
- ³ A fogalmi-elméleti rekonstrukció természetesen mindig szerzői konstrukció is egyben, de jelen vállalkozásban törekedtem a weberi szövegek szoros olvasatára.
- ⁴ A vezérdemokrácia elméletének kortárs irodalmára (Eliaeson, 1991; Baehr, 2008; Green, 2010; Kalyvas, 2002; Körösényi, 2005; Pakulski–Körösényi 2012) e helyütt csak közvetve támaszkodtam.
- ⁵ Orbán karizmatikus vonásaira a szakirodalomban is többen utalnak (Kiss, 2016; Pappas, 2014 és 2016; Soós, 2015: 92. és 102.; Enyedi, 2016; Bozóki, 2008; Szűcs, 2015 és 128).
- ⁶ Ebben a vezér küldetésének és karizmájának érvényessége függetlenné válik a választási eredményektől.
- ⁷ Feltehetőleg a törzsszavazók, vagy a fideszes „mag”, és korántsem az összes, a Fideszre szavazó körében – de erre vonatkozó kvantitatív empirikus kutatási eredményről nem tudok.
- ⁸ „... a jóléti államok helyett egy munka alapú társadalmi rendszerre lesz szükség Európában” (B-2011).
- ⁹ „Tisztában vagyok az előttünk álló feladat nagyságával és a vele járó felelősséggel” – olvasható a Nemzeti Együttműködés programjának miniszterelnöki bevezetőjében. (Országgyűlés Hivatala, 2010. május 22. Irományszám: H/47. 2. o.)
- ¹⁰ Megjegyzésre érdemes, hogy Orbán személyes felelősségvállalása sosem terjedt odáig, mint a néppel való közvetlen kapcsolatra szintén erősen építő de Gaulle-é, aki az elveszített 1969-es népszavazás után lemondott elnöki pozíciójáról (Soós, 2015: 103.).
- ¹¹ Forrás: Nemzeti Választási Iroda, <http://valasztas.hu>.
- ¹² „A világban korszakváltás történik [...] a nyugati világot gazdasági válság rengeti meg [...]” és „a magyar kétharmados forradalom is valójában ennek a világban zajló korszakváltásnak a következménye” (B-2011).
- ¹³ „Ha ki merjük mondani, hogy semmi értelme Nyugat-Európát másolni, hanem a szabadság szellemének jegyében a saját gazdasági rendszereinket kell fölépíteni, ha ezt ki merjük mondani, akkor óriási lépést tettünk a siker irányába.” (B-2012)
- ¹⁴ Ezt Orbán a „világhatalmi rend” átalakulásával indokolja (B-2011; B-2013).
- ¹⁵ A 2010-es áprilisi 25-i győztes választás éjszakáján a következőképpen fogalmazott: „Végül szerényen és alázattal azt üzenjük Magyarországnak polgárainak, hogy megértettük és diadalra vittük a magyarok történelmi álmát. Vinct voluntas tua! Győzedelmeskedjék hát a te akaratod!” (VÉB-2010. 04. 25.). Azaz, a nép szava az Isten szava, és a politikai vezér küldetése ennek felismerése és megvalósítása.
- ¹⁶ Orbán a forradalmi politika igazolására leggyakrabban a fülkeforradalomra, az abban megnyilvánult népakaratra, és az ott kapott politikai mandátumra hivatkozott. Lásd például a 2010-es

április 25-i győztes választás éjszakáján (VÉB-2010. 04. 25.) és az Országgyűlésben 2010. 05. 25-én elmondott beszédét (OGY-2010. 05. 25.)

¹⁷ A fogalom magától Orbántól származik (B-2009).

¹⁸ A politika primátusa és az autoriter hatalomgyakorlás 2010 és 2016 között kikezdte a procedurális demokrácia (a dahl-i poliarchia) kifinomult intézményrendszerét, de a versengő választások megmaradtak.

FORRÁSOK

Hivatkozott beszédek

B-2007, B-2008, B-2009, B-2010, B-2011, B-2012, B-2013, B-2014: a Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban évente elmondott nyári beszédekre *B- és az adott évszámmal* utalok (pl. B-2008 = a 2008-as évi beszéd). Forrás: <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/>

K-2009 alatt a 2009-es Kötcsei Polgári Pikniken elmondott beszéd összefoglalójára hivatkozom. Forrás: <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/>

VÉB-2010.04.25-alatt a győztes választások éjszakáján elmondott beszédre hivatkozom. Forrás: <http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/>

OGY-2010. 05. 25. alatt az aznapi országgyűlési beszédre hivatkozom. Forrása: <http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai>

Hivatkozott dokumentum

A Nemzeti Együttműködés Programja. (Országgyűlés Hivatala, 2010. május 22. Irományszám: H/47.) Forrás: <http://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf>

(Az összes beszéd és dokumentum letöltve 2016. 10. 16-án).

IRODALOM

Ágh, Attila (2016): The Decline of Democracy in East-Central Europe. Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, Volume 63., 2016, Issue 5-6, 277-287. DOI: 10.1080/10758216.2015.1113383

Baehr, Peter (2008): *Caesarism, charisma and fate. Historical sources and modern resonances in the work of Max Weber*. New Brunswick–London, Transaction Publishers.

Bozóki, András (2008): Consolidation or Second Revolution? The Emergence of the New Right in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 24., No. 2., June 2008, 191–231. DOI: 10.1080/13523270802003046

Breiner, Peter (1996): *Max Weber and Democratic Politics*. Ithaca–London, Cornell U. P.

Brunczel Balázs (2013): Hogyan jön létre a győztes mandátuma? In: Soós Gábor–Körösi András (szerk.): *Azt tették amit mondtak? Választási ígéreték és teljesítésük, 2002–2006*. Budapest, MTA TK PTI, 150–164.

Csillag, Tamás–Iván Szelényi (2015): Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neoconservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. *Inter-*

- sections. *East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1., No. 1., 4–6. <http://intersections.tk.mta.hu/>
- Diamond, Larry (2002): Thinking about hybrid regimes, *Journal of Democracy*, Volume 13., Number 2., April.
- Eliaeson, Sven (1991): Between Ratio and Charisma-Max Weber's Views on Plebiscitary Leadership Democracy. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 94, 4.
- Enyedi, Zsolt (2016): Populist Polarization and Party System Institutionalization: The Role of Party Politics in De-Democratization. *Problems of Post-Communism*, Volume 63., Issue 4., 2010–220. DOI: 10.1080/10758216.2015.1113883
- Fukuyama, Francis (1989): The End of History. In: *The National Interest* (Summer), 3–18.
- Fukuyama, Francis (2014): States and democracy. In: *Democratization*, 21 (7), 1326–1340. DOI:10.1080/13510347.2014.960208.
- Green, Jeffrey Edward (2010): *The Eyes of the People. Democracy in an Age of Spectatorship*. Oxford, Oxford U. P.
- Gyulai Attila (2017): Magyarország a szürke zónában? A magyar politikai rendszer hosszú hibridizációja. In: Boda Zsolt, Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág Kiadó, 15–42.
- Jakab, András–Sonnevend, Pál (2013): Continuity with Deficiencies: The New Basic Law of Hungary. In: *European Constitutional Law Review*, 9 (01), 102–138. DOI: 10.1017/S1574019612001058
- Jenne, Erin K.–Cas Mudde (2012): Can Outsiders Help? *Journal of Democracy*, Volume 23., Number 3., July 2012, 147–155.
- Kalyvas, Andreas (2002): Charismatic Politics and the Symbolic Foundations of Power in Max Weber. *New German Critique*, No. 85., 67–103.
- Kiss Balázs (2016): Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle*, XXV. évfolyam, 3. szám, 10–32.
- Kornai, János (2015): Hungary's U-turn. *Capitalism and Society*, Vol. 10., Iss. 2., article 1.
- Körösényi, András (2005): Political Representation in Leader Democracy. *Government and Opposition*, Vol 40., No. 3., (Summer 2005) 358–378.
- Körösényi András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris–MTA TK, 401–422.
- Körösényi András–Patkós Veronika (2015): Liberális és illiberális populizmus: Belusconi és Orbán politikai vezetése *Politikatudományi Szemle*, XXIV. évfolyam, 2. szám, 29–56.
- Körösényi, András–Illés Gábor–Metz Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4., 2: 91–103. Doi: 10.17645/pag.v4i2.530
- Kristóf Luca (2015): A politikai elit. In: Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris–MTA TK, 59–84.
- levitsky, Steven–Lucan A. Way (2002): The Rise of Competitive Authoritarianism, *Journal of Democracy*, Vol. 13., No. 2., 51–65.
- Linz, Juan J. (2000): *Totalitarian and authoritarian regimes*, Boulder, L. Rienner.

- Magyar, Bálint (2016): *Post-Communist Maffia State: The Case of Hungary*. Budapest–New York, CEU Press–Noran Libro.
- Mair, Peter (2002): Populist Democracy vs. Party Democracy. In: Yves Mény–Yves Surel (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. 81–97. Palgrave.
- Manin, Bernard (1997): *The Principles of Representative Government*. Cambridge U. P.
- Merkel, Wolfgang (2004): Embedded and defective democracies. *Democratization*, 11 (5): 33–58., MISS.
- Mommsen, Wolfgang (1987): Robert Michels and Max Weber: Moral Conviction versus the Politics of Responsibility. In: Wolfgang Mommsen–Jürgen Osterhammel (eds.): *Max Weber and his Contemporaries*. London, Unwin, 129.
- O'Donnell, Guillermo A. (1994): Delegative Democracy, *Journal of Democracy*, Volume 5., Number 1., January, 55–69.
- O'Donnell, Guillermo A. (1996): Illusions About Consolidation, *Journal of Democracy*, 7: 2., 34–51.
- O'Donnell, Guillermo A.–Schmitter, Philippe C. (1986): *Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore–London, The Johns Hopkins U. P.
- Pakulski, Jan–Körösiényi, András (2012): *Toward Leader Democracy*, London–New York–Delhi, Anthem Press.
- Pappas, Takis S. (2014): Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Gov. & oppos.* 49 (01), 1–23. DOI: 10.1017/gov.2013.21.
- Pappas, Takis S. (2016): Are Populist Leaders “Charismatic”? *The Evidence from Europe*. Vol. 23., Issue 3., 378–390. DOI: 10.1111/1467-8675.12233
- Pitkin, Hanna (1967): *The Concept of Representation*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- Schedler, Andreas (1998): What is Democratic Consolidation? *Journal of Democracy*, Volume 9., Number 2., April 1998, 91–107.
- Schedler, Andreas (2002): The Menu of Manipulation, *Journal of Democracy*, Volume 13., Number 2., April 1998, 36–50.
- Skowronek, Stephen (1997 /1993/): *The politics presidents make: leadership from John Adams to Bill Clinton*. Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Soós, Eszter Petronella (2015): Comparing Orbánism to Gaullism: The Gaullist Physiognomy of Orbán's post-2010 Hungary. *Studia Politica. Rumanian Political Science Review*, Vol. 15., No. 1, 91–108.
- Szikra, Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24/5., 486–500.
- Szűcs Zoltán Gábor (2015): A politika autonómiájától a politika primátusáig. Eszmetörténeti vázlat. *Századvég*, 20 (1), 115–135.
- Uhr, John (2014): Rhetorical and Performative Analysis. In: R. A. W. Rhodes–Paul 't Hart (eds.): *The Oxford Handbook of Political Leadership*. Oxford, Oxford U. P., 253–266.
- Weber, Max (1978): Guenther Roth–Claus Wittich (eds.): *Economy and Society*. Berkeley, University of California Press.

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

- Weber, Max (1994): Peter Lassman and Ronald Speirs (eds.): *Political Writings*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és Társadalom. 1. kötet*. Budapest, KJK.
- Weber, Max (1996): *Gazdaság és Társadalom. 2/3. kötet*. Budapest, KJK.
- Weber, Max (1998): A politika mint hivatás. In: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris.
- Wigell, Mikael (2008): Mapping 'Hybrid Regimes': Regime Types and Concepts in Comparative Politics. *Democratization* 15 (2), 230–250. DOI: 10.1080/13510340701846319.
- Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76 (6): 22–43.

POLITIKAI POLARIZÁCIÓ ÉS GAZDASÁGI SIKERTELENSÉG AZ EURÓPAI DEMOKRÁCIÁKBAN

Patkós Veronika

(MTA TK Politikatudományi Intézet, BCE Politikatudományi Doktori Iskola)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogy a választótáborok polarizáltsága hogyan függ össze a gazdasági teljesítménnyel az európai democráciákban. A szakirodalom gyakori feltételezése, hogy a választótáborok polarizáltsága növeli a bizonytalanságot, rontja az elszámoltatást, és csökkenti a kormányzati hatékonyságot. Összességében az feltételezhető, hogy ezek miatt a hatások miatt a polarizáltabb országoknak a gazdasági teljesítménye is gyengébb, mint a kevésbé polarizáltaké. Az összefüggés empirikus vizsgálatára viszont – különösen az európai országok kontextusában – ezidáig kevés munka vállalkozott. A tanulmány 30 európai demokrácia 2002–2013 közötti adatait vizsgálja. Számos változóra kontrollálva a hipotézisnek megfelelően fordított irányú, szignifikáns és volumenében igen jelentős összefüggést talál a pártos polarizáció és a gazdasági teljesítmény között. A választótáborok közötti erős pártos megosztottság tehát nem csupán a politikai kommunikáció vagy a választói viselkedés-kutatás szempontjából fontos kérdés, hanem összefüggésbe hozható a gyengébb gazdasági teljesítménnyel is.

Kulcsszavak: pártos polarizáció ■ ideológiai polarizáció ■ pártos elfogultság ■ gazdasági növekedés

A társadalomtudósok által legtöbbet vizsgált kérdések közé tartozik, hogy bizonyos országok gazdaságilag miért sikeresebbek másoknál. A sikeresség és sikertelenség okait kutató tudományos munkák egy része a társadalmi megosztottságok szerepére koncentrál. E munkák nagy része a jövedelmi egyenlőtlenségek (Easterly–Ritzen–Woolcock, 2006; Esteban–Ray, 1994; Ezcurra, 2009; Keefer–Knack, 2002; Woo, 2003) vagy a nyelvi, etnikai vagy vallási megosztottságnak a növekedésre gyakorolt szerepét vizsgálja (Alesina–Baqir–Easterly, 1999; Easterly–Levine, 1997).

Tanulmányomban egy másik féle megosztottság, a politikai polarizáció hatását vizsgálom, ami a jövedelmi vagy etnikai különbségekhez képest idáig kevesebb figyelmet kapott. A polarizációnak többféle típusa és értelmezése van, ebben a tanulmányban a választótáborok polarizáltságával foglalkozom, azon belül pedig a politikai polarizáció kétféle típusát különböztetem meg. Bár vannak empirikus eredmények a politikai polarizáció negatív gazdasági hatásairól, de ezek általában egy-egy szűkebb kérdésre fókuszálnak. Az ilyen munkákból tudjuk pél-

dául, hogy polarizáltabb országokban nagyobb mértékű választási költekezés figyelhető meg a választások előtt (Alt–Lassen, 2006), illetve, hogy a polarizáció növelheti a költségvetési hiányt (Woo, 2003). A polarizáció gazdasági növekedésre gyakorolt hatására vonatkozóan viszont inkább csak feltételezéseket találunk.¹

Az általános feltételezés – amely egyben a cikk fő hipotézise – az, hogy a polarizáció rontja a kormányzás hatékonyságát és negatívan hat a gazdasági eredményekre. Bár ez a feltevés mind a közbeszédben, mind a tudományos munkákban gyakran megjelenik, empirikusan egyelőre nem eléggé alátámasztott, különösen nem az európai demokráciák mintáján. Írásomban ezt az összefüggést vizsgálom többváltozós statisztikai módszerekkel, 30 európai országban, a European Social Survey 2002–2013 közötti hat mérésének adatai alapján. Az elemzéshez kérdőíves adatokból képzett aggregált változókat, a politikai rendszert jellemző országszintű változókat és az országok gazdasági mutatóit használom fel.

A tanulmány a következőképpen épül fel: az első részben a polarizáció különböző értelmezéseit és mérési módszereit tekintem át. A második részben bemutatom, miért feltételezhetjük, hogy a politikai polarizáció negatívan hat a gazdasági teljesítményre. Ezt követően az adatok, a változók és a mérési módszerek ismertetése következik. A negyedik rész mutatja be a többváltozós elemzést, amelynek során a polarizáció két típusának hatását vizsgálom a gazdasági növekedésre. A tanulmányt az eredmények értelmezését követően rövid összefoglalással zárom. Az eredményeim szerint a gazdasági növekedés mértéke szignifikánsan összefügg azzal, hogy a megelőző időszakban hogyan változott a pártos polarizáció szintje, és ez a hatás volumenében is számottevő, míg az ideológiai polarizáció esetében nem találunk ilyen hatást. Amennyiben a polarizáció és a növekedés között oksági kapcsolat van, akkor a káros gazdasági hatásokért az eredmények szerint sokkal inkább a politikai oldalak elfogultsága, „tábor-mentalitása” okolható, semmint a politika vagy gazdaság kívánatos működéséről vallott nézetek különbségei.

FOGALMI ÉS ELMÉLETI HÁTTÉR

A politikai polarizáció típusai – ideológiai és pártos polarizáció

Bár a polarizáció fogalma az európai szerzők körében is teret nyert, az amerikai szakirodalomban napjaink egyik legnépszerűbb kutatási témája. A politikai polarizáción belül a megosztottság különböző aspektusait és a különböző mérési módszereket megragadva, megkülönböztethetünk törvényhozási, ideológiai, szakpolitikai, érzelmi és kapcsolati polarizációt is – bár a szakirodalom nem teljesen konzisztens a szóhasználatban, illetve több helyen csupán a mérési módszerből következtethetünk arra, hogy az egyes szerzők milyen típusú polarizációt vizsgálnak. Ideológiai polarizáción általában egy bal-jobb skálán való elkü-

lönülést (Bafumi–Shapiro, 2009; Körösényi, 2012; Wang, 2014), (köz)politikai polarizáción a közpolitikai ügyek mentén való éles elkülönülést (Abramowitz–Saunders, 2008; Bafumi–Shapiro, 2009; Levendusky, 2010), törvényhozási polarizáción a törvényhozásban a szavazási mintázat frakciók szerinti homogenizálódását (Kubik, 2015; McCarty–Poole–Rosenthal, 2006), míg érzelmi polarizáción az egyes politikai táborokkal kapcsolatos rokon- és ellenszenv erősségének átlagos szintjét (Iyengar–Sood–Lelkes, 2012) értik. A politikai homofíliát/heterofíliát vizsgáló kutatásokat (Angelusz–Tardos, 2011; Kmetty, 2015; Tardos–Angelusz, 2009) is ebbe a szakirodalmi körbe sorolva, az általuk vizsgált jelenséget – kissé önkényesen – a kapcsolati polarizáció címkével jelölhetjük. Látható, hogy a „politikai polarizáció” igen sokféle jelenséget takarhat – különösen, hogy a fentebb említett típusok szinte mindegyike (a törvényhozói polarizáció kivételével) értelmezhető a választóközönség és a politikai elit szintjén is, és a két szint között esetenként jelentős különbségek lehetnek.

Ebben a tanulmányban a választói vélemények polarizáltságát vizsgálom, ezen belül két típust különböztetek meg, az ideológiai és a pártos polarizációt.² Az ideológiai polarizáció alapvetően a közgazdasági megközelítés gondolati keretében értelmezhető. A downsi (1957) elmélet szerint a választók közpolitikai-ideológiai preferenciái adottak, a választók elhelyezhetőek, és egyben magukat és a versengő pártokat is képesek elhelyezni egy bal-jobb ideológiai skálán, a szavazási döntéseiket pedig úgy hozzák meg, hogy megkeresik a skálán hozzájuk legközelebb eső pártot. Eszerint a megközelítés szerint tehát a választói vélemények közül elsősorban az ideológiai preferenciát kell vizsgálnunk, hiszen ebből vezethető le a többi választói döntés.

Ezzel szemben a pártos polarizáció fogalmának megértéséhez a Converse és szerzőtársai (1960) munkájára építő pártidentitás-elméletek választóképéhez érdemes visszanyúlnunk. A pártidentitás-elmélet a választók (köz)politikai preferenciáit nem tartja eleve adottnak, illetve a szavazási döntés meghozása során nem tulajdonít nekik döntő szerepet. Ez az irányzat a pártkötődést tekinti más politikai vélemények kiindulópontjának, így a közpolitikai preferenciákat is (legalább részben) a párt- vagy politikai tábor-identitásból származtatja. Bár a párthovatartozás véleményformáló hatása régről ismert jelenség, mégis az utóbbi évtized kutatásai világítottak rá jobban, hogy a pártos elköteleződések a politikai tényérzékelésben és a politikai véleményalkotás terén is jelentős különbséget hoznak létre a különböző táborokhoz tartozó választók gondolkodásában (pl. Achen–Bartels, 2016; Anduiza–Gallego–Muñoz, 2013; Bafumi–Shapiro, 2009; Broockman–Butler, 2014; Druckman–Peterson–Slothuus, 2013; Jacobson, 2010; Jacoby, 1988; Shani, 2006; Shapiro–Bloch–Elkon, 2008). Ennek a megközelítésnek a kiinduló feltevései élesen szemben állnak a fentebb ismertetett közgazdasági elmélet feltevéseivel, hiszen a közgazdasági megközelítés a közpolitikai preferenciákat tekinti oknak, a pártpreferenciát pedig okozatnak, míg a pártidentitás-alapú érvelés fordítva.

A szakirodalom feltételezései a polarizáció és a gazdasági eredményesség kapcsolatáról

Bár a pártos polarizáció és az ideológiai polarizáció között konceptuálisan lényegi különbséget találunk, mindkét jelenségről általában azt feltételezik, hogy rontja az adott politikai közösségnek mind a politikai, mind a gazdasági teljesítményét. A következőkben a polarizáció mindkét típusára vonatkozóan ismertetem a szakirodalom által leggyakrabban feltételezett oksági mechanizmusokat, amiken keresztül ez a káros hatás feltételezhetően megnyilvánul.

Kezdjük ismét az ideológiai polarizációval. Egy *ideológiailag* szélsőségesen polarizált társadalomban a választók közpolitikai-ideológiai preferenciái nem normál, hanem U alakú (de legalábbis a normálnál jóval lapultabb) eloszlást követnek. Azaz, az egyes választói csoportok nagyon eltérően gondolkodnak arról, hogy mi lenne a kívánatos cél, amit egy kormánynak el kellene érnie, illetve milyen módon kellene azt elérnie. Downs (1990) elmélete szerint az ilyen helyzet egyértelműen nehezíti a hatékony működést. Enyhébb esetekben Downs feltételezése szerint a polarizáció „csupán” közpolitikailag instabil és hatékonytalan kormányzást eredményez, hiszen a közpolitikai megoldások folyton a két szélsőség között ingadoznak, súlyosan polarizált rendszerekben viszont, ahol a választói preferenciák eloszlása nem csak lapultabb a normálhoz képest, hanem U alakú, az olyan szélsőséges kimenetek is valószínűbbé válnak, mint például egy polgárháború (1990: 1003–1004.). A megosztottság és a lassú növekedés e szerint az érvelés szerint azért járhatnak együtt, mert nagy a policy volatilitás, azaz az egymást váltó kormányok gyakran a korábbiaktól nagyon eltérő intézkedéseket vezetnek be. Így a változó irányú közpolitikai reformtettek csökkentik a kormányzás hatékonyságát, mivel a reformok és átszervezések mindig tetemes mennyiségű tranzakciós költséggel járnak, a gazdasági szereplők számára pedig az ország nem tud kiszámítható gazdasági környezetet teremteni (Frye, 2002: 309–310.). Ezt az elméletet alátámasztják például Frye empirikus eredményei (2002, 2010), aki a posztkommunista térséget vizsgálva arra jutott, hogy minél inkább leírhatóak a választóközönség politikai preferenciái egy kommunista utódpárt és egy antikommunista párt kétosztatú versenyeként, annál lassabb a gazdasági növekedés.

Erős pártos polarizáció esetén ezzel szemben a választók közpolitikai véleményei nem szükségszerűen térnek el lényegesen a normál eloszlástól. Ez esetben ugyanis nem a közpolitikai-ideológiai vélemények osztják meg a társadalmat, hanem az egy-egy politikai tábor melletti erős pártos elfogultságok. Egy ilyen helyzetben a választók a tényeket erős pártos szűrőn keresztül érzékelik, és az információt szintén erős pártos „nyomás” alatt dolgozzák fel. Az erős pártos polarizáció egyértelműen rontja az állampolgárok tény-érzékelésre, minőségi véleményformálásra és érveken nyugvó vitára való képességeit (Anduiza és mtsai, 2013; Blais és mtsai, 2010; Shani, 2006; Shapiro–Bloch-Elkon, 2008). Emi-

att az feltételezhető, hogy a polarizáltabb rendszerek kevésbé képesek hatékonyan elszámoltatni a kormányokat, mint a kevésbé polarizáltak.

A „sziklaszilárd politikai lojalítások” ugyanis „képtelenné tehetik a választópolgárokat arra, hogy jobb teljesítményre ösztönözzék a kormányon levőket” (Tóka, 2005: 26.) mivel az egyes pártok mögött álló elkötelezett, szilárd és a versengő politikai oldallal szemben erős ellenérzéseket tápláló táborok nem motiválják kellőképpen a pártokat jobb teljesítményre. Így az esetleges rosszabb kormányzati teljesítmény és rosszabb gazdasági mutatók esetében is nagyobb eséllyel hatalmon maradhat egy kormány, ha a támogatói nagyon elfoglaltak, és nem hajlandóak más pártra szavazni. Tehát az feltételezhető, hogy a pártok iránt elfoglalt táborok, a politikailag polarizált választóközönség határozottan nem járulnak hozzá a demokratikus rendszerek kormányzati hatékonyságának növekedéséhez, mivel rontják a szavazók képességét a rossz teljesítményt nyújtó, korrupt, ígéreteiket be nem tartó kormányok elszámoltatására (Körösenyi, 2013; Tóka, 2005).

Végül, vannak olyan elméletek is a megosztottságok káros gazdasági hatásairól, amelyek általánosságban vonatkoznak a polarizációra. Ha a társadalom nagyrészt homogén csoportokba rendeződik, míg a csoportok között mély különbség vannak, az blokkolhatja a kormányzást, lassíthatja a szükséges reformok bevezetését (Binder, 2004; Jones, 2001), csökkentheti az intézményekbe vetett bizalmat (Fiorina–Abrams–Pope, 2005), illetve az éppen aktuálisan hatalmon lévő csoportot arra ösztönözheti, hogy kizárólag a saját érdekeit tartsa szem előtt, illetve, hogy járadékvadász viselkedést folytasson (Esteban–Ray, 1994). Mindezek a következmények a megosztottság változatos formái esetében felmerülhetnek, legyen bár szó jövedelmi, etnikai, vallási vagy – mint a vizsgált esetben – politikai megosztottságokról. Összegezve, akár a választók preferenciáit tekintjük adottnak, és ezek következményének a pártválasztást, akár a pártidentitást tekintjük adottnak, és ebből származtatjuk a választói preferenciákat, a táborok közötti erős véleménypolarizáció mindkét érvelés szerint *feltételezhetően gyengébb kormányzati és gazdasági eredményekhez vezet.*

ADATBÁZIS, VÁLTOZÓK, MÓDSZER

Hipotéziseimet a European Social Survey (ESS) komparatív, szabadon kutatható, reprezentatív survey-adatain teszteltem. A kutatási projekt 2002 óta zajlik Európában, ennek keretein belül két évente végeznek kérdőíves lekérdéseket. Nem minden ország vesz részt minden egyes lekérdésben, de Magyarország idáig az összes hullámban szerepelt. A kérdések a demográfiai jellemzőkön túl sokféle társadalmi-politikai témát érintenek. A lekérdésekben hullámonként nagyságrendileg 50 000 válaszadó vesz részt. Az elemzéshez az Európai Gazdasági Térség 30 országának adatait aggregáltam (ország-

gonként legalább egy, maximum hat mérési eredményt, az ESS-adatok rendelkezésre állása alapján), az adatbázis így 122 ország-esetet tartalmaz.³ Az elemzésben szereplő ország-eseteket az 1. Melléklet táblázata összegzi.

A kutatás során szükségem volt annak meghatározására, hogy az adott ország kérdőíveinek lekérdezése során éppen mely pártok voltak kormányon. A lekérdezések időpontját az ESS kutatási dokumentációs anyagai tartalmazzák, azt pedig, hogy melyik országban egy adott időpillanatban mely pártok voltak kormányon, a Comparative Political Data Sets-projekt (Armingeon–Isler–Knöpfel–Weisstanner, 2016) vonatkozó adatbázisa alapján határoztam meg. A függő változó adatai és azok a kontrollváltozók, amelyeknél nem jellemzően eltérően, szintén ebből az adatbázisból származnak.

Az ideológiai polarizáció mérése

Egy ország ideológiai polarizáltságának jellemzésére a leggyakrabban a választók bal-jobb ideológiai skálán való eloszlását vizsgálják (pl. Bafumi–Shapiro, 2009; Kmetty, 2014; Körösenyi, 2012; Wang, 2014), illetve ennek alternatívjaként a konzervatív-liberális skálán való eloszlást. Ez a gyakorlat természetesen vitatható, leginkább azon az alapon, hogy az egyes országokban a jobboldali/baloldali vagy liberális/konzervatív címkék jelentése esetleg olyan mértékben eltérő, amely értelmetlenné teheti az összehasonlító kutatást. Kétségtelen, hogy lényeges különbségek vannak az egyes országok között annak tartalmában, hogy mit értünk konzervatívon és liberálison, illetve jobboldalin és baloldalin. E korlátok ellenére a nemzetközi összehasonlítás kivitelezhetősége, értelme mellett szól két fontos érv is. Az egyik, hogy a különféle liberális demokráciákban folytatott, az ideológiai preferenciák tartalmát vizsgáló kutatások eredményei nagymértékben konzisztensek, függetlenül a kísérlet résztvevőinek nemzetiségétől (Jost–Glaser–Kruglanski–Sulloway, 2003). A másik pedig, hogy a bal-jobb skálákon való elhelyezkedés számos politikai vagy mindennapi választásunkkal szignifikáns (és az elvárásoknak megfelelő irányú) kapcsolatban áll országokon átívelően. Azaz úgy tűnik, a bal-jobb címkék valóban inkább egy világlátást tükröznek, mintsem csupán a szűken értelmezett, és csak az adott ország viszonyai között értelmezhető politikai preferenciát (Jost, 2006).

Ezek alapján az *ideológiai polarizáció* mérése a választók bal-jobb skálán való eloszlását használtam. Az ideológiai polarizáció országonkénti mértékét úgy határoztam meg, hogy egy 0-10 közötti, 11 fokozatú skálán a magukat középre helyező választók kizárása után kiszámítottam, hogy a magukat a jobb oldalra sorolók (6-10) és a magukat a bal oldalra sorolók (0-4) csoportjainak mediánja között hány egységnyi különbség van. Az *ideológiai polarizáció* tehát itt azt jelenti, hogy egy adott országban mennyire áll egymástól távol a baloldal és a jobboldal egy-egy „medián-szavazója”.⁴

A pártos polarizáció mérése

A pártos polarizáció fogalmát az amerikai politikatudomány rendszeresen használja a demokraták és a republikánusok politikai véleményei, értékelései közötti különbség leírására (Carmines–Ensley–Wagner, 2012; Druckman és Iyengar, 2013; Iyengar és Iyengar, 2012; Jacobson, 2003, 2010; Stoker–Jennings, 2008). Leggyakrabban az elnök, a gazdaság vagy a politikai rendszer teljesítményének megítélésében jelentkező különbségeket értik alatta, esetenként viszont a két tábor egymásra és a saját magára vonatkozó sztereotípiái, értékelései közti különbségeket.

Mivel az európai politikatudomány ez idáig főként az ideológiai polarizációra koncentrált, így a pártos polarizáció mérésére az európai demokráciákra vonatkozóan nincsen bevett mérési eszköz. A republikánus–demokrata megkülönböztetés helyettesítésére először ketté kell bontanunk az európai országok választóközönségeit két politikai oldalként, politikai táborokként értelmezhető pólusra, majd meg kell határozni, hogy mi legyen az az általános politikai vélemény, értékelés, amelyre vonatkozóan a megosztottságot megfigyeljük.

Elsőként tehát a politikai palettát kellett két táborra osztanom. A politikai oldalak definiálására a jobb-bal ideológiai skála is alkalmas lehetne, viszont ebben az esetben szerencsésebbnek tartottam a kormánypártok–ellenzéki pártok megkülönböztetést. Természetesen mind a jobb-bal, mind a kormány–ellenzék felosztás ellen számos érvet lehetne felhozni. A módszertani kihívás ebben az esetben hasonló ahhoz, mint amit a pártidentitás-irodalom fő kérdésének (azaz, hogy a megkérdezett republikánusnak, demokratának vagy függetlennek tartja-e magát) az európai kontextusra való adaptálása vetett fel azt követően, hogy a pártidentitás-elméletet megalapozó kutatások (Campbell és Iyengar, 1960) Európában is a választói viselkedés egy elfogadott magyarázatává váltak. Míg a fenti pártidentitás-kérdés legelterjedtebb európai megfelelője az egyes pártokra koncentráló „Melyik párthoz érzi közel magát?” kérdés lett, az itt használt kormánypárti–ellenzéki elkülönítés jobban visszatükrözi az irodalom alapját képező republikánus–demokrata megosztottság bináris jellegét. A kormány–ellenzék táborok vizsgálata a jobb-bal felosztáshoz képest mindenestre legalább egy fontos előnnyel bír, azzal, hogy ez a megkülönböztetés egyértelmű, tehát minden pártról szinte minden időpillanatban egészen pontosan meg lehet állapítani, hogy melyik oldalhoz sorolható.

Az oldalak meghatározása után azt kellett eldöntennem, hogy milyen politikai vélemény, értékelés terén vizsgáljam a táborok közti véleménykülönbség eltéréseit, a vélemények torzítottságát. Ennek becslésére azt vizsgáltam, hogy hányszor elégedettebb átlagosan a kormánya tevékenységével egy kormánypárti, mint egy ellenzéki megkérdezett, mivel ebben a politikai kérdésben tükröződhet a legélesebben a politikai táborok elfogultsága. A kormánnyal való elégedettséget a kérdőívek egy 0-10 közötti, tizenegy fokozatú skálán mérték.

Bár a két tábor közötti politikai elégedettség egyszerű különbségének vizsgálata is ésszerű lehet, a mérési módszer megalkotásakor figyelembe vettem, hogy ugyanaz a számszerű különbség két nagyon különböző elégedettségi szintű országban eltérő mértékű megosztottságot tükröz. Ennek a szempontnak az érvényesítéséhez a két oldal véleményeinek relatív különbségét számítom, azaz azt, hogy mennyiszer elégedettebbek átlagosan a kormánypártiak az ellenzékieknél. Az így létrehozott polarizációs mutató tehát nem a kormánypártiak és az ellenzékiek ideológiai vagy közpolitikai álláspontjainak különbségét tükrözi, hanem azt mutatja meg, hogy mennyire értékelik eltérően a kormánypárti és az ellenzéki szavazók kormányuk tevékenységét.

A két polarizációs változóra vonatkozó leíró statisztikákat az 1. táblázat mutatja be. A kétféle polarizációs mutató egymással szignifikáns, pozitív, gyenge-közepes erősségű kapcsolatban áll ($r = 0,453$; $p > 0,001$). Az ideológiai polarizációs mutató minimuma 3,97, tehát egy 0-10 közötti skálán a legkevésbé polarizált országban a magukat baloldalra sorolók „medián szavazója”, és a magukat jobboldalra sorolók „medián szavazója” mintegy 4 egységnyi távolságra van egymástól. Ideológiailag a legkevésbé polarizált országok a mintában Írország, Németország, az Egyesült Királyság és Hollandia, míg a legpolarizáltabbak Ciprus, Bulgária, Románia, Horvátország és Magyarország.

A pártos polarizációs mutató értéke akkor 1, ha az adott országban a kormánypártiak és az ellenzékiek politikai elégedettségi átlaga megegyezik. Ehhez közeli értékeket találunk például Belgiumban, Finnországban és Svájcban. Főként közép-kelet-európai, illetve dél-európai országokban (Ciprus, Magyarország, Görögország, Horvátország, Spanyolország, Portugália) mutat a két tábor elégedettségi hányadosa nagymértékű eltéréseket. Négy esetben egészen kirívó eltérés van a két tábor értékelései között. A kormánypártiak kormányval való elégedettsége a 2007-es magyar, a 2009-es magyar és a 2013-as spanyol esetekben csaknem háromszorosa, a 2013-as ciprusi mérések szerint pedig több mint háromszorosa volt az ellenzékiekének. A vizsgált országok túlnyomó részében egyébként a kormánypárti választók szignifikánsan elégedettebbek, viszont a két tábor értékelései nem különböznek drasztikusan. A bemutatott táblázatok a 2009-es szlovén eset kizárásával készültek, amelynek pártos polarizációs mutatója 0,59 volt, azaz, az ellenzékiek ekkor szignifikánsan és igen nagy mértékben elégedettebbek voltak a kormánnyal, mint a kormánypártiak. Ez a helyzet az itt használt elméleti keretben nem értelmezhető, a regressziós becsléseket pedig torzítják az erősen kiugró esetek, így ezt a megfigyelést a további elemzésekből is kizártam.

1. táblázat. A pártos polarizáció és az ideológiai polarizáció mutatók leíró statisztikái.

	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
Pártos polarizáció	121	1,49	0,386	0,967	3,278
Ideológiai polarizáció	121	4,724	0,555	3,966	6,59

A gazdasági teljesítmény mérése

A kutatás függő változója a gazdasági teljesítmény, amit a legáltalánosabban az éves reál GDP növekedésével mérnek. Mivel az üzleti ciklusok jelensége miatt a gazdasági növekedés mértéke hullámzó, így egy-egy év eredményei csak igen pontatlanul jelezhetők előre (Lucas, 1977). Emiatt a közgazdasági modellek általában egy tágabb időszak átlagos növekedését becslik, jellemzően öt év növekedésének mozgó átlagaival, ami az éves GDP növekedésnél kevésbé zajos adatot eredményez. Ezt a szempontot és a minél nagyobb elemszámú minta megtartását együttesen szem előtt tartva, az elemzésben három év növekedésének mozgó átlagait használom, országonként a lekérdezési év és az azt követő két év reál GDP növekedésének átlagát.

Kontrollváltozók

A többváltozós elemzésben olyan kontrollváltozókat szerepeltettem, amelyek a közgazdasági szakirodalomban általánosan a növekedés meghatározóiként szerepelnek. A legegyszerűbb, Solow-típusú modellek (Solow, 1956) alapvetően a tőke és a munka mennyiségével magyarázzák a gazdasági növekedést. Az utóbbi évtizedekben viszont a növekedési modellek számos más tényezővel is kiegészültek, így a pontosabb becslés érdekében további kontrollváltozókat is felhasználok.⁵

A *fizikai tőke* mennyiségének a becslésére szerepeltetem a modellekben a bruttó állóeszköz felhalmozást (*gross fixed capital formation*, a GDP százalékában), az Eurostat adatai alapján.

A *humántőke* minősége a növekedés egyik legfontosabb meghatározója (Mankiw, Romer–Weil, 1992). A humántőke minőségét általában a népesség iskolázottságával szokták mérni: például a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányával, sőt, fejlődő országok elemzésekor esetenként az írástudók arányával is.⁶ Az elemzéshez az Eurostat adatait használom fel, a változó azt mutatja, hogy a 15–64 év közöttieknél országonként és mérésenként mekkora volt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya.⁷

A *munkaerő* mennyisége változásának mérésére Barthához (2015: 41) hasonlóan a foglalkoztatottság éves változását használom. A mutató azt jelzi, hogy az előző évhez képest hány százalékponttal változott az adott országban a 15–64 év közötti népesség foglalkoztatottsági aránya.

Az *ország gazdasági fejlettsége* szintén fontos kontrollváltozó, mivel a növekedés mértéke ésszerűen függhet attól az alaptól, amelyhez képest a növekedést mérjük. Frye (2010) és Barro (1996) eredményei ezzel konzisztensen azt mutatják, hogy a gazdagabb országoknak jellemzően kisebb a növekedési rátája. Az elemzésekben a Világbank által közölt egy főre jutó, vásárlóerő-egy-

ségben (PPS) számolt GDP-adatokat használtam, az EU-átlag százalékában kifejezve (data.worldbank.org).

A *technológiai fejlődés* javítja a termelékenységet, ami szoros kapcsolatban áll a gazdasági növekedéssel. A technológiai fejlődés megbecslésére a kutatás-fejlesztésre fordított kiadásokat használtam (a GDP százalékában) a Világbank adatbázisa alapján⁸ (data.worldbank.org).

A társadalmi tőke illetve az *interperszonális bizalom mértéke* is sok tudományos munka szerint kapcsolatba hozható a gazdasági teljesítménnyel, bár a kettő közötti összefüggés iránya, illetve az oksági mechanizmus nem teljesen világos (Whiteley, 2000; Zak–Knack, 2001). Bjørnskov (2012) szerint például a bizalom növeli az iskolázottságot és a jogbiztonságot is és alapvetően ezeken keresztül hat a növekedésre. Az általános bizalomszint mérésére az ESS-kérdőív országokénti átlagértékeit használtam.⁹

Végül, az *intézmények minősége* a gazdasági növekedést magyarázó újabb elméletekben szintén igen nagy szerepet kapott. Itt North megfogalmazását követem, aki szerint az intézmények a „társadalom játékszabályai”, „az emberek közti interakciót befolyásoló, emberek által létrehozott korlátok” (1990: 3.), amelyek lehetnek formálisak (jogilag szabályozottak) vagy informálisak (kultúra, normák). Hozzá hasonlóan Acemoglu és Robinson (2012) is kulcsfontosságúnak tartják az intézmények hatását, ők például azt tartják a növekedés egyik meghatározó tényezőjének, hogy mennyire inkluzív vagy extraktív a politikai berendezkedés. Az *informális intézményi működés* minőségének becslésére a Transparency International korrupció percepció indexét használom (transparency.org), a *formális intézmények minőségének* becslésére pedig az 1945 után demokratikus intézményrendszerben eltöltött évek számát és a kormányzati hatékonyságot használom, a Polity IV adatbázisa (systemicpeace.org) illetve a világbank adatai alapján (World Bank Indicators, Government Efficiency Scores).

Az átlagos bizalomszint szorosan összefügg a formális és az informális intézményi működés mérőszámaival és a kormányzati hatékonysággal is, illetve ez utóbbiak is egymással ($r > 0,7$), ami zavaró multikollinearitást okoz a többváltozós elemzésben, ezért a regressziókban a négy változóból képzett főkomponens szerepel az eredeti változók helyettesítésére.

A fent bemutatott független változók mellett azoknak a külső hatásoknak a kiszűrésére, amelyek azonos időszakokban hasonlóan érintik az európai országokat (pl. gazdasági válság) a lekérdezések évét jelölő dummy változókat is bevontam kontrollváltozónak. Az év változók bevonása jelentősen javítja a modellek magyarázóerejét, viszont nem okoz súlyos multikollinearitást.¹⁰

ELEMZÉS

Az adatbázis elemzési egységei az egyes országok egyes lekérdezései. A változók bemutatása és az adatok elemzése előtt fontosnak tartom, hogy érintsek néhány, az adatbázis sajátosságaiból fakadó módszertani problémát, és bemutassam, hogy a dolgozat hogyan kívánja kezelni ezeket a problémákat.

Elsőként, az adatbázis – minden más országos szinten folyó elemzéshez hasonlóan – nem egy reprezentatív, véletlen minta, szigorú értelemben csak önmagát, azaz az elemzett 122 ország- esetet reprezentálja. Az elemzésben részt vevő országokra az elemzett pillanatokban tulajdonképpen azok az összefüggések is érvényesek, amelyek az elfogadott szignifikancia-szinteket meghaladó p -értékekkel rendelkeznek, ezekre tehát az elemzés során nem kellene akkor támaszkodnunk, ha az elemzést kizárólag az adott országok vizsgált adatfelvételi időpontjaira akarnánk vonatkoztatni. Tekintheszünk viszont eseteinket egy végtelen nagy, hipotetikus populációból vett mintának is, és ebben a megközelítésben a szignifikáns összefüggéseket az európai demokráciákat általában jellemző összefüggéseként értelmezhetjük. Fő szabályként ezt az értelmezést követem, így tekintetbe fogom venni a szignifikancia-szinteket.

Az adatbázis struktúrája hasonló egy panel adatbázishoz, bár a survey adatok aggregálásával létrehozott változók szigorú értelemben nem tekinthetőek panel adatnak, mivel az adatok egy része eredetileg egyéni szinten keletkezett, minden hullámban más-más megkérdezettek bevonásával. Ha ezeket az egyéni szintű megfigyeléseket aggregáljuk, és országos szinten vonunk le belőlük következtetéseket, az feltételezi, hogy az egyéni szintű adatok aggregálásával az adott országot találóan jellemző változókhoz jutunk (mint pl. az átlagos bizalomszint, vagy a kutatás polarizációs mutatói). Ez nem csupán elméletileg fontos kérdés, az elemzési szint váltása során felmerülhet, hogy ellentétes irányú összefüggéseket találunk egyéni, illetve országos szinten (lásd pl. Meuleman, 2016), aminek értelmezése jelentős kihívás elé állítja a kutatót. Ez a probléma szerencsére ez esetben nem jelentkezik élesen, legalábbis nem a fő hipotéziseket illetően, mivel a polarizációs változóknak és a függő változónak sincs egyéni szintű értelmezése.

Végül, nem egyértelmű, hogy milyen többváltozós modell lenne a legmegfelelőbb a hipotézisek tesztelésére. Az adatstruktúra nem ideális egy pooled OLS-regresszióhoz, mivel az egyes országokon belül különböző időpontokban mért adatok nyilvánvalóan nem függetlenek egymástól. Ez autokorrelációhoz, azaz az egy országon belüli mérések hibatagjainak jelentős együttmozgásához vezet a lineáris regressziós modellekben, amelyek használatának egyik feltétele éppen az, hogy a hibatagok nem lehetnek korreláltak. Az adatbázis ráadásul kiegyensúlyozatlan, mivel nem a hat hullám és 30 ország esetén elméletileg lehetséges 180 ország- esetet tartalmazza, hanem csupán ennek mintegy kétharmadát, országonként átlagosan négy esetet.¹¹ Az idősorok viszonylagos rövid-

sege, a viszonylag kis esetszám (a többváltozós elemzésben a kontrollváltozók adathiányai miatt az esetszám 100 alá csökken) és a panel erősen kiegyensúlyozatlan jellege miatt az adatbázis így egy panel-elemzéshez sem ideális.

A panel modellek mellett szól, hogy eleve az időbeli változások elemzésére szolgálnak, és megbízhatóbban kezelik a meg nem figyelt változók hatását, míg az OLS-modellek becslései érzékenyebbek a kihagyott változókra. Az egyszerűbb, pooled OLS-módszer mellett szól viszont, hogy minél rendezetlenebb, hiányosabb egy panel adatbázis adatstruktúrája és minél alacsonyabb az esetszám, annál kevésbé preferálhatóak a panelregressziós módszerek.

Mindezeket szem előtt tartva az elemzést három féle módon is elvégeztem, amelyek mind alkalmasak arra, hogy egyszerre kezeljék az év- és országhatásokat a becslés során.¹² Az első módszer egy pooled OLS-regresszió országonként klaszterezett robusztus standard hibákkal, a második egy two-way panel-modell országonkénti fix hatásokkal, évhatásokkal és országonként klaszterezett robusztus standard hibákkal, a harmadik pedig egy, az évhatásokkal és az országhatásokkal egyaránt számoló, és ezek hatását felszívó lineáris regresszió (fix év- és országhatásokkal), szintén országonként klaszterezett robusztus standard hibákkal.¹³ Az eredményeket a 2. táblázat mutatja be. A hatásnagyságok könnyebb értelmezhetősége érdekében minden szubsztantív kontrollváltozó standardizált formában szerepel a regresszióban. A változók közötti korrelációs kapcsolatokat a 2. melléklet mutatja.

Látható, hogy a *pártos polarizáció* minden modellváltozat szerint szignifikáns, negatív, és volumenében jelentős hatással van a gazdasági növekedésre. Ezzel ellentétben az *ideológiai polarizáció* hatása a növekedésre nem szignifikáns egyik modellben sem. Ráadásul, a pártos polarizáción kívül nincs olyan független változó, amelynek hatása az egyes modellváltozatokon keresztül ugyanúgy szignifikáns lenne a növekedésre. A panel-modellekben az egy főre jutó GDP és a bruttó állóeszköz-felhalmozás hatása szingifikáns és a vártak megfelelő, viszont az OLS-becslés ezekre vonatkozóan sem mutat szignifikáns hatást. A kontrollváltozók hatásának iránya egyébként egy esetet kivéve (a kutatásfejlesztési kiadások hatása az OLS-regresszió esetében) megegyezik a feltelezettekkel.

A panelbecslés szigma-értékei azt mutatják, hogy az egyes országokon belül a megfigyelések szórása mérsékelt, míg az országok közötti szórás nagy – azaz egy adott ország különböző időpontban mért értékeinek az együttmozgása nagyon jelentős, és az összes különbség nagy részéért az egyes országok közötti különbségek felelősek.

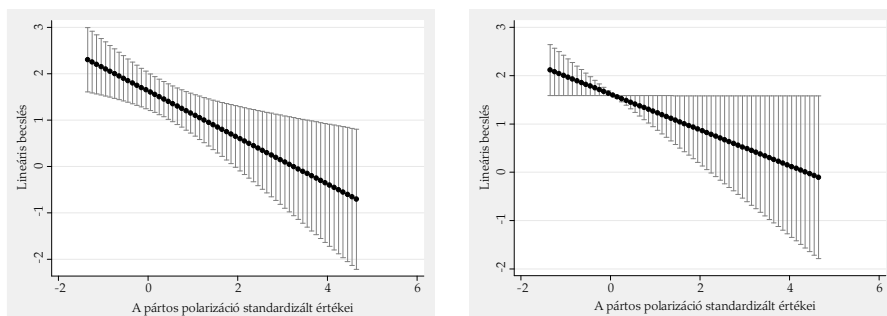

2. táblázat. Regressziós modellek a reálértéken számolt 3 évi átlagos GDP-növekedés becslésére. Regressziós együtthatók, zárójelben az országoként klaszterezett robusztus standard hibákkal.

	<i>OLS-regresszió országoként klaszterezett r. st. hibákkal</i>	<i>Panel-regresszió fix hatásokkal, országon- ként klaszterezett r. st. hibákkal</i>	<i>Lineáris regresszió fix év- és ország- hatásokkal</i>	
<i>Pártos polarizáció</i>	-0,501*** (0,174)	-0,370* (0,188)	-0,370* (0,195)	
<i>Ideológiai polarizáció</i>	-0,223 (0,230)	-0,263 (0,479)	-0,263 (0,427)	
<i>Felsőfokú végzettségűek aránya</i>	0,216 (0,257)	0,802 (0,818)	0,802 (0,827)	
<i>Egy főre jutó GDP</i>	-0,048 (0,235)	-3,811** (1,430)	-3,811** (1,615)	
<i>Bruttó állóeszköz felhalmozás</i>	0,324 (0,211)	1,155*** (0,267)	1,155*** (0,253)	
<i>Foglalkoztatottság változása</i>	0,135 (0,178)	0,235 (0,172)	0,235 (0,182)	
<i>Kutatás-fejlesztési kiadások aránya</i>	-0,337 (0,256)	0,573 (0,597)	0,573 (0,744)	
<i>Főkomponens: korrupciós index + bizalom + demokratikus évek + kormányzati hatékonyság</i>	-0,277 (0,223)	-0,434 (0,657)	-0,434 (0,714)	
	2005	1,143** (0,43)	0,365 (0,297)	0,365 (0,416)
	2007	-2,576*** (0,395)	-3,608*** (-0,420)	-3,608*** (0,501)
	2009	-3,345*** (0,524)	-3,108*** (0,528)	-3,108*** (0,61)
	2011	-1,968*** (0,473)	-2,842*** (0,736)	-2,842*** (0,801)
	2013	-0,918* (0,525)	-1,645 (0,990)	-1,645 (1,000)
<i>Konstans</i>	2,836*** (0,260)	3,189*** (0,451)	3,189*** (0,515)	
			Ország F (25, 58) = 4,095; 0,000	
		Sigma_u = 4,839		
		Sigma_e = 1,089		
		Rho = 0,952		
N	97	97	97	
R ²	0,644	0,782	0,871	
Kiigazított R ²	0,589	0,747	0,787	

***p<0,01 **p<0,05 *p<0,1.

A modellek magyarázóereje jelentős. Az országghatásokkal nem számoló OLS-becslés 59%-ban, a fix év- és országghatásokkal becsült modell pedig 79%-ban magyarázza a következő évi GDP-növekedés varianciáját, ez pedig csökkenti annak valószínűségét, hogy az összefüggést valamely nem vizsgált tényező okozza. A bayesi-, illetve Akaike információs kritériumok szerint a panel-regresszió és a fix év- és országghatásokkal becsült modell preferálandóak az OLS-becsléssel szemben.

1. ábra. A GDP növekedésére vonatkozó lineáris becslések 95%-os konfidencia-intervallumon belül. Balra az OLS-modell becslése, jobbra a fixhatás-modell becslése látható.

Az 1. ábrán azt láthatjuk, hogy mekkora a pártos polarizáció hatása a gazdasági növekedésre az OLS-modell és a fixhatás-modellek szerint, ha minden más független változót az átlagos értéken rögzítünk. Az ábrákon látható, hogy ekkor egy nagyon erősen polarizált ország gazdasága (három éves átlagban) gyakorlatilag nem növekszik, vagy zsugorodik, míg egy szintén minden más vizsgált tekintetben átlagos, de egyáltalán nem polarizált ország éves reál GDP-növekedése átlagosan meghaladja a 2%-ot. Ez a különbség igen jelentős, még azt szem előtt tartva is, hogy a hatás nagyságának értékeit a konkrét modell specifikáció érdemben befolyásolhatja. Az ábrákon az is látható, hogy a becslések a kevésbé-közepesen polarizált országok esetében jóval pontosabbak, mivel az ezekben a tartományokba eső megfigyelések esetében a becsült értékek jóval szűkebb intervallumon belül szóródnak.

A fent bemutatott összefüggés robusztusnak tekinthető, mivel egymástól nagyon különböző feltevésekkel élő modellek is hasonló kapcsolatot jeleznek. Az eredmények nem érzékenyek a változók pontos mérési módjára sem, rendkívül hasonlóak maradnak az itt bemutatottakhoz képest, ha más, az irodalomban szintén elfogadott mérési módszereket használunk.¹⁴

DISZKUSSZIÓ ÉS ÖSSZEGZÉS

Bár sokan feltételezték, hogy a politikai megosztottság negatívan hat a gazdasági teljesítményre, a kérdés empirikus vizsgálatára idáig kevesen vállalkoztak, különösen az európai országok mintáján. Ebben a tanulmányban az okság irányának tesztelésére, illetve az oksági mechanizmus pontos megfogalmazására nem vállalkoztam, csupán azt vizsgáltam, hogy az Európai Gazdasági Térség országaiban az elmélettel konzisztens jelenségeket figyelhetünk-e meg.

A tanulmány eredményei azt mutatják, hogy a politikai megosztottság egy speciális fajtája, a pártos polarizáció esetében az empirikus megfigyelések megfelelnek az elméleti várakozásoknak: a pártos polarizáció valóban gyengébb gazdasági eredményekkel áll összefüggésben, akkor is, ha számos gyakran vizsgált és elfogadott hatású magyarázó változó hatására kontrollálunk. A hatás nem csak szignifikáns, hanem volumenében is igen jelentős. Az ideológiai megosztottságnak ezzel szemben nem volt szignifikáns önálló hatása egyetlen modellváltozatban sem, és a kétváltozós kapcsolatvizsgálat is azt mutatja (2. melléklet), hogy gyakorlatilag nem függ össze a célváltozóval.

A pártos polarizáció változatos módokon járulhat hozzá a gyengébb gazdasági teljesítményhez, bár az oksági mechanizmus tesztelésére az itt használt módszer nem alkalmas. Az irodalomban a leggyakrabban megjelenő elmélet szerint a pártos polarizáció rontja a szavazók elszámoltatási képességét, mivel az elfogult szavazótáborok sem a saját pártjaik rossz teljesítményét, sem a másik tábor politikusainak jó teljesítményét nem képesek elismerni. Ez pedig nem nyújt ösztönzést a kormányon levőknek, hogy jól kormányozzanak. A táborok közötti mély ellentétek ráadásul lassíthatják a policy döntések meghozatalát, patthelyzetet alakíthatnak ki a kormányzásban, és arra ösztönözhetik az egyes csoportokat, hogy csak a saját érdekeiket nézzék a döntések meghozatalakor. Ha a megosztottságok a gazdasági szereplők körében is kifejezetté válnak, az növelheti a korrupció, illetve a járadékvadászatra lehetőséget nyújtó jogszabályalkotás veszélyét, és hatékonytalanabbá és kiszámíthatatlanabbá teheti a gazdaság működését. A kiszámíthatatlan gazdasági környezet csökkenti a befektetési kedvet, ami megint csak a gazdasági teljesítmény csökkenését okozhatja. A polarizáció ráadásul a társadalmi bizalom csökkenéséhez is hozzájárulhat, aminek szintje közismerten összefügg a gazdasági teljesítménnyel.

A polarizáció ezen elméletek alapján részben más társadalmi-politikai változókon keresztül hathat a növekedésre – mint a bizalom, a demokratikus tapasztalat, a korrupció és a kormányzati hatékonyság –, amelyek hatása a társadalomtudósok által széles körben ismert és elfogadott, a modellek viszont arra utalnak, hogy jelentős önálló hatása is lehet. Ezzel szemben az itt említett többi, jól ismert változó hatása nem volt szignifikáns, és az elhagyásuk érdekében nem változtatott a modellek magyarázóerején. Hatásuk egy részét minden

bizonyal épp a – korábbi kutatásokban csak elvétve vizsgált – polarizációs változók vették fel.

Érdemesnek tartom még reflektálni egy, az irodalomban gyakran feltűnő nézetre. Nevezetesen arra, hogy sokak szerint a választótáborok mérsékelt pártos elfogultságának egy sor pozitív hozadéka van, amelyek közül az egyik legfontosabb, hogy elősegíti a stabil és kiszámítható működést (lásd pl. Almond–Verba, 1989; Dalton–Weldon, 2007; Tóka, 2005), ami mind a politikai, mind a gazdasági működésre nézve előnyös. E nézet szerint ezek miatt csak a szélsőségesen pártos attitűdök károsak. Az adatok vizsgálata során viszont semmi nem utalt arra, hogy a pártos polarizáció és a gazdasági működés között ilyen kapcsolat lenne. Azaz, sem a kétváltozós elemzés során készített, itt nem szereplő ábrák nem mutattak a lineáris (vagy legalábbis a monoton növekvő/csökkenő) függvényformától eltérő jellegű összefüggést, sem a regressziós modellek illeszkedése és egyéb tulajdonságai nem utaltak ennek a feltételezésnek megfelelő, pl. négyzetes irányú kapcsolatra. Ha vannak is a pártos elfogultság mérsékelt szintjének bizonyos pozitív hatásai ahhoz képest, mintha a választók teljesen elfogulatlanok lennének, ezek nem vezetnek gazdasági szempontból látható eredményekhez, de legalábbis a vizsgált mintán és az itt használt empirikus eszközökkel nem lehetett ezeket megfigyelni. Így a pártos elfogultság pozitív hatásairól szóló elméleteknek ellentmondóan a dolgozat arra a megállapításra jut, hogy minél kisebb az elfogultság/polarizáltság mértéke, annál jobb.

Bár ez az elemzés nem fókuszált kifejezetten a magyar esetre, a kiugró mértékű pártos polarizációt mutató magyar adatok mindenképpen említést érdemelnek. Amire ezen eredmények alapján Magyarországra nézve következtethetünk (tekintve, hogy Magyarország több ESS-hullám esetében is a minta pártos értelemben legpolarizáltabb országa volt), az pesszimizmusra ad okot a várható gazdasági eredményekkel kapcsolatban. A modell azt valószínűsíti, hogy az ország jelentősen jobb gazdasági teljesítményt lenne képes nyújtani, ha pártos értelemben nem lenne ennyire szélsőségesen megosztott. Azaz, a politikai táborok elfogultsága nem „csak” politikai értelemben lehet káros – például azáltal, hogy rontja a véleménynyilvánítás minőségét és a politikai viták színvonalát –, hanem szignifikánsan gyengébb gazdasági eredményekkel is összefüggésbe hozható.

1. melléklet. Az elemzésben szereplő adatok, országok és lekérdezések szerint

	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Ausztria	*	*	*			
Belgium	*	*	*	*	*	*
Bulgária			*	*	*	*
Csehország	*	*			*	*
Horvátország				*		
Ciprus			*	*		*
Dánia	*	*	*	*	*	*
Észtország		*		*		*
Finnország	*	*	*	*	*	*
Franciaország	*	*	*	*	*	*
Németország		*	*	*	*	*
Görögország	*	*			*	
Magyarország	*	*	*	*	*	*
Olaszország	*					
Izland		*				*
Írország		*		*	*	*
Lettország				*		
Litvánia					*	*
Luxemburg	*	*				
Hollandia	*	*		*		
Norvégia	*	*	*	*	*	*
Lengyelország	*	*	*	*	*	*
Portugália	*		*	*	*	*
Románia				*		
Szlovákia		*	*	*	*	*
Szlovénia	*		*	*	*	*
Spanyolország	*	*	*	*	*	*
Svédország		*	*	*	*	*
Svájc	*	*	*	*	*	*
Egyesült Királyság	*	*	*	*	*	*

2. melléklet. A többváltozós modellekben szereplő változók korrelációs kapcsolatai. N=97.

	3 éves átlagos reál GDP-növekedés	Pártos polarizáció	Ideológiai polarizáció	Felsőfokú végzettségűek aránya	Egy főre jutó GDP	Bruttó állóeszköz-felhalmozás	Foglalkoztatottság változása	Kutatás-fejlesztési kiadások	PC*	Társadalmi bizalom	Kormányzati hatékonyság	TI korrupciós index	Demokratikus évek száma
3 éves átlagos reál GDP-növekedés	1												
Pártos polarizáció	-0,267	1											
Ideológiai polarizáció	-0,053	0,390	1										
Felsőfokú végzettségűek aránya	-0,130	-0,108	-0,238	1									
Egy főre jutó GDP	0,018	-0,342	-0,475	0,313	1								
Bruttó állóeszköz-felhalmozás	0,297	-0,241	0,081	-0,285	-0,038	1							
Foglalkoztatottság változása	0,287	-0,135	-0,071	-0,021	0,216	0,269	1						
Kutatás-fejlesztési kiadások aránya	-0,212	-0,256	-0,426	0,290	0,436	-0,126	0,106	1					
PC*	-0,129	-0,336	-0,641	0,473	0,777	-0,162	0,065	0,773	1				
Társadalmi bizalom	-0,097	-0,354	-0,610	0,476	0,641	-0,001	0,002	0,693	0,895	1			
Kormányzati hatékonyság	-0,058	-0,302	-0,555	0,395	0,743	-0,122	0,069	0,750	0,955	0,794	1		
TI korrupciós index	-0,149	-0,324	-0,625	0,460	0,748	-0,160	0,095	0,765	0,974	0,850	0,923	1	
Demokratikus évek száma	-0,179	-0,276	-0,608	0,440	0,776	-0,322	0,077	0,684	0,916	0,707	0,853	0,867	1

* Főkomponens, összetevői: társadalmi bizalom, kormányzati hatékonyság, TI korrupciós index, demokratikus évek száma

IRODALOM

- Abramowitz, A. I.–Saunders, K. L. (2008): Is polarization a myth? *The Journal of Politics*, 70 (02), 542–555. <https://doi.org/10.1017/S0022381608080493>
- Acemoglu, D.–Robinson, J. (2012): *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.
- Achen, C. H.–Bartels, L. M. (2016): *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton University Press.
- Alesina, A.–Baqir, R.–Easterly, W. (1999): Public goods and ethnic divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, 114 (4), 1243–1284.
- Almond, G. A.–Verba, S. (1989): *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Sage.
- Alt, J. E.–Lassen, D. D. (2006): Transparency, political polarization, and political budget cycles in OECD countries. *American Journal of Political Science*, 50 (3), 530–550. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2006.00200>
- Anduiza, E., Gallego, A.–Muñoz, J. (2013): Turning a Blind Eye Experimental Evidence of Partisan Bias in Attitudes Toward Corruption. *Comparative Political Studies*, 46 (12), 1664–1692. <https://doi.org/10.1177/0010414013489081>
- Angelusz R.–Tardos R. (2011): Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In: R. Tardos–Z. Enyedi–A. Szabó (Eds.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMKA.
- Armingeon, K.–Isler, C.–Knöpfel, L.–Weisstanner, D. (2016): *Supplement to the Comparative Political Data Set – Government Composition 1960–2014*. Institute of Political Science, Bern, University of Berne. Retrieved from <http://www.cpsds-data.org/>
- Bafumi, J.–Shapiro, R. Y. (2009): A new partisan voter. *The Journal of Politics*, 71 (01), 1–24. <https://doi.org/10.1017/S0022381608090014>
- Barro, R. J. (1996): *Determinants of economic growth: a cross-country empirical study*. National Bureau of Economic Research. Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w5698>
- Bartha A. (2015): Az intézmények és a humán tőke szerepe az Európai Unió országainak felzárkózásában. In: *Doktori disszertáció*. Debrecen, Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola.
- Binder, S. A. (2004): *Stalemate: Causes and consequences of legislative gridlock*. Brookings Institution Press. Retrieved from [https://www.google.com/books?hl=hu&lr=&id=988dqN2W0sMC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Binder+\(2003\)+party+polarization&ots=S2h_9RTliv&sig=LY4rNawj6QMMWUVfkus3WQBfzJQ](https://www.google.com/books?hl=hu&lr=&id=988dqN2W0sMC&oi=fnd&pg=PR11&dq=Binder+(2003)+party+polarization&ots=S2h_9RTliv&sig=LY4rNawj6QMMWUVfkus3WQBfzJQ)
- Bjørnskov, C. (2012): How does social trust affect economic growth? *Southern Economic Journal*, 78 (4), 1346–1368.
- Blais, A.–Gidengil, E.–Fournier, P.–Nevitte, N.–Everitt, J.–Kim, J. (2010): Political judgments, perceptions of facts, and partisan effects. *Electoral Studies*, 29 (1), 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2009.07.001>
- Broockman, D. E.–Butler, D. M. (2014): *How Do Citizens React When Politicians Support Policies They Oppose? Field Experiments with Elite Communication* (Working paper). Retrieved from http://www.ocf.berkeley.edu/~broockma/broockman_butler_legislator_experiments_2014.pdf

- Campbell, A.–Converse, P. E.–Miller, W. E.–Stokes, D. E. (1960): *The American Voter*. New York–London, John Wiley & Sons, Inc.
- Carmines, E. G.–Ensley, M. J.–Wagner, M. W. (2012): Who fits the left–right divide? Partisan polarization in the American electorate. *American Behavioral Scientist*, 0002764212463353.
- Dalton, R. J.–Weldon, S. (2007): Partisanship and party system institutionalization. *Party Politics*, 13 (2), 179–196. <https://doi.org/10.1177/1354068807073856>
- Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy* (1st edition). New York, Harper and Row.
- Downs, A. (1990): Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle*, 9.
- Druckman, J. N.–Peterson, E.–Slothuus, R. (2013): How elite partisan polarization affects public opinion formation. *American Political Science Review*, 107 (01), 57–79. <https://doi.org/10.1017/S0003055412000500>
- Easterly, W.–Levine, R. (1997): Africa’s growth tragedy: policies and ethnic divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, 112 (4), 1203–1250.
- Easterly, W.–Ritzen, J.–Woolcock, M. (2006): Social cohesion, institutions, and growth. *Economics & Politics*, 18 (2), 103–120.
- Esteban, J.-M.–Ray, D. (1994): On the measurement of polarization. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 819–851.
- Ezcurra, R. (2009): Does income polarization affect economic growth? The case of the European regions. *Regional Studies*, 43 (2), 267–285.
- Fiorina, M. P.–Abrams, S. J.–Pope, J. C. (2005): *Culture war?* Pearson Longman New York.
- Frye, T. (2002): The perils of polarization. *World Politics*, 54 (3), 308–337. <https://doi.org/10.1353/wp.2002.0008>
- Frye, T. (2010): *Building states and markets after communism: the perils of polarized democracy*. Cambridge University Press.
- Iyengar, S.–Sood, G.–Lelkes, Y. (2012): Affect, not ideology a social identity perspective on polarization. *Public Opinion Quarterly*, 76 (3), 405–431. <https://doi.org/10.1093/poq/nfs038>
- Jacobson, G. C. (2003): Partisan polarization in presidential support: The electoral connection. In: *Congress & the Presidency: A Journal of Capital Studies*. Vol. 30., 1–36. Taylor & Francis. <https://doi.org/10.1080/07343460309507855>
- Jacobson, G. C. (2010): Perception, memory, and partisan polarization on the Iraq War. *Political Science Quarterly*, 125 (1), 31–56. <https://doi.org/10.1002/j.1538-165X.2010.tb00667.x>
- Jacoby, W. G. (1988): The impact of party identification on issue attitudes. *American Journal of Political Science*, 643–661.
- Jones, D. R. (2001): Party polarization and legislative gridlock. *Political Research Quarterly*, 54 (1), 125–141.
- Jost, J. T. (2006): The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61 (7), 651.
- Jost, J. T.–Glaser, J.–Kruglanski, A. W.–Sulloway, F. J. (2003): Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129 (3), 339.
- Keefer, P.–Knack, S. (2002): Polarization, politics and property rights: Links between inequality and growth. *Public Choice*, 111 (1), 127–154.

- Kmetty Z. (2014): Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola.
- Kmetty Z. (2015): Ideológiai és kapcsolathálózati törésvonalak a társadalmi-politikai térben a 2014-es országgyűlési választások előtt. In: *Politika az intézményeken túl*. 8–34. MTA TK.
- Körösenyi A. (2012): A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. In: *Van irány? Trendek a magyar politikában*. 284–309. Budapest, MTA TK PTI–ÚMK.
- Körösenyi, A. (2013): Political polarization and its consequences on democratic accountability. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, (2), 3–30.
- Kubik B. G. (2015): A patkó hálójában. Az 1990 és 2014 közötti országgyűlési képviselők közösen benyújtott törvényjavaslat szerinti kapcsolathálózatának elemzése. Budapesti Corvinus Egyetem, Tudományos Diákköri Konferencia Dolgozat.
- Levendusky, M. S. (2010): Clearer cues, more consistent voters: A benefit of elite polarization. *Political Behavior*, 32 (1), 111–131. <https://doi.org/10.1007/s11109-009-9094-0>
- Lucas, R. E. (1977): Understanding business cycles. In *Carnegie-Rochester conference series on public policy*, Vol. 5., 7–29. Elsevier. Retrieved from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0167223177900021>
- Mankiw, N. G.–Romer, D.–Weil, D. N. (1992): A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107 (2), 407–437.
- Mason, L. (2015): “I disrespectfully agree”: The differential effects of partisan sorting on social and issue polarization. *American Journal of Political Science*, 59 (1), 128–145.
- McCarty, N.–Poole, K. T.–Rosenthal, H. (2006): *Polarized America: The dance of ideology and unequal riches*. MIT Press.
- Meuleman, B. (2016): *Opportunities & challenges of cross-national and crosstemporal comparisons. The case of perceived immigrant threat*. Presented at the 3rd International ESS Conference, University of Lausanne. Retrieved from <http://www.europeansocialsurvey.org/docs/about/conference/ESS-Conference-July-2016-Meuleman.pdf>
- North, D. C. (1990): *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge university press. Retrieved from <https://www.google.com/books?hl=hu&lr=&id=oFnWbTqgNPYC&oi=fnd&pg=PR6&dq=north+institutions&ots=sYqxU9EqSa&sig=2gtvKifCh8HL5KfD9tkiGQ2JS9k>
- Shani, D. (2006): *Knowing Your Colors: Can Knowledge Correct for Partisan Bias in Political Perceptions?* Presented at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association.
- Shapiro, R. Y.–Bloch-Elkon, Y. (2008): Do the facts speak for themselves? Partisan disagreement as a challenge to democratic competence. *Critical Review*, 20 (1–2), 115–139. <https://doi.org/10.1080/08913810802316373>
- Solow, R. M. (1956): A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70 (1), 65–94.
- Stoker, L.–Jennings, M. K. (2008): Of time and the development of partisan polarization. *American Journal of Political Science*, 52 (3), 619–635.
- Tardos, R.–Angelusz, R. (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle*, (2), 29–57.
- Tóka, G. (2005): A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In R. Angelusz–R. Tardos (Eds.): *Törések, hálók, hidak*. 17–64.

- Wang, C.-H. (2014): The effects of party fractionalization and party polarization on democracy. *Party Politics*, (20), 687–699. <https://doi.org/10.1177/1354068812448691>
- Whiteley, P. F. (2000): Economic growth and social capital. *Political Studies*, 48 (3), 443–466.
- Woo, J. (2003): Economic, political, and institutional determinants of public deficits. *Journal of Public Economics*, 87 (3), 387–426.
- Zak, P. J.–Knack, S. (2001): Trust and growth. *The Economic Journal*, 111 (470), 295–321.

FELHASZNÁLT ADATBÁZISOK

- Armingeon, Klaus, Christian Isler, Laura Knöpfel, David Weisstanner and Sarah Engler. 2016. Comparative Political Data Set 1960–2014. Bern: Institute of Political Science, University of Berne.
- Armingeon, Klaus, Christian Isler, Laura Knöpfel and David Weisstanner. 2016. Supplement to the Comparative Political Data Set – Government Composition 1960–2014. Bern, Institute of Political Science, University of Berne.
- ESS Round 6: European Social Survey Round 6 Data (2012). Data file edition 2.3. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.3. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 4.4. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.6. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.5. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.5. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- Freedom House. <https://freedomhouse.org/>
- Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2013. www.systemicpeace.org
- Transparency International | The Global Anti-Corruption Coalition. <https://www.transparency.org/>
- World Bank Open Data. <http://data.worldbank.org/>

JEGYZETEK

- ¹ Kivétel például Frye (2010) kutatása a posztkommunista térség országairól.
- ² A politikai polarizáció e két, egymástól lényegesen eltérő megjelenési formájának különbségeire például Mason (2015) hívja fel a figyelmet, ő a két típust leggyakrabban társadalmi (*social*) és ügyalapú (*issue*) polarizációként jelöli.

- ³ A vizsgálatban nem szerepeltettem az Európai Gazdasági Térség tagállamain (azaz az Európai Unió országain, Norvégián és Svájc) kívül az adatbázis néhány hullámában található többi országot (Albánia, Koszovó, Oroszország, Törökország, Ukrajna, Izrael). Az elemzésből kizártam azokat az országokat is, amelyekben a lekérdezés során voltak a választások, vagy az új kormányt nem iktatták be a lekérdezés kezdetéig, mivel ezekben az esetekben nem világos, hogy ki melyik politikai oldalhoz (kormány vagy ellenzék) sorolható. Két olyan eset volt, hogy a lekérdezés során változás történt a kormány összetételében, de nem voltak választások, ez két igen kis szavazóbázisú pártot érintett. E két, kisebb párt támogatóit kizártam az elemzésből, mivel nem lehetett őket besorolni sem a kormányt támogatók, sem az ellenzékiek közé. A hetedik hullám adatai (amelyeket nagyrészt 2015-ben vettek fel) azért nem kerültek az elemzésbe, mert a modellekben használt gazdasági változók némelyike az adatgyűjtés során még nem volt elérhető ezekre az időszakokra vonatkozóan.
- ⁴ Természetesen ettől eltérő megoldások is lehetségesek, Körösi (2013) tanulmányában például a bal-jobb skálán magukat a szélső értékekhez sorolók és a mérsékelt pozíciókat elfoglalók arányát vizsgálja. Az általa használt és az itt használt mutató között a vizsgált mintán szignifikáns és igen erős összefüggés van ($r=0,894$; $p<0,001$).
- ⁵ Fontos megjegyezni, hogy a Solow-típusú gazdasági modellek alapvetően a hosszabb távú növekedés becslésére szolgálnak. A kulcsváltozók és a gazdasági növekedés hatására vonatkozó elmélet viszont nem implicálja azt, hogy a polarizációnak időben elnyújtottan jelentkező hatása lenne, az elmélet szerint ez a hatás inkább szimultán, de legalábbis nem hosszú évek múlva jelentkező. Emiatt, ahogy fentebb jeleztem, csupán három év átlagában vizsgálom a növekedést a megfigyelések tárgyve körül. Így a kontrollváltozók hatásának szignifikancia-szintje és iránya eltérhet azoktól az eredményektől, amelyeket hosszabb, egy vagy több évtizedes időtávot vizsgáló kutatásokból ismerünk.
- ⁶ A bevett mérőszámokkal kapcsolatban felmerülő kritikákat és egy ezekhez képest igen kifinomult módszer alkalmazását lásd Bartha (2015: 40–41.) munkájában.
- ⁷ A 2003-as adatokra vonatkozóan a 2004-es év adatait használtam, mivel az Eurostat adatai csak ettől az évtől kezdve elérhetőek.
- ⁸ A 2003-as év adathiánya miatt a 2003-as megfigyelésekhez is a 2005-ös kutatás-fejlesztési adatokat rendeltem hozzá.
- ⁹ A kérdés egy 0-10 közötti skálán mérte az interperszonális bizalmat a következő kérdéssel: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni (10) vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban (0)?”
- ¹⁰ Az országok bevonása dummy változók formájában a hasonló elemzésekben szintén gyakori, ez esetben viszont kirívó mértékű multikollinearitást okozott (a VIF-ek átlagértéke 10 feletti). Az így készült modellekben a regressziós együtthatók értéke rendkívül hasonló az itt bemutatott értékekhez.
- ¹¹ A problémát enyhíti, hogy az első–négyedik hullámban, illetve az ötödik vagy a hatodik hullámban szereplő országok csoportjai között a legtöbb itt felhasznált változót tekintve nincs szignifikáns-különbség, tehát az adathiány többnyire nem szisztematikus.

- ¹² A fixhatás- és véletlenhatás-modellek közül Hausman-teszt alapján döntöttem a fixhatás-mo-
dell mellett, azt pedig, hogy az évek hatásának figyelembe vétele is szükséges, a lekérdezések
együtthatóit összehasonlító Wald-teszt alapján állapítottam meg.
- ¹³ Az elemzés a STATA 12-programcsomaggal készült, a felhasznált parancsok rendre a követke-
zőek voltak: xi: regress y x1 x2 ... i.year, cluster(country); xi: xtreg y x1 x2 ... i.year, fe cluster(country);
xi: areg y x1 x2 ... i.year, absorb(country).
- ¹⁴ Példaként az eltérő mérési módok eredményeire, az itt bemutatotthoz hasonló összefüggést ta-
lálunk (a pártos polarizáció esetében szignifikáns negatív, az ideológiai esetében pedig nem
szignifikáns), ha a függő változót a növekedés két- vagy ötéves átlagával mérjük, vagy ha az
ideológiai polarizációt Körösi (2013) módszerét használva a szélsőséges és mérsékelt ideo-
lógiai pozíciót elfoglalók arányával mérjük. A kontrollváltozók esetében nem változtat például
a eredményeken, ha a humántőke minőségét a felsőfokú végzettségűek aránya helyett a min-
tában szereplők iskolarendszerben töltött éveinek átlagos számával mérjük, vagy ha a kormány-
zati teljesítmény-pontszám helyett az országok teljesítmény-rangsorban elfoglalt helyezését
használjuk.

POLITIKUSOK

Angyal Emese Éva–Fellner Zita–Fényes Csongor

Új kihívók

Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban

ÚJ KIHÍVÓK

Politikai szocializációs utak a Momentum Mozgalomban

Angyal Emese Éva

(Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar)

Fellner Zita

(Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Kar)

Fényes Csongor

(Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar, Budapesti Metropolitan Egyetem
Kommunikációs és Művészeti Kar)

ÖSSZEFOGLALÓ

A rendszerváltozás óta alacsony politikai aktivitással jellemezhető magyarországi fiatalok köréből lépett fel a hazai politikai színtéren a Momentum Mozgalom (MoMo). Kutatásunkban a MoMo magjának politikai szocializációs pályáját vizsgáltuk online kérdőíves adatfelvétellel és személyes, félig strukturált interjúkkal. Eredményeink a család pozitív hatásának meghatározó jelentőségét, a közoktatás és a felsőoktatás formális szintereinek diszfunkcionalitását és az informális kortárs csoportok szocializációs fontosságát támasztják alá. Ezen szinterek támogatásával lehetőség nyílna a fiatal generáció politikai érdekérvényesítésének aktivizálásához.

Kulcsszavak: Momentum Mozgalom ■ Politikai szocializáció ■ Mag ■ Alapítók ■ Szocializációs pályák

Jelen dolgozat megírásának elsődleges célja, hogy egy árnyaltabb képet adjon arról a kortárs magyar politikai pártról, mely 2017 során robbant be a magyar politikai mezőbe. Elemzésünk fókuszában a nemrég megjelent Momentum Mozgalom (MoMo) tagjainak politikai szocializációjának feltárása áll. A vizsgált csoporton belül mindenekelőtt arra a kérdésre keressük a választ, milyen politikai szocializációs utat jártak be a tagok, mielőtt csatlakoztak a politikai szervezethez, illetve milyen szocializációs szinterek, s benne szereplők aktivizálták a tagokat a politikai színre lépésre és cselekvésre. A vizsgálatban szocializációs életpályákat, jól működő szintereket, szocializációs mechanizmusokat, hatásokat és szereplőket keresünk, amelyek aktívvá tették a mozga-

lom azon tagjait, akik a 2017. évi NOlimpia-kampány előtt csatlakoztak. A dolgozat célja, hogy kiindulópontot nyújtson olyan, jól működő, politikai szocializációért felelős (régi és esetleg új) gyakorlatok, mechanizmusok feltárására, amelyek a mai Magyarországon sikeresen képesek működni, és politikai értelemben aktívvá tudják tenni az 1989. évi rendszerváltozás után születetteket.

Ami a dolgozat ívét illeti, a második részben definiáljuk a politikai szocializáció fogalmát, valamint sorra vesszük a legfontosabb színtereit. A harmadik fejezetben általánosságban jellemezzük a Momentum Mozgalmat, valamint nemzetközi és hazai – fiatalokkal foglalkozó – politikai aktivitást mérő vizsgálatokkal vetjük össze az adatfelvételünk eredményeit. A negyedik fejezetben az adatfelvétel körülményeiről lesz szó. Az ötödik fejezetben a politikai szocializációé lesz a főszerep; ebben azoknak a közegeknek hatását elemezzük, amelyek politikai értelemben mobilizálni tudták a MoMo tagságát. Végül összegezzük a 2017. évi adatfelvétel első eredményeit, majd befejezésül további kutatási kérdéseket és irányokat vázolunk fel.

ELMÉLETI KERET ÉS KORÁBBI KUTATÁSI EREDMÉNYEK Irodalmi áttekintés

A szocializáció „a társadalmi együttéléshez szükséges ismeretek, értékek, emóciók, és viselkedésformák szociális kompetenciák kialakulásának” (Csákó és mtsai, 2011: 2.), és azok elsajátításának és belsővé tételének a folyamata (Brezsnyánszky, 2001). A szocializáció alanya „a szocializációs folyamatok interakciók sorozatában [...] másokhoz való viszonyban folyamatosan építi, értelmezi és újraértelmezi saját identitását és a világról alkotott képét” (Szabó I., 2012: 29.). A politikai szocializáció során az egyén elsajátítja az intézmények értékeit, attitűdjeit és más viselkedési formáit (Hess–Torney, 1967).

A szocializáció formalizált és spontán nevelési módon megy végbe, egész életen át tartó folyamatként értelmezendő (Csőzik, 2013; Szabó I., 2009; Percheron, 1999), amely során a szocializáció alanyának kialakul a politikához való viszonya és formálódik a politikai világgépe (Szabó I.–Falus, 2000; Szabó M., 2002: 249.). A politikai szocializációt úgy kezeljük, mint időben soha meg nem szűnő szocializációs interakcióssorozat (Szabó I., 2000: 28–29.), amely az egyént az egész élete során végigkíséri (Almond és mtsai., 2006, Percheron, 1999). Alanya a szocializációja során aktív, maga is formálja, tematizálja a számára közvetített normákat és értékeket, a politikai énkép formálása tehát nem egy egyoldalú folyamat (Csőzik, 2013: 32.).

A politikai szocializáció során egy adott közösség politikai kultúrájának átadása és átvétele történik meg egy újabb generáció számára (Brezsnyánszky,

2001; Bognár–Szabó A., 2017). Egy olyan szociális tanulási folyamat, amelynek során a fiatalabb generációk tagjai különböző politikai viselkedési mintákat, attitűdöket, cselekvési formákat sajátítanak el, amelyeket szocializációs szereplők (agents) közvetítenek számukra. A politikai szocializáció lényegében egy „jármű”, amelyen keresztül a politikai kultúra kialakul (Odomelam, 2013). A politikai tanulás folyamata során az állampolgár előbb „magába szívja”, majd megtanulja, végül internalizálja az adott közösség politikai kultúráját (Ofoeze, 2001; idézi Odomelem, 2013). A folyamat során a közösségbe illeszkedő egyén megtanulja, illetve érvényre juttatja saját és közössége érdekeit (Gimpel és mtsai., 2003: 13.; Almond–Verba, 1963 – idézi Owen, 2008). Ekkor sajátítja el az együttélés közéleti szerepeit, magatartásformáit, szabályait, ezáltal válik a közösségnek politizáló, közéleti részvételre, szerepvállalásra, politizálásra képes polgárává (Sapiro, 2004; Beck, 1977; Marshall, 1998 – idézi Owen, 2008), továbbá ekkor alakul ki az egyén politikai identitása, a politika világához való viszonya, a politikai világlképe, azaz politikai kultúrája (Csákó és mtsai., 2011: 3.).

A társadalom politikai szocializációs mintáját a formális és a nem formális szocializációs tényezők alkotják. Míg a formális szocializációs tényezők az állampolgári magatartás alakulásában játszanak közre, addig a nem formális szocializációs tényezők a politikai identitások kialakításában és azok formálásában töltenek be fontos szerepet. Ilyenek a különböző látott és megtanult magatartási minták, egyszerű beszélgetések vagy akár különböző olvasmányok szövegei (Szabó I., 2013: 93–94.).

A politikai szocializáció négyes színtereként szokás emlegetni a családot, az iskolát, a kortárs csoportokat, valamint a tömegmédiát (Csákó, 2004). A szocializáció egyes színterei¹ között állandó le- és felértékelődés játszódik le (Somlai, 1997). A család hatása a politikai preferenciák átadásában érvényesül leginkább (Jennings–Niemi, 1974), ahol „a politikai orientációk folyamatossága sokszor több nemzedéken keresztül is kimutatható” (Szabó I.–Falus, 2000: 387). A politikai szocializáció már egészen kisgyermekkorban kezdődik, és az egyén későbbi, politikáról alkotott világlképét mindvégig meghatározza (Easton–Hess, 1962 – idézi Csákó, 2004). A témában végzett kutatások eredményei arra világítanak rá, hogy családi beszélgetésekben és vitákban (döntésekben) való részvétel lehetősége erősítheti a gyermekek politikai érzékenységét és részvételét (Almond és mtsai., 2006; Bauer és mtsai., 2017). A családi politikai beszélgetésekbe való bevonás serkentően hathat arra, hogy kialakuljanak a politikai interakciókhoz szükséges képességek, növelheti annak a valószínűségét, hogy a szocializáció alanya a későbbi életszakaszokban nagyobb kedvvel vegyen majd részt politikai és közéleti diskurzusokban, döntésekben. Az egyén politikai szocializációs időszakát tekintve az ifjú, vagyis a 14–25 éves kora közötti életszakasza a legfontosabb időszak, ekkor történnek az egyén életében politikai nézetének legjelentősebb változásai (Neimi–Hepburn, 1981 – idézi Csákó, 2004).

Hazánkban a rendszerváltás utáni évtizedekben gyengülni látszott a család szerepe a politikai értékek átadásában: az nem képes ellátni a politikai szocializációs feladatait, diszfunkcionálisan működik. Megszűnt a hivatalos, direkt politikai szocializációval szembeni ellensúlyozó, ellenpólus funkciója, és politikai szocializációs szerepe is csökkent (Csákó, 2004: 543. – idézi Bognár-Szabó A., 2017). A magyar családok jelentős részében a politikai apátia, a politika világtól és a közügyektől való teljes elfordulás a jellemző. Tovább rontja a helyzetet, hogy a közgondolkodást egyre inkább az hatja át, hogy a politika világa „bűnös dolog”, amitől jobb minél nagyobb távolságot tartani: akik művelik, azok inkább „bűnözők, mintsem a közjó szolgái” (Navratil, 2016).

A család mellett a politikai szocializáció folyamatában az iskola tölt be kulcsszerepet (Owen, 2008; Murányi, 2004). Az iskola hatása a család hatásának módosításában (is) jelentős (Szabó I.–Falus, 2000: 387.). A gyermekek oktatási intézményekben ismerkednek meg a politika intézményeivel, szereplőivel és ezek funkcióival. Az iskola meghatározó szerepet játszhat a közösség iránti kötelezettségek értékének meggyökereztetésében, az informális politikai kapcsolatok kialakításában, megőrizheti vagy akár meggyengítheti a fennálló politikai rendszerhez való hűséget (Almond és mtsai., 2006). Az iskola szerepe a kilencvenes években a család hatásánál is jobban meggyengült hazánkban (Csákó és mtsai., 2000). A pártokat és az azokhoz kötődő ifjúsági szervezeteket kitiltották a különböző oktatási intézményekből, a politikai világnézet a diákok magánügyévé vált (Szabó I.–Falus, 2000). A magyar oktatási rendszer teljesen kiűzte az iskolából a közügyekkel való foglalkozást, valamint a demokráciára való nevelést. Ennek a társadalompolitikai beavatkozásnak az egyik következményeként a politikáról szóló diskurzus a formális közoktatási intézményekben teljesen megszűnt. Az oktatási intézmények depolitizálásának félreértelmezése miatt az iskolák szerepe radikálisan visszaszorult a politikai szocializációban, amelynek súlyos következményei lehetnek a demokráciára nevelés tekintetében (Csákó, 2004: 547.). A magyar diákok szabadságvágya csekély, elfogadják az iskolai hierarchiát, nem alakul ki bennük a részvétel igénye, az iskola állampolgári szocializációja deficittel küzd (Csákó, 2011). Az állampolgári ismeretek tanítása és átadása a mai napig hiányos a magyar közoktatásban. A tanárok „félnek a készségfejlesztő programoktól és a partneri viszonytól, valamint attól, hogy a diákok tudása és tapasztalata meghatározó módon épüljön be az óra menetébe” (Szabó I.–Falus, 2000: 395.). A közoktatásban 1993 óta működnek diákönkormányzatok, azonban mozgásterük meglehetősen szűk és legtöbbször az osztályfőnökök ellenőrzése alatt működnek (Csákó, 2011). Egyes intézményekben a diákönkormányzatok működése csupán látszólagos, az osztályközösségeket, illetve az iskolákat érintő kérdésekben inkább az oktatók véleménye tükröződik vissza (Csákó, 2011; Bognár-Szabó A., 2017). Az utóbbi szűk harminc évben kiépült köz- és felsőoktatási

rendszernek nem célja, hogy önálló véleményre, kritikus szemléletre, autonóm gondolkodásra nevelje az újabb generáció tagjait (Navratil, 2016).

Navratil (2016) megállapítja, hogy az egyetem demokratikus szocializációban betöltött szerepe még gyengébb, mint a közoktatásé. A magyar egyetemeken és főiskolákon nem aktív, közügyekbe bele szólni kívánó fiatalokat, hanem csupán munkavállalókat képeznek (Navratil, 2016). Ezzel párhuzamosan kiszorulnak onnan a politikával és közéleti kérdésekkel foglalkozó témák. A közoktatáshoz hasonlóan a felsőoktatási Hallgatói Önkormányzatok (HÖK) megválasztásakor is minimális a választási részvétel, megközelítőleg az összes választásra jogosult diák negyede vesz részt a különböző kari választásokon. A kari HÖK-ök megítélése – ötös skálán mért – 3-4 pont körül alakul, ami ugyan a közepesnél valamelyest magasabb elégedettséget mutat a diákok körében (Nyüsti, 2012: 225.), de a szervezetbe vetett bizalom csupán közepes értéket ér el (Péntek és mtsai., 2010; Dusa–Sörös, 2010 – idézi Szabó I., 2012). A felsőoktatásba járó diákok ötöde semmilyen HÖK-höz tartozó tevékenységet nem tudott megnevezni, további negyedük nem is válaszolt, 40 százalékuk inkább vagy teljesen elégedetlen volt a szervezet munkájával (Kucsera, 2010 – idézi Nyüsti, 2012). Egy, debreceni egyetemen végzett kutatás azt találta, hogy a szervezettel kapcsolatos bizalmi indexek alacsony értékűek, és a HÖK-höz való viszonyulás is negatív képet mutatott a megkérdezettek körében (Nyüsti, 2012: 228–241.).

Magyarországon a XX. századi rendszerváltozások többször reszocializációra kényszerítették a teljes társadalmat, amelynek során az állampolgároknak „újra kellett fogalmazniuk a hatalomhoz való viszonyukat és a politikai identitásukat, és számot kellett vetniük a korábbi politikai szerepeikkel” (Moscovici–Mugny, 1987; Ajtony, 2000 – idézi Szabó I.–Falus, 2000: 383–384.). Az új rendszerek új értékeket teremtenek, amelyek elsődleges átadásának (és elfogadásának) színtere a család. A posztkommunista országokban a formális szocializáció nem, vagy csak kis hatásfokkal képes ellátni politikai szocializációs funkcióját (Csőzik, 2013: 32.). Olyan történelmi és társadalmi fordulatok esetén, mint amilyen az 1989. évi rendszerváltozás is volt, a formális intézmények csak kevésbé vagy egyáltalán nem tudnak hatékonyan közreműködni az új nemzedékek világgképének alakításában (Szabó I., 2004). A rendszerváltozás után a közép- és kelet-európai társadalmakban, így a magyarban is, az intézményes állampolgári szocializáció lassú kialakulásának köszönhetően a politikai szocializáció egyéb nem formális színterek felé tolódott el (Szabó I., 2009: 30.; Bognár–Szabó A., 2017). A család és az iskola fokozatos kivonulása a politikai szocializációs színterekről növekvő lehetőséget nyújt a többi szocializációs közeg (kortárs csoport, média, vallási csoportok) szerepvállalásának (Bognár–Szabó A., 2017). A ’89-es rendszerváltozás utáni politikai szocializációs modellt Szabó Ildikó „fragmentált” modellként írta le (Szabó I., 2006: 367.). A mo-

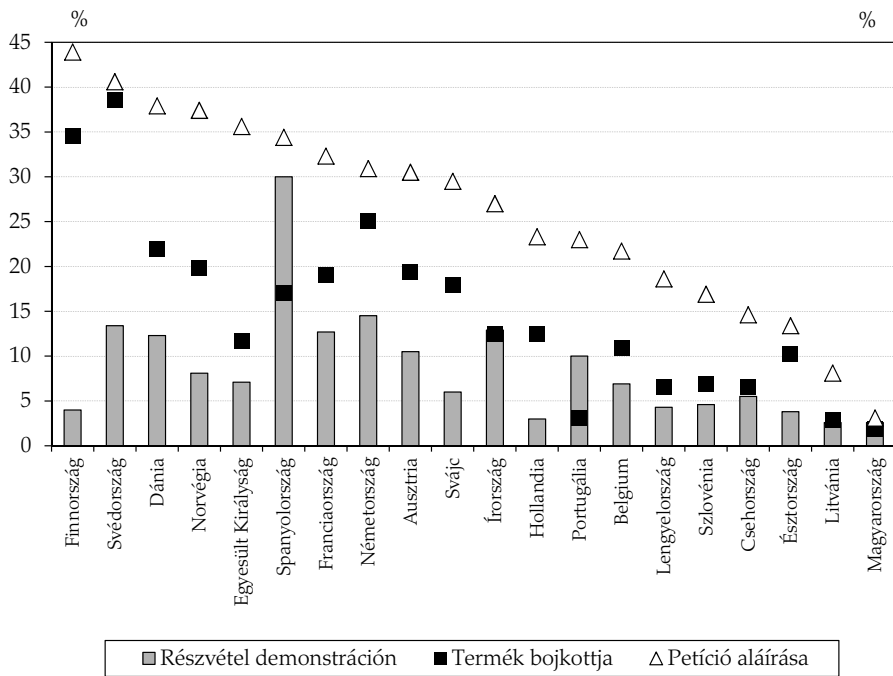
dell szerint a demokratikus állampolgári szocializáció fokozatos háttérbe szorulásával párhuzamosan a – pártpolitikai identitással összefonódott – nemzeti tematika kerül előtérbe (Bognár–Szabó A., 2017). A „vegyes (mixed) szocializációs modell” szerint egyszerre vannak jelen a pártállami, valamint a demokratikus szocializációs modellek főbb jellemzői (Bognár–Szabó A., 2017: 20.). Mindkét modell feltételezi, hogy a szocializációért felelős színterek kapcsolata (család, iskola) esetleges, laza és gyenge (Szabó I., 2006: 367–371.; Bognár–Szabó A., 2017: 20–21.). A politikai szocializáció diszfunkcionalitása miatt egy jóval passzívabb nemzedék nőtt fel az elmúlt pár évtizedben Magyarországon. A mai fiatalok számára az a természetes, ha nem foglalkoznak a politikával és a közügyekkel: inkább kivonultak a szervezett politikai társadalom közösségéből semmint, részt vegyenek benne (Cross, 2013: 308–309.). A magyar fiatalok már nem csak kilépnek a politikai társadalomból, valójában „ki is esnek” onnan (Szabó A.–Kern, 2011: 73.), sőt kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy abban meg sem jelennek.

Gazsó és Laki (2004) a politikától való elfordulást és a politikai témák iránt való passzivitást tapasztalták. Ehhez hasonlóan Szabó I.–Örkény (1998) középiskolások körében végzett kutatásából kiderült, hogy a fiatalok nem ismerik a politikai intézmények működését, a politika iránti érdeklődésük nem jelentős. Szabó és Kern (2011) ezen és más kutatásokból azt a következtetést vonták le, hogy a magyar fiatalok „távoli és nem kívánt területként tekintenek a politikára, a közéletre és a civil társadalom világára” (Szabó A.–Kern, 2011: 42.).

Politikai aktivitás nemzetközi összehasonlításban

A magyar fiatalok politikai aktivitásának hiánya európai összehasonlításokban is jól látszódik. A European Social Survey (ESS) 2014-es adatfelvételében a politikai aktivitást is vizsgálta. A 15–29 évesek között a politika iránti érdeklődés a magyar fiatalok körében ugyan meghaladja a többi vizsgált európai ország átlagát, de ez csupán a választási részvételben mutatkozik meg (44 százalék), mindezek ellenére európai összehasonlításban ők tartották a politikát a legnehezebben hozzáférhetőnek.² A politikai tiltakozási formákban való részvétel a többi európai országhoz viszonyítva kifejezetten alacsony: a magyarországi fiatalok vesznek részt a legkisebb arányban tüntetésen vagy bojkottban, illetve írnak alá petíciót az ESS-tagállamok közül (1. ábra). Hasonló a politikai pártokba vetett bizalom mértéke: az 1-től 5-ig tartó skálán a magyar fiatalok átlagosan 2,98 pontot adtak arra, hogy mennyire tartják megbízhatónak a politikai pártokat, míg az európai átlag a felmérés szerint 3,98 pont volt.

1. ábra. Politikai tiltakozási formákban való részvétel nemzetközi összehasonlításban

Forrás: European Social Survey 2014.

Politikai aktivitás Magyarországon

A magyar 15–29 éves népesség politikai aktivitását a Magyar Ifjúság Kutatás is többször vizsgálta. A kutatást 2000 óta – négy évente – végzik. A politika iránt való érdeklődés a Magyar Ifjúság adatai szerint (1-től 5-ig tartó skálán) 2012-ben volt a legalacsonyabb (1,89), ezután javult, de 2016-ban a második legalacsonyabb átlagértéket (2,03) vette fel. A 2016-os eredmények alapján a fiatalok majdnem felét, 44 százalékát egyáltalán nem érdekli a politika. A kutatás az eredményeket az iskolai végzettség függvényében is vizsgálja. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek kevésbé érdeklődnek a politika iránt: a legfeljebb 8 általánost végzetteknel a skála átlaga 1,71, míg a diplomások között 2,38 pont volt (Bauer és mtsai., 2017). A fiatalok a „politika” szó alatt jellemzően a politikai pártok által végzett tevékenységeket értik (Gazsó–Szabó A., 2002 – idézi Oross, 2013). A legutóbbi hullámban a politika mellett a közéleti érdeklődésre is rákérdeztek. Az erre adott válaszok átlaga kissé magasabb volt ugyan, de a tendencia hasonló – a magasabb iskolai végzettségűeket jellemzően jobban érdekli a közélet.

A politikai aktivitás dimenziójában fontos a politikai vagy civil szervezeti tagság. A kutatás alapján fiatalok leginkább sport- vagy egyházi szervezetekhez csatlakoztak (Szabó A.–Kern, 2011). Ez az Ifjúság 2016 szerint továbbra is így van: a fiatalok 11 százaléka sportegyesületben, míg a diák- vagy hallgatói szervezetekben 9, illetve 5 százalék tag.

Az Aktív Fiatalok Magyarországon Kutatócsoport (AFM) kifejezetten az egyetemistákat és főiskolásokat vizsgálja országos reprezentatív mintán. A szervezeti tagság a 2015-ös jelentésük alapján a körükben is hasonlóan alakul, mint a Magyar Ifjúság kutatás mintájában: 27 százalék sportegyesületi tag, valamint az egyházi intézménybe járók és a magasabb iskolai végzettségűek jellemzően nagyobb arányban tagjai valamilyen civil szervezetnek. Az AFM 2015-ös adatfelvétele megerősíti a teljes fiatal népességben tapasztaltakat is. A felsőoktatásban részt vevők körében egyaránt magasabb volt a közéleti és politikai érdeklődés, mint az országos mintában: a közéleti érdeklődésre adott válaszok átlaga 3,7 (1-től 5-ig terjedő skálán), a politikai érdeklődésre adott válaszoké 3,1 pont volt. A kutatás megállapítja, hogy az iskolai végzettség szerinti tendencia a felsőoktatáson belül is érvényes: az alapképzésen tanulók kevésbé érdeklődnek, mint a mesterképzésben résztvevők, leginkább pedig a PhD-hallgatókra jellemző a politikai témák iránti figyelem. Szakok szerint a társadalomtudományi és joghallgatók a leginkább érdeklődők.

A MOMENTUM MOZGALOM BEMUTATÁSA

2016 elején egy új, magukat az „első szabad magyar generáció”³ tagjaiból álló – azóta már pártként bejegyzett – politikai szervezetként tűnt fel a magyar közéletben a Momentum Mozgalom. A MoMo-t 2015 februárjában alapították, előbb egyesületként, majd 2017. március 4. óta⁴ bejegyzett magyarországi pártként működik. Országos ismertségre 2017 februárjában tett szert, miután 266 151 aláírást adott le azért, hogy kiírják a 2024-es budapesti olimpiával összefüggő népszavazást. A NOlimpia kampány lezárultát követően országjárásra indult a szervezet (Mizsur, 2017), melynek célja az volt, hogy országos hálózatot hozzon létre. Eközben 2017 augusztusában az elnökség tagjai részben cserélődtek (Kulcsár, 2017), és a tagság kidolgozta a 2017. október 15-én bemutatott választási programot (Dull, 2017b). A Momentum többször egyértelművé tette, hogy külön listán indulnak a 2018. évi választásokon (Dull, 2017a), ennek bizonyítékeként pedig október végén megnevezték 106 egyéni jelöltjüket (Bohus, 2017).

A KUTATÁS BEMUTATÁSA

Módszertan és az adatfelvétel körülményei

A vizsgálat gondolata, a NOLimpia kampányindító és a Momentum bemutatkozás című esemény hallatán fogalmazódott meg a kutatócsoportunkban. A kutatás első lépésében online kérdőíves felmérést végeztünk 2017 márciusában. A tagság ekkor már túl volt a sikeres NOLimpia kampányon, de még nem indult el a tavaszi országjárására, aminek következtében több mint ezerötyszáz új tag lépett be a pártba. Fontos megjegyeznünk, hogy a jelen kutatásban csak azokat a MoMo-tagokat vizsgáljuk, akik 2017. január 21. – vagyis a NOLimpia kampány megkezdése – előtt léptek be a mozgalomba. Pontosan emiatt nem került be a vizsgálat első hullámába olyan, aláírásgyűjtésben segédkező vagy pártsegítői státuszban lévő egyén, aki a kampány alatt vagy azóta jelentkezett a szervezetbe. A kérdőív online linkje 2017. március 3. és 25. között volt elérhető. Mivel a MoMo a NOLimpia kampány kezdetekor 142 tagot számlált, ezért teljes körű lekérdezést terveztünk és végeztünk el. A vizsgálat alapsokasága tehát 142 főre terjed ki, őket nevezzük a MoMo magjának. Ők azok, akik jelenleg vezetik, szervezik, építik az immár párttá alakult szervezetet. A kérdőívünket összesen 91 tag töltötte ki, amivel közel 64 százalékos lekérdezési arányt értünk el.

A kutatás második szakaszában egyéni, félig strukturált interjúkat készítettünk a MoMo alapítóival. A Momentumot 42 fő alapította 2015 februárjában, közülük 25 fővel készítettünk sikeres interjút.⁵ Ezeket 2017 augusztusában rögzítettük, átlagosan 70-80 percet vett igénybe egy beszélgetés. A kérdőívben és az egyéni interjúkban a kérdések a tagok politikai socializációs életútjaira irányultak, egészen a kisgyermekkortől a szervezetbe belépés pillanatáig. Az interjúalanyok teljes anonimitásának megőrzésének érdekében az alanyok válaszára szám, kezdőbetű és egyéb – beazonosítást lehetővé tevő – jelek nélkül hivatkozunk.

A MOMENTUM MOZGALOM TAGSÁGA

A Momentum Mozgalom tagnyilvántartásának anonimizált adatai alapján ellenőrizhettük a kvantitatív adatfelvétel reprezentativitását, illetve elkészíthettük a súlyozást a fontosabb demográfiai szempontok mentén.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a Mozgalom már a tagnyilvántartásában is értelmezi a saját történetét azáltal, hogy a tagok csatlakozási időpontját „hullámonként” tartják számon. A Momentum legszűkebb értelemben egy 9-12 fős csoport közös gondolkodásából született a felvett interjúk alapján. A csoporthoz később többen is csatlakoztak, akik 2015 nyarán megtartották első, szűkebb körű táborukat KétezerertizenX néven Velencén.⁶ A Moz-

galomban azokat is „alapítókként” tartják számon, akik a tábor után csatlakoztak, egészen az egyesületük megalapításáig, melynek megszavazására 2016 tavaszán került sor. Ezt követően megkezdte a szervezet az új tagok toborzását: ekkor például szakkollégiumokban mutatták be a Momentumot. A toborzás első szakasza az első, Momentum néven szervezett, 2016. évi ceglédi nyári táborig tartott, tehát az „első hullám” az egyesület alapításától a táborig tartó időszakban csatlakozókra vonatkozik. A „második hullámba” azok tartoznak, akik a 2016-os ceglédi nyári tábor és a NOlimpia kampány (2017. január 19.) kezdete előtti időszakban csatlakoztak a szervezethez. A Momentum a kampány alatt nem lehetett belépni, de önkéntesként lehetett segíteni a budapesti népszavazási kezdeményezést. Az aláírásgyűjtés befejezését követően, a program kihirdetése előtt (2017. március és október között) csatlakozók alkotják a „harmadik hullámot”, az ezt követően csatlakozók (2017. októbere után belépni kívánóak) pedig a „negyedik hullám”-hoz sorolandók.

A Momentum nyilvántartása alapján a vizsgált időszakban a tagok kevesebb, mint negyede volt nő. Életkor szerint ekkor még kifejezetten fiatal volt a szervezet, 20-34 év közötti volt minden tag – a legfiatalabbak (20-22 év) csak 10 százalékot képviseltek, az idősebbek (29-34 év) 18 százalékot; a tagság közel harmada 23-25 éves volt, a szervezet tengelyét pedig (43 százalék) a 26-28 évesek adták. A tagok 45 százaléka Budapesten kívül, de döntő többségében Magyarországon született. A tagok szinte kivétel nélkül felsőfokú iskolai végzettségűek, vagy folyamatban van annak megszerzése. Az egyetemi tanulmányok irányát tekintve a jog, a politológia, a közgazdaságtan és a menedzsment tudományok fordulnak elő a leggyakrabban, ezek a területek a tagok 60 százalékát fedik le, továbbá a társadalom- és természettudományok, a mérnöki és humán területek széles köre is előfordul a Momentumosok között.

A kérdőívet kitöltők által alkotott minta leginkább életkor alapján tért el a nyilvántartás szerinti eloszlástól. Figyelembe véve mind az alapsokaság, mind a minta alacsony elemszámait, nem nyílt lehetőség egyszerre minden meglévő szempont szerinti súlyok kialakítására, így a nem és az életkor fentebb ismertetett 4 kategóriája szerinti súlyozás használata tűnt megfelelőnek. A kvantitatív adatfelvétel adatainak reprezentativitása tehát nem és életkor szerint biztosított (1. táblázat).

1. táblázat. A Momentum Mozgalom tagjainak nem és életkor szerinti eloszlása

	Férfi	Nő	Összesen
20-22 éves	7,7%	2,1%	9,9%
23-25 éves	21,1%	8,5%	29,6%
26-28 éves	34,5%	8,5%	43,0%
29-34 éves	13,4%	4,2%	17,6%
Összesen	76,8%	23,2%	100,0%

Forrás: Momentum Mozgalom tagnyilvántartás.

POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS SZÍNTEREK

Család

Kérdőíves felmérésünk első blokkja a család mint szocializációs színtér szerepére vonatkozott. Ráhangoló kérdésként szerepelt a kérdőívben, hogy mi az első, politikával kapcsolatos emléke a válaszadónak. Itt a választási, demonstrációs, konkrét politikusokhoz, pártokhoz, közoktatási élményekhez köthető események mellett is megjelentek azok a családi emlékek, amelyek otthoni beszélgetésekhez kötődnek. A kitöltők közel 40 százaléka úgy emlékszik, hogy gyermekkorában naponta esett szó a családjában politikai témákról; további 40 százaléka heti rendszerességről számolt be, és mindössze 1 százalék nyilatkozott úgy, hogy soha nem beszéltek politikáról. Az alapítókkal készített interjúkból is egyértelműen az derült ki, hogy a Momentumosok családjában rendszerint előkerültek (párt)politikai témák.

„Gyermekkoromtól kezdve aktívan beszélünk otthon politikáról, és mindig hagyták, amikor még nem is értettünk hozzá, hogy kérdezzünk, bebeszéljünk, elmondjuk [...] gyerekszemmel és -szájjal, hogy mit gondolunk.”

„1998 és 2004 között heti két-három estén felmerültek ilyen témák, '05 és '10 között volt ennek egy leülés fázisa, az ilyen jellegű beszélgetéseim máshol folytak le, 2010 utáni időszakban nagyon sok közéleti témájú beszélgetés van a családban.”

A tagok negyedének családjában volt olyan személy, aki gyermekkorukban végzett valamilyen érdekképviselői, politikai vagy közéleti szervezői munkát. Ezekben a családokban a válaszok alapján gyakrabban is fordult elő a politika a beszélgetésekben. Az interjúk során többen utaltak rá, hogy bár a szülők esetleg nem is végeztek ilyen munkát, foglalkozásuk részben kapcsolódott a mindennapi közéleti eseményekhez, amik szintén okot adhattak ezekre a témákra. A családok tagjai tehát nemcsak, hogy beszélnek politikai tartalmú témákról, hanem valóban, tevéleges – köz- vagy politikai élettel foglalkozó – munkát is végeztek, mely jó mintaként szolgálhatott a későbbi MoMo-tagok számára.

„Apu volt önkormányzati képviselő, nem párttagként, de Fidesz támogatóssal. Ott az oktatási bizottságnak volt az elnöke, a politikai dolgot '94-ig csinálta, rendszerváltás idején foglalkozott igazából politikával.”

„Édesanyám abszolút rajta van a közéleten, őt érdekli, nem titok, korábban KISZ-ezett, nem mondanám, hogy politikai meggyőződésből, de imád szervezni. Imádkozta, hogy programokat szervezhet, közösséget építhet, ebből kifolyólag mindig is érdekelt a politika.”

„Édesapám már politikus volt, hívták ide-oda, mindenféle fogadásokra és akkor gyakran vitt minket is. Anyukám aktívan részt vett rendszerváltás előtt a különböző szervezkedésekben, a demokratikus ellenzéknek ő is tagja volt, illetve szamizdatokat nyomtattak [...] ő primér módon nem vált politikussá, de rendszerváltáskor ő is közreműködött.”

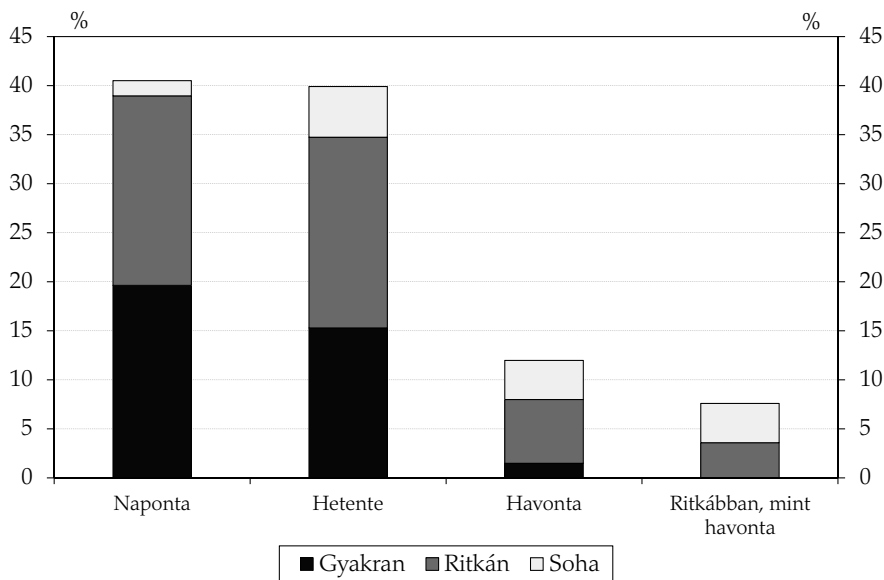
A kérdőív alapján azokban a családokban, ahol beszéltek politikáról, 36 százalékuknál gyakran, 49 százalékuknál ritkán, 15 százalékuk esetében soha nem fordult elő, hogy ezek a beszélgetések vitákba fordultak volna. A viták kialakulása jellemzőbb volt ott, ahol gyakrabban beszéltek politikáról, ezek azonban nem feltétlenül jelentettek heves veszekedéseket (2. ábra).

A Mozgalom tagjainak 80 százaléka úgy emlékszik vissza, hogy gyermekkorukban főképp a családjuk gyakorolt nagy hatást a politikai nézeteikre. Az összes válaszadó 43 százaléka a család több tagját is megjelölte spontán említéssel, 28 százalékuk azonban kizárólag az apa szerepét emelte ki. Az alapítókkal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy a legtöbb családban az édesapák és az édesanyák hasonló politikai véleményen voltak. Az apák szocializációs hatása valamivel markánsabban jelentkezett, mint az anyáké, legtöbbször az ő politikai nézetüket és pártpreferenciáikat vitték tovább általános- és középiskolába.

„Egyértelműen otthonról hoztam ezeket. Nekem apukám volt az, akinek a politikai véleménye gyakorlatilag az én politikai véleményem volt.”

„Akkor még nagy hatással volt rám anyukám meg ezek a családi viták, jellemzően MSZP-s meg szocis rétegekkel szimpatizált. Ezt vittem magammal az iskolába.”

2. ábra. A beszélgetések és a viták gyakorisága a kérdezett gyermekkorában a családjában

Forrás: saját felmérés.

Összességében az a kép alakul ki a Momentum tagjairól életük első szakaszában, hogy szinte mindenki már ekkor találkozik politikai témákkal, és a többség ezt kifejezetten gyakorinak értékeli. Ezekben a beszélgetésekben viták is kialakultak, és jelentős arányuk több családtagot is megjelölt, aki alakította akkori politikai véleményüket. Így ezek a beszélgetések hozzájárulhattak a politikai kultúra megismeréséhez, kezdve az otthoni vitákban való részvétellel.

A család mint elsődleges politikai szocializációs közeg, jól működött a MoMo tagsága körében. A családtagok nem hátrították el az otthoni politikai témákat, a legtöbb esetben támogató közegként jelentkeztek. Amikor politikai témáról esett szó, a családtagok helyt adtak a nézetek ütköztetésének, ezzel megadva a vita lehetőségét. A család az elsődleges közeg, ahol a MoMo tagjai megismerkedtek a politikai élet kultúrájával, itt szereztek meg azokat az elsődleges ismereteket, amelyeknek köszönhetően már a középiskolás éveik alatt jobban érdeklődtek közéleti és politikai kérdések iránt, mint a kortársaik.

Iskola

A kvantitatív adatok alapján a politikai érdeklődés a MoMo tagjai esetében még a választási korba lépésük előtt kialakult. A válaszadók több mint harmada az általános iskolás éveket vagy azt megelőző időszakot jelölte meg, míg 20 százalékuk kifejezetten a 14. életévét, az általános iskola végét vagy a középiskola elejét adta meg. Újabb 20 százalékuk a középiskolás éveik alatt kezdett el érdeklődni, és mindössze a válaszadók negyede vált a választási korba lépéskor vagy azt követően fogékonyra politikai témák iránt.

A kitöltők többségének esetében a politikai érdeklődés kezdetekor az iskola, mint lehetséges politikai szocializációs színtér jelenik meg. Vizsgálatunk erre az időszakra vonatkozóan kiterjedt a család mellett az iskolára, azon belül is a tanárok és az osztálytársak szerepére, illetve az ekkori önszerveződésekre és iskolaidőn kívüli elfoglaltságokra.

A család szerepe összességében ekkor is jelentősnek nevezhető. A válaszadók több mint 80 százaléka jelezte, hogy a politikai nézetei középiskolás korukban alapvetően hasonlítottak az otthon hallottakhoz. Több interjúban is említésre került, hogy az osztálytársakkal való politikai témájú beszélgetések során is gyakran azokat az érveket, véleményeket, információkat osztották meg a többiekkel, amelyeket a családban hallottak. Az osztálytársakhoz képest egyébként inkább hasonlóan vagy nagyobb mértékben érdeklődtek a politika iránt a visszaemlékezések szerint: a válaszadóknak mindössze 11 százaléka jelölte azt, hogy kevésbé érdekelte a téma, mint a társait. A család politikai szocializációs szerepe kifejezetten erős, amelynek hatása egészen a középiskolás évek végéig (vagy azon túl is) érzékelhető körökben.

A tanárok részéről az órákon szóba kerülő politikai tartalmú beszélgetések azonban csak ritkán fordultak elő. A kitöltők negyede számolt be arról, hogy rendszeres volt, míg több mint felük csak alkalmankénti gyakoriságot jelölt meg. Az interjúkból azonban az rajzolódik ki, hogy a tanárok szerepe sok esetben nem annyira az órai keretek között bontakozott ki, mint inkább azon kívül. Az alapítókkal felvett interjúkból az derül ki, hogy a középiskolás tanároknak a családi szocializáció mellett fontos szerepük volt a politikai szocializációban.

„Töri tanár [...] ő aktívan tolt az ilyen magyar büszkeséget és hogy mik a sikerek a múltban és ezek mindig ilyen csaták [...] mindig valakit legyőztünk. A kémia tanár, ő ógörög pedagógia-mintákat követett. Azt mondta harminc perc elteltével, hogy ez volt a kémia [tan]anyag és akkor szabad szellemi foglalkozás a maradék időben [...] közéleti dolgokról beszélgettünk, ami épp benne volt a hírekben.”

„Az osztályfőnököm, aki angolt tanított. Ő is egy Fideszes valaki volt [...] vele egyet tudtunk érteni, hogy Fidesz forever.”

„Ez az irodalomtanár volt, ő egy baloldali hölgy volt [...] neki a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve a tolerancia elfogadása voltak, mondhatni így a veszszőparipája és erre húzott fel sok mindent. Volt egy tolerancia nap az iskolában és oda meghívtak különböző, hátrányos helyzetű csoportokból embereket, akik meséltek, mindenféle helyzetgyakorlat és játék volt. Ez egy olyan dolog volt, hogy így a szolidaritás vonalán valahol irányít.”

Ebben az időszakban az iskolaidőn kívüli elfoglaltságok kapcsán azonban már a kortárs csoport is hatást gyakorolt, illetve a politikai szocializáltság első jelei a különböző önszerveződésekben való részvételben is megnyilvánultak. A válaszadók közel negyede vett részt olyan oktatási időn kívüli klubban/körben, ahol közéleti eseményekkel foglalkoztak. Ide sorolható a vitakörön való részvétel, az Európa Parlament és ENSZ-ülések modellezése, külpolitikai klubok, vagy épp a középiskolás filozófia szakkör. Mivel pontosan nem derült ki a survey adatfelvételből, hogy milyen vitakörökről van szó, ezért az alapítókkal készített interjúkban külön rákérdeztünk ezekre.

„Modell Európai Parlament után kerestem a hasonló dolgokat. Ráakadtam az Európa Ifjúsági Parlamentre [...] plenárisan mondtam vitabeszédet vastapsal 300 ember előtt [...] ezek nagyon megerősítették a hitemet abban, hogy az európai ifjúságnak van keresnivalója a politikában.”

„A magyar rendszeren belül a Karl Popper-vitaformátummal kezdtem. Rájöttem, hogy Magyarországon a magyar vitaformátumokkal gyorsan tud érvényesülni az ember, ezért inkább elkezdtem angolul vitázni. Világszinten nem voltam kiemelkedő, de 2013-ban kint voltunk a magyar csapattal a VB-n.”

Ezen körök elsősorban olyan képességeket (érvelési készség, tömeg előtti kiállítás, beszédtechnika) fejlesztettek, amelyek nélkülözhetetlen elemei a későbbi politikai szerepvállalásnak. Esetükben a politikai szocializáció informá-

lis szinten a középiskolás évek alatt, de nem a középiskolai közegben, hanem szabadidős elfoglaltságok ideje alatt zajlik leginkább. Az alapítók az ilyen színtereken sajátítottak el olyan készségeket, amelyeket a későbbiekben akár a saját politikai szervezeteik felépítésében tudtak kamatoztatni.

Középiskolás évek alatti önszerveződésben való részvételt 36 százalékuk jelölt. Ebben ugyan előfordult a diákönkormányzat munkájához való csatlakozás, de csakúgy, mint a hazai középiskolásoknak (Csákó, 2011), a MoMo tagok számára sem volt vonzó a formális érdekképviselő általános- és középiskolás éveik alatt, kérdőíves adataink szerint:

„A DÖK ilyen döglött ló dolog volt.”

„Ezeket gyűlöltem egész életemben. Volt egy osztálytársunk, aki ilyen nagyon szervezkedő lány volt. Mondtuk, hogy jó, ő lesz DÖK-ös. Gondolom csináltak dolgokat, nem tudok róla.”

„Diákönkormányzatos voltam, de úgy, hogy közben kicsit meg is vettem azt. Rosszabbul működik, mint a HÖK. A DÖK nem működik, ez egy nem létező intézmény az iskolában. Néhány kivétel van, ahol működik, de az is pár személynek köszönhető. Amint ők elmennek, az rögtön összeomlik, mert nincs egy intézményi struktúra, háttér biztosítva.”

Megjelentek ugyanakkor egyéni kezdeményezések is az általános- és a középiskolás évek alatt is. Volt, aki dohányzásellenes kampányt szervezett; volt, aki aláírást gyűjtött azért, hogy lehessen focizni az udvaron, vagy hogy legyen iskolarádió. Akadtak olyanok is, akik a 2012-es diáktüntetések idején már aktivizálódtak és önálló diákszervezetet hoztak létre.

A középiskolai évek alatt a politikai szocializáció a MoMo-tagok körében leginkább informális keretek között zajlott. Az iskolai színtér valójában diszfunkcionálisan működött körülményben, a formális érdekképviselő csak kevesüket vonzotta, egy-két kivételt leszámítva a helyi DÖK-ök nem vagy csak kevéssé működtek, melyekben nem szívesen vettek részt. Az iskolai szocializáció fontos szereplői a különböző tárgyakat oktató tanárok, akik ugyan hártják tanóra közben a politizálást, de a tanítási időn kívül már fellépnek, mint politikai szocializációs szereplők.

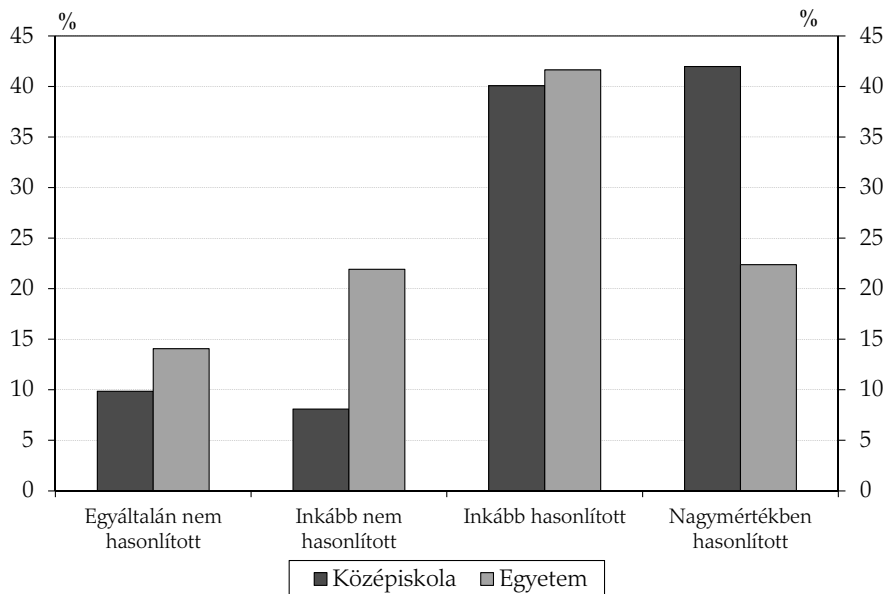
Egyetem

A Momentum tagjainak mindegyike részt vett vagy jelenleg is részt vesz a felsőoktatásban, ez az a korszak, amikor már azokban a közegekben is megjelennek, amelyek a Mozgalom felé közelítik őket informális ismeretségeik révén. Így ezt az időszakot, az egyetemi éveket is külön elemezzük.

Az egyetemen töltött időszakkal kapcsolatban is kitértünk a családdal, a kortárscsoport és az egyetem olyan, szorosan vett intézményeinek, mint az előadások, szemináriumok politikai szocializációs szerepére. A családdal való

véleményegyezés kis mértékben csökkent. A válaszadók kétharmada értett inkább egyet a családjával, ugyanakkor 42 százalékról 22 százalékra csökkent azok aránya, akik nagymértékben egyetértettek velük. (3. ábra).

3. ábra. A válaszadók egyetértése a családdal a középiskolás és az egyetemi évek alatt

Forrás: saját felmérés.

Mindazonáltal az interjúk alapján sem történt éles szembefordulás, többen is úgy válaszoltak, hogy ebben az időszakban is a szülők, a család volt a legnagyobb hatással a politikai véleményükre.

„A szüleim. Most is. Eléggé egy húron pendülünk. Szüleim azok, főleg apukámmal, akivel ilyen kis kérdésekben is megértjük egymást. Az apukám is, aki 67 éves egyetért azzal, hogy politikai generációváltásra van szükség, miközben más 50-60 éves rokonaim nem értik meg, hogy miért ne lenne jó, ha Bokros Lajos lenne a pénzügyminiszter.”

A politikai témák órai előfordulása az egyetemen lényegesen gyakoribb, ami érthető a tudományterületek gyakorisága, a jog és a politológia felülreprezentáltsága kapcsán.

A csoporttársakhoz képest jobban érdeklődtek a politika iránt: ebből az időszakból mindössze a válaszadók 4 százaléka gondolja úgy, hogy kevésbé érdekelte a téma, mint a társait. Az egyetemi évek alatt azonban a szóba jöhe-

tő kortárs csoportok köre is bővül, az életmódból, szabadabb időbeosztásból adódóan több lehetőség. Sokan jelezték, hogy részt vettek a hallgatói önkormányzat, az ELTÉ-n és a Budapesti Corvinus Egyetemen működő szakkollégiumok, külföldi diákokat vagy külföldre induló magyar diákokat segítő egyetemi szervezetek munkájában. A MoMo tagjainak jelentős részénél az egyetemi évek alatt a politikai szocializációt elsősorban a kortárs csoportok töltötték be. Ezek legtöbbször valamilyen szakmai alapon szerveződő közösségben, például szakkollégiumban, diákszervezeten keresztül fejtettek ki informális politikai szocializációs hatást.

„Elkerültem a Policyhez [...] elkezdtük a Padtárs programot. Arról szólt, hogy politikai ismereteket tanítottunk gimnáziumokban 11–12. osztályosoknak [...] volt egy 8–10 perces előadás, hogy hogyan néz ki a magyar választási rendszer, hogyan torzít. Utána pedig 40 percben eljátszották a választási rendszert.”

Esetükben a politikai tanulás folyamata inkább közösségi szinten ment végbe, ahol egyfajta politikai „kulturális átvitel” történt, vagyis a különböző szakkollégiumok és diákszervezetek idősebb, tapasztaltabb tagjai átadták azokat az ismereteket, amelyek után ők is megtanulták a saját érdekeiket kifejezni, képviselni és érvényre juttatni.

„Szakkoliban volt ez a képviselősi, ami nagyon rímelt a történelmi olvasmányaimra: kiküldik a képviselőt, hogy ez mennyire nemes dolog, hogy te egy közösségért kiállsz és az ő érdekeit próbálsz képviselni.”

„Az egyik évfolyamtársam elkezdte szervezni az ottani diákközösséget. Erre az első között felszálltam, alapítottam, tisztséget viseltem [...] nekem ez volt az a minta, hogy így igen, működik a politika.”

Ami a kari HÖK-höz való kapcsolódást illeti, itt is jóval meghaladják az AFM által mért 2013-as (8 százalék) és 2015-ös (11 százalék) adatokat (Szabó A., 2015: 50–51.). Minden ötödik kitöltő tagja (volt) valamely kari HÖK-nek. Az alapítókkal folytatott interjúk során rendszeresen előkerültek a HÖK-vel kapcsolatos élmények, vélemények. Az általunk meginterjúvált Momentum-alapítók között nem találtunk korábbi HÖK-képviselőket. Az interjúkban elhangzottak alapján a HÖK egy negatív példaként jelentkezik, amelynek semmilyen politikai szocializációs szerepe nem volt esetükben. Ez egybevág Szabó A.–Oross (2017) eredményeivel.

„Pont abban az időszakban, amikor ott voltam, akkor elég botrányos volt a HÖK. Botrányos emberek, botrányos dolgokkal.”

„Egyáltalán, bűzlött már akkor az egész.”

„Marginális. Három évig nem tudják elintézni azt, hogy a BCE C épületében a mosdók csapjából ne tűzforró víz folyjon. Mit csinálsz akkor a HÖK-ben? Nem az én világom. ÖCSI, tudod az sem – ezeket a diákszervezetek nagyon megvettem. Nagyon elitista voltam talán ebből a szempontból. Nem tartozom ehhez a buligenerációhoz.”

Mindezek mellett a válaszadók 70 százaléka vett részt hosszabb ideig (legalább két hónapig) külföldi tanulmányokban, szakmai gyakorlatban vagy munkában. Ezek az utak az interjúk alapján különbözőképpen hagytak nyomot, amelyek azonban nem függetlenek a jelenleg vállalt politikai aktivitástól.

Az egyetemi tér, mint formális politikai szocializációért felelős szereplő esetükben tehát nem működött. A formális érdekérvényesítés kevesük számára vonzó: az interjúk alapján inkább rossz, mint követendő példaként kerül elő a HÖK intézménye. Érdekes eredménye – mind a kérdőíves, mind az interjúk – vizsgálatunknak, hogy az egyetemi oktatók szerepe valójában mennyire marginális szerepet játszik a MoMo-tagok politikai szocializációjában. Szemben a középiskolás évekkal, itt már alig-alig neveznek meg olyan egyetemi és főiskolás oktatókat, akik bármilyen szinten hozzájárultak volna a politikai énképük, kultúrájuk felépítéséhez. Érdekes továbbá, hogy a család helyére egyre inkább az informális csatorna, a kortárs csoportok szocializációs hatása lép, mely legtöbbször szakkollégiumok, diákszervezetek képében jelentkezik.

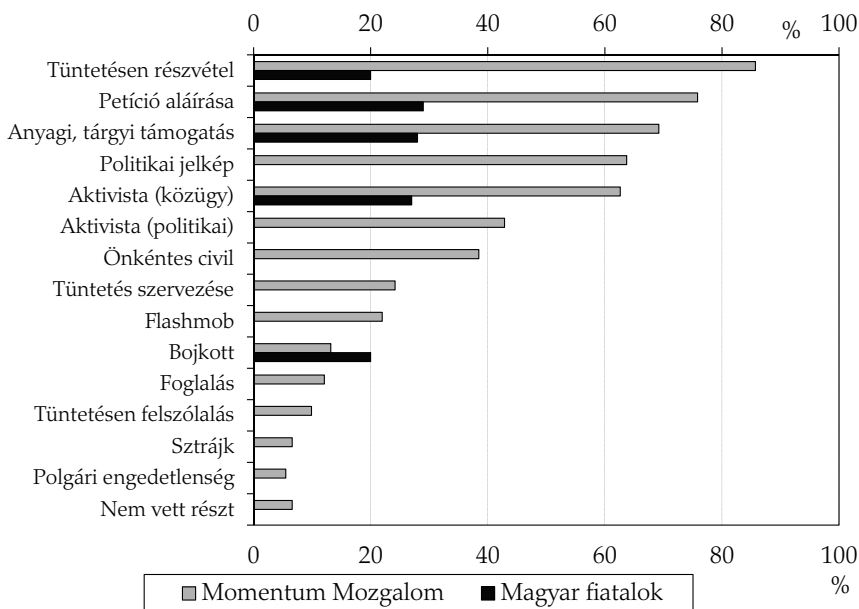
Politikai aktivitás

A tagok politikai attitűdjét az AFM kérdéssel teszteltük. A kérdés így hangzott: „Mi az első, egyetlen szó, ami eszedbe jut erről a kifejezésről: politika?” Az egyetemisták és főiskolások jellemzően negatív szavakat társítottak hozzá: az Aktív Fiatalok 2015-ös jelentésében legtöbbször a „korrupció”, „hazugság” szavakat írták, addig a Momentum tagjai inkább pozitív töltetű kifejezéseket használtak, mint a „közösség” vagy „felelősség”.

Felmérésünkben az ESS és az AFM adatfelvételéhez hasonlóan rákérdeztünk a politikai tiltakozási formákban való részvételre is. A preferált tiltakozási formák mintázata a MoMo tagságában hasonló, mint amit az AFM kutatócsoport kutatói rögzítettek. A Tarrow által megkülönböztetett konvencionális és nem konvencionális tiltakozási formák közül (Tarrow 1989, idézi Szabó A., 2014: 70.) az AFM adatai szerint a felsőoktatásban tanulók általában, valamint a politikailag kifejezetten aktív MoMo-tagok is a konvencionális politikai részvételi formákban vettek és vesznek részt. Ennek megfelelően a leggyakoribb részvételi formák a tüntetésen való részvétel, petíció aláírása, anyagi vagy tárgyi támogatás nyújtása és aktivizmus közügyi témákban. Az egyetemistákhoz és főiskolásokhoz képest azonban a Momentum Mozgalom tagjai lényegesen aktívabbak voltak a különböző politikai tartalmú megmozdulásokban (4. ábra).

4. ábra. Politikai részvételi formák a magyar fiatalok és a Momentum Mozgalom tagjai körében

Megjegyzés: Az Aktív Fiatalok Magyarországon-kutatás eredményeit csak a 10 százalékos feletti részvételi formák esetében tették közzé a szerzők.

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2015.

A kérdőívben, valamint az egyéni interjúkban arra is rákérdeztünk, hogy pontosan mikor és milyen megmozduláshoz kötődik az első politikai tiltakozással kapcsolatos élményük. A legtöbben párteseményeket, a 2006-os őszi beszéd kiszivárgása utáni zavargásokat, illetve a 2012–13. évi diáktüntetések emelték ki.

„A 2006-os zavargások kapcsán a teljes értetlenség, amivel a barátaimmal fogadtuk a dolgot, és egy pici félelem.”

„Ami így sokkolt és talán az első ilyen élményem, az, hogy otthon ülünk este Anyával a TV előtt és megdöbbenve nézem a 2006-os zavargásokat.”

„Nem mehettünk ki a városba a német cserediákkal, mert tüntetések vannak, és anyám nem enged ki minket (még a tankot is elkötötték).”

Ahogy az interjúkból kiderült, a 2006-os események elsődleges politikai emlékként rögzültek, melyekben – egy kivételt leszámítva – egyetlen interjúalany sem vett részt. Ez volt az a legelső politikai megmozduláshoz köthető emlék, amelynek van mobilizáló, a politikai érdeklődést felkeltő hatása a megkérdezettek körében. A legtöbben úgy említették ezt az időpontot, mint egy-

fajta katalizátort, aminek következtében aktívabban kezdtek foglalkozni napi belpolitikával és közéleti kérdésekkel.

„Aktívabban 2006 környékén kezdtem el. Nyilván ott volt egy őszi beszéd, és az azt követő botrány, gyújtogatás. Az mély nyomot hagyott bennem.”

„2006-os zavargásoknál, 6-7. osztályos lehettem, fogalmam sem volt, hogy mi történik. Az osztálytársaim mondták, hogy elkötötték a tankot. Amikor kiderült, hogy tényleg elkötötték, akkor elkezdünk erről beszélgetni.”

„Akkor kezdtem el a gimit, amikor ez az egész őszi beszédes bili borult [...] mi diákok erről sokat beszélgettünk, mert volt olyan, aki kint volt október 23-án a tüntetésen, úgyhogy előkerült ez a vita a diákok között.”

Az első politikai megmozduláson való részvétlről a legtöbb kérdőívet megválaszoló valamilyen 2010 utáni demonstrációs emlékről számolt be. Sokan írtak valamilyen korábbi diákmozgalomhoz,⁷ tandíjellenes demonstrációhoz kötődő élményt, de akadt olyan is, aki a 2014. évben tervezett internetadó elleni utcai megmozdulásokat⁸ emelte ki. Feltűnő, hogy szinte az összes válaszadó olyan utcai eseményeket jelölt meg, melyek nagyobb tömegeket voltak képesek mozgósítani.

„2012, diáktüntetés, amikor rózsákat dobtunk a Dunába.”

„Rajkos szakkollégistatársaimmal együtt szerveztük a Helyzet van nevű, rövid életű diákmozgalmat, ami az első, Orbán-kormány elleni diáktüntetést szervezte (2010. december, az Alkotmánybíróság jogköreinek szűkítése ellen), hihetetlen élmény volt a menet elején.”

„Ami így az első pofon volt, az 2012, HaHás tüntetés, a rádiószékház előtt, ahol úgy éreztem, hogy leköp minket a rendszer.”

Az interjúban – látván a survey eredményeit, hogy mennyien vettek részt a korábbi 2012–2013. évi diákmozgalomban – külön rákérdeztünk az őket ott ért politikai szocializációs hatásokra is. Általánosságban elmondható, hogy a Momentum Mozgalom alapítóinak nagy része jelen volt ezeken az eseményeken, de nem aktív szervezőként, hanem résztvevőként. Politikai szocializációs hatása viszont annál jelentősebb körökben; az alapítók itt találkoztak először a bázisdemokráciával, amelyet – mint szerveződési, döntéshozói elvet – meg lehetőségen elítélnek. Sokszorosan visszatérő elem az alapítókkal készített interjúban, hogy ugyan teljes mértékben egyetértettek a korábbi diáktüntetések céljaival, demonstrációs eszközeivel, de magával a bázisdemokráciával nem tudnak azonosulni.

„2013 nyarán ebből kiszálltam, nem igazán éreztem a dolgot. Nekem ez egy nagyon markáns élmény, hogy ilyen fejetlenséget egy szervezetben többet soha [...] annyira nem volt az én kulturális közegem, hogy elképesztő.”

„Ott az volt a problémám, hogy tök jónak tartottam ezt az egész egyetem-foglalást, aztán amikor teltek-múltak a napok és folyamatosan ment a ventilálgatás, hogy hogyan tovább [...] akkor teljesen kiborultam: „most komolyan végig fogunk mindenkit hallgatni”? Egyszer jelentkeztem, elmondtam a véle-

ményemet, utána kimentem, annyira felhúztam magam azon, hogy nem jutunk egyről a kettőre”

„A Hallgatói Hálózat is lehet egy jó példa, arra sem tekintett ez a közeg jó példaként. Nem a másik oldalon volt, de látta a hibáit. Ez egy pragmatikusabb közeg, aki az elejétől abban gondolkodik, hogy az ilyen mozgalmak mindig elbuknak. A Netadó, a HaHa félnek attól, hogy pártnak hívják magukat. Bennünk az elejétől megvolt, egyszerűen muszáj pártnak lenni.”

A kérdőíves felmérésünk alapján jól látszik, hogy a Momentum-tagok a nem konvencionális politikai tiltakozási formákat használják, ilyenekben vesznek szívesen részt. A 2006-os események markáns élményként jelennek meg, melyekben ugyan nem vettek részt, de ráirányította a figyelmüket a napi (bel) politikai eseményekre. Ugyan üdvözölték a 2010 utáni diáktüntetések, de annak szerveződési formáit nem követik.

ÖSSZEGZÉS

Az elemzés célja az volt, hogy olyan, politikai szocializációért felelős mechanizmusokat keressen és találjon meg, amelyek érdemben hozzá tudtak járulni ahhoz, hogy a Momentum Mozgalom első 142 tagja politikailag aktívvá váljon. A 2017. évi vizsgálatunknak három fontos eredménye van. A survey adatokból és az egyéni interjúkból egyértelműen állíthatjuk, hogy a Momentum tagjai már gyermekkorukban – köszönhetően a családi politikai szocializációnak és a nevelésnek – jóval aktívabbak, társadalmi témákra, közéleti és politikai kérdésekre fogékonyabbak, mint a kortársaik. A politikai kultúra átadásáért elsősorban a család volt a felelős, ami mint elsődleges politikai szocializációs színtér kiválóan működött. Itt sajátították el azokat az elsődleges politikai nézeteket, magatartási mintákat, amelyek szervesen beépültek a későbbi politikai identitásukba is. A viták számának a gyakorisága jól jelzi, hogy a szülők részéről nem egy paternalista szemléletmód volt a jellemző, hanem egy annál jóval nyitottabb, mások véleményét meghallgató, azzal vitába szálló álláspont öröklődött át a Momentumosokra. Ezek a gyakori beszélgetések valóban „jól szocializálták” tették a későbbi tagság döntő többségét. A korai – családi – indítatásnak köszönhetően váltak politikai témák iránt nyitott állampolgárokká. További fontos eredménye a vizsgálatunknak, hogy a Momentumosok politikai véleménye gyakorlatilag a középiskolás évek végéig megegyezett a szüleiével.⁹ Csakúgy, ahogy a középiskolások politikai szocializációjával foglalkozó kutatások, azt találtuk, hogy az általános- és középiskolák diszfunkcionálisan működtek, mint politikai szocializációs színterek. Hiába voltak már középiskolás tanulmányaik alatt jóval aktívabbak a Momentumosok a kortársaiknál, önszerveződésbe kevesen kezdtek, a formális érdekképviseleti szervek sem voltak vonzóak számukra, inkább egy-egy ügy mentén találkoztak csak ér-

dekképviselői, önszerveződő munkával. Ugyanakkor a későbbi politikai énkép kialakulásában az iskolákban oktató tanároknak rendkívül fontos szerepük volt. A család hatása mellett a tanárok és az időközben egyre inkább felerősödő kortárs csoportok azok, amelyek alakítják a politikai világgképét a későbbi tagoknak. Az egyetemi évek alatt a család helyére egyre inkább a kortárs csoportok kerülnek, mint fő politikai szocializációs szereplők. Érdeemes kitérni arra, hogy az egyetemi közeg formális szocializációs szereplői (így az ott tanítók és a HÖK) szinte semmilyen befolyással nincs a Momentumosok politikai világgképére, szemben a kortárs csoportok tagjaival. A politikai szocializációjukért ekkoriban azok a szakkollégiumok, diákszervezetek a felelősek, amelyek csak lazán kötődnek a felsőoktatási intézmények világhoz.

Első olvasatra úgy tűnhet, hogy a MoMo-sok politikai szocializációja a fragmentált modell (Szabó I., 2006) szerint zajlott, amely kimondja, hogy a szocializációs színterek közötti kapcsolat gyenge és esetleges. Továbbá úgy tűnik, hogy körükben a formális szocializáció hatása gyenge, az informálisé viszont erős. De míg a fragmentált modell szerint az iskola és a család hatása gyengült, addig jelen kutatásban azt találtuk, hogy az iskola formális hatása valóban elenyésző, a családé viszont rendkívül meghatározó. A család mellett megjelennek a kortárs csoportok, amelyek a fragmentált modell szerint is nagy hatást gyakorolnak.

A kutatás eredeti célja politikai szocializációs csatornák azonosítása volt. Annak vizsgálata egy további kutatás témája, hogy ezen csatornák elérhetősége milyen mértékben jellemző a mai magyar társadalom egésze számára. Továbbá amennyiben a jövőben a Momentum Mozgalom tagjai az elit részévé válnak, akkor érdemes lehet eredményeinket a politikai elit szocializációjának aspektusából is értékelni.

JEGYZETEK

- ¹ Egyes társadalomkutatók több szocializációs színteret különítenek el. Erről bővebben lásd Nagy 2013-as átfogó tanulmányát.
- ² Az eredeti kérdés így hangzott: „Ennek a kártyalapnak a segítségével mondja meg, személyesen mennyire érzi úgy, hogy könnyű dolog részt venni a politikában?” (A kártyalap segítségével 1-től 10-ig válaszolhattak a megkérdezettek.) Forrás: European Social Survey Magyarország, http://ess.tk.mta.hu/wp-content/uploads/2015/11/ESS7_Main_Questionnaire_HU.pdf
- ³ A Momentum az új politikai erő. <https://momentum.hu/a-momentumrol/> Letöltés ideje: 2017. 11. 05.
- ⁴ Alapszabály alapján, bővebben: https://momentummozgalom.hu/wp-content/uploads/2017/01/alapszabaly_2017_marcius.pdf Letöltés ideje: 2017. 11. 05.
- ⁵ Az alapítókat egyesével kerestük fel. Azzal a 25 fővel interjúztunk, akik elfogadták a felkérésünket.

- ⁶ Az első nyári táborban nagyjából 100-120 fő vehetett részt, akik közül 30-40 fő maradt a továbbiakban is aktív.
- ⁷ Erről bővebben lásd Gerő Márton Hallgatói Hálózattal foglalkozó 2013-as kiváló elemzését, továbbá Mikecz Dániel, valamint Fényes Csongor 2013-as egyetemfoglalással foglalkozó munkáit.
- ⁸ Erről bővebben MTA TK PTI: Tüntetéskutatás, 2014. http://politologia.tk.mta.hu/uploads/files/Press_release_Tuentetesekutatas.pdf
- ⁹ Külön ugyan nem kérdeztünk rá a survey felmérésünkben, az egyéni interjúkból azonban kiderült, hogy jellemzően azokra a pártokra szavaztak, amelyekre a szüleik az első választásaik során.

IRODALOM

- Almond, Gabriel A.–Powell, Bingham J. Jr.–Strøm, Kaare–Dalton, Russell J. (2006): *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris.
- Bauer Béla–Pillók Péter–Ruff Tamás–Szabó Andrea–Szanyi F. Eleonóra–Szekely Levente (2017): Közösség és politika. In: *Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok!* Budapest, Új Nemzedék Központ, 66–84.
- Bohus Péter (2017): Bemutatta összes egyéni jelöltjét a Momentum. *Index.hu*, 2017.10.31. Letöltés ideje: 2017.11.04. http://index.hu/belfold/2017/10/31/momentuminfo_fekete_gyor_kampanyinditas_106_jelolt/
- Bognár Adrienn–Szabó Andrea (2017): Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990–2016. In: Szabó Andrea–Oross Dániel (szerk): *Csendesek vagy lázadók? – A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szeged–Budapest, Belvedere Meridionale és MTA TK PTI, 14–34.
- Brezsnyánszky László (2001): A 20. század iskolamodelljeinek politikai szocializációs hatásrendszere. *Új Pedagógiai Szemle*, 51. évfolyam 4. szám. 15–24.
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. *Educatio*, 2004/4. szám. 535–550.
- Csákó Mihály (2011): Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk): *Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet. 101–114.
- Csákó Mihály–Berényi Eszter–Bognár Éva–Tomay Kyra (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle*, 2000/1. szám. 50–68.
- Csőzik Rita (2013): Lázadás lángja. Felsőoktatási hallgatók politikához fűződő viszonyrendszere. *Felsőoktatási műhely* 2013/3-4. szám, 31–40.
- Dull Szabolcs (2017a): A Momentum üzeni: nincs alku, 106 egyéni jelöltjük lesz. *Index.hu*, 2017. szeptember 28. Letöltés ideje: 2017. 11. 04. http://index.hu/belfold/2017/09/28/a_momentum_uzeni_nincs_alku_106_sajat_jeloltjuk_lesz/
- Dull Szabolcs (2017b): Bődületes ígértezőnnel állt elő a Momentum. *Index.hu*, 2017. október 15. Letöltés ideje: 2017. 11. 04. http://index.hu/belfold/2017/10/15/bodules_igeretozonnel_allt_elo_a_momentum_-_a_monentum_valasztasi_programja/
- Gazsó Ferenc–Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó.

- Hess, R. D–Torney, J. V. (1967): *The development of political attitudes in Children*. Chicago, Aldine.
- Jennings, K. M.–Niemi, R. G. (1974): *The political character of adolescence: The influence of families and school*. Princeton, Princeton University Press
- Kulcsár Rebeka (2017): Megválasztotta új elnökségi tagjait a Momentum. *444.hu*, 2017. augusztus 19. Letöltés ideje: 2017. 11. 04. <https://444.hu/2017/08/19/megvalasztotta-uj-elnoksegi-tagjait-a-momentum>
- Mizsur András (2017): Nem tűnnek kezdőnek: a Momentum profi tervvel dolgozott, és nagy lépésre készül. *hvg.hu*, 2017. február 17. Letöltés ideje: 2017. 11. 04. http://hvg.hu/itthon/20170217_momentum_mozgalom_budapesti_olimpia_nepszavazas
- Murányi István (2004): Fiatalok vallásos szocializációja és előítéletessége. *Educatio*, 2004/4. szám, 583–594.
- Navratil Szonja (2016): *Az egyetem szerepe a demokratikus szocializációban*. http://ekint.org/lib/documents/1491905216-DrNavratilSzonja_Az_egyetem_szerepe.pdf Letöltés ideje: 2017. 11. 04.
- Nyüsti Szilvia (2012): Az egyetem megHÖKkentő állampolgársága. In: *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I.*, Szerkesztette: Dusa Ágnes Réka, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett. Debreceni Egyetemi Kiadó, 219–246.
- Odomelam, Uche Bright (2013): Political socialization and nation building: the case of Nigeria. In: *European Scientific Journal*, 9. évfolyam 11. szám, 237–253.
- Oross Dániel (2013): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Székely Levente (szerk): *Magyar Ifjúság 2012 tanulmánykötet*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 283–315.
- Owen, Diana (2008): *Political Socialization in the Twenty-first Century: Recommendations for Researchers*. http://www.civiced.org/pdfs/GermanAmericanConf2009/DianaOwen_2009.pdf Letöltés ideje: 2017. 11. 05.
- Percheron, Annick (1999): Durkheim és a kultúra antropológia öröksége. In: Szabó Ildikó–Csákó Mihály: *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyeloterület szakirodalmából*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Szabó Andrea (2014): A politikai tiltakozások fogalomtípusai, formái és ciklusai. In: Kovács Bálint–Matevosyan Hakob (szerk): *Politikai krízisek Európa peremén: a Kaukázustól a Brit-szigetelig*. Budapest, Magyar Napló, 69–80.
- Szabó Andrea (2015): *Egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015*. Szeged, Belverede Meridionale. http://www.aktivfiatalok.hu/public/files/documents/gyorsjelentés_v20150510.pdf Letöltés ideje: 2017. 11. 05.
- Szabó Andrea–Oross Dániel (2017): Társadalmi mozgalom-e az országos hallgatói képviselő? *Educatio* 2017/1. szám, 15–25.
- Szabó Andrea–Kern Tamás (2011): A magyar fiatalok politikai aktivitása In: Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei*. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

ÚJ KIHÍVÓK

- Szabó Ildikó (2004): Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio*, 2004/4. szám, 551–566.
- Szabó Ildikó (2009): A nemzet és a szocializáció. *A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Szabó Ildikó (2012): Az egyetem mint szocializációs színtér. In: *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I.* Szerkesztette: Dusa Ágnes Réka, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett. Debreceni Egyetemi Kiadó, 13–36.
- Szabó Ildikó–Falus Katalin (2000): Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar sajtósságok. *Magyar Pedagógia*, 100. évfolyam 4. szám, 383–400.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- Szabó Miklós (2002): A politikai szocializáció. In: Kéri László (szerk): *Societas Politica – fejezetek a politikai szociológia köréből*. Miskolc, Bíbor Kiadó.

POLITIKAELEMÉLET

Balogh István

Méltányosság vagy önbecsülés
A politikai igazságosság két koncepciója

Szűcs Zoltán Gábor

Túl a legitimitáson?
Xenophón Anabaszisának tanulságai a kortárs realista politikaelmélet
számára

MÉLTÁNYOSSÁG VAGY ÖNBECSÜLÉS*

(A politikai igazságosság két koncepciója)

Balogh István

ÖSSZEFOGLALÓ

Az emberi együttélés valamely történelmi módozatának intézményi (makró) és személyközi (mikró) viszonyait, valamint a két szféra kapcsolatát és azok változását szabályozó igazságosság két koncepciója, egyrészt a méltányossági, másrészt az önbecsülési igazságosság, egymástól gyökeresen különböző, sőt, egymással szembenálló koncepciók. Ez a tanulmány a két felfogás szembenállását az önbecsülés igazságossága felől közelítve elemzi, egyrészt Rawls elméletének módszertani kritikája révén, másrészt az önbecsülési igazságosság elveinek elméleti megalapozásával és kifejtésével. Az elméleti konfrontáció tétje az emberi együttélés új, a modern társadalmon túlmutató történelmi formájának lehetősége.

Kulcsszavak: relációantropológia ■ igazságosság ■ Rawls ■ megalapozás/igazolás ■ emberi jogok

I. A NORMATÍV GYAKORLATI ELVEK IGAZOLÁSA VAGY MEGALAPOZÁSA

1. A társadalmi igazságosság elvei az emberi együttélés valamely történelmi módozatának intézményi (makró) és személyközi (mikró) viszonyait, valamint a két szféra kapcsolatát és azok változását szabályozó normatív elvek. Ebből következően az igazságossági elméletek két kritikus pontja egyrészt az elvek megalapozása, másrészt érvényesítésük lehetőségének tisztázása. Az első esetben arra a kérdésre kell válaszolni, hogy vajon az igazságosság valamely felfogása és elve (elvei) legalábbis elégséges mértékben teherbíró(k)-e ahhoz, hogy a társadalmi intézmények alakítása és az egyének magatartásának közösségi megítélése során figyelembe lehessen azt, illetve azokat venni. A második esetben pedig a kérdés az, vajon az igazságosság szóban forgó felfogása, illetve elve milyen mértékben érvényesül a társadalom intézményeinek tény-

* Előzetes megjegyzés: ez az írás voltaképpen nem más, mint pontokba szedett tézisszerű összefoglalása, kiegészítése és logikai sorba illesztett összekapcsolása egy hosszú ideje folytatott kutatás eredményeként korábban már megjelent tanulmányoknak. Néhány fejezetpont pedig további elemzések kiinduló megfontolásait tartalmazza.

leges működésében és az egyének gyakorlatában. Kétségtelen, hogy mindkét kérdést először John Rawls tette fel és válaszolta meg az 1971-ben megjelent *A Theory of Justice*-ban, jóllehet, különösen ami a megalapozás problémát illeti, korántsem következetes okfejtéssel. A méltányosságként felfogott igazságosság elveinek¹ megalapozására Rawls egy mesterségesen konstruált modellt alkot, amelyben az erkölcsi érzékkel rendelkező, ám gyakorlati döntéseiket illetően ésszerűen eljáró döntéshozók állapítják meg a társadalmi normákat, s ezen belül a javak elosztásának normatív elveit. Az elvek érvényesítésére nézve pedig reflexív egyensúlyként feltételezi, hogy az említett „eredeti helyzetben” kialakított igazságossági elvek mindinkább megközelítő, vagyis gyakorlatilag érvényesen orientáló módon megfelelnek az erkölcsi érzékkel felruházott valóságos személyek átgondolt ítéleteinek és igazságérzetének. Rawls modelljének attraktivitása abból fakad, hogy az elvekben megállapodó felek az „eredeti helyzet” olyan szereplői, akik mind önmagukat, mind pedig a társadalmi viszonyaikat illetően szinte teljes ismerethiányban folytatják az egyezkedést, vagyis a „tudatlanság fátyla” takarja el ismereteiket a társadalomról és önmaguk érdekeiről. Ez által viszont olyan elvekben tudnak egyetértésre jutni, amelyek egyrészt nem részrehajlók, másrészt „ahistorikusak” legalábbis abban az értelemben, hogy habár nem antropológiai jellegűek, de nem kapcsolódnak közvetlenül valamely történeti szituációhoz. E két jellemző ismérvnél fogva Rawls az igazságosság elveit alkalmasnak látja arra, hogy a modern kapitalizmus viszonyai között, a demokratikus jogállam politikai, gazdasági és társadalmi alapstruktúrájára legyenek alkalmazhatók. Így, nézete szerint, nincs elvi akadálya annak, hogy a modern, demokratikus jogállam fokozatosan az igazságosság történetileg invariáns erkölcsi-politikai elveit érvényesítse és ennél fogva egyetemes érvényességre tegyen szert. Az ezzel az ígéretes perspektívával szemben megfogalmazható kétségeket – amelyek első sorban az elveknek a modern kapitalizmus viszonyai között lehetséges átfogó érvényesítésére vonatkoznak –, Rawls úgy véli kivédhetőnek, hogy egyrészt az igazságosság általa kifejtett elméletét politikai elméletnek, vagyis nem átfogó társadalomelméleti koncepciónak tekinti, másrészt az emberi együttműködés valamely történeti rendszerére vonatkozó kérdéseket, illetve elméleteket összefoglalóan metafizikai elméleteknek nyilvánítja, amelyekkel a politikai elméletnek nincsen dolga.

2. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a Rawls által méltányosságként felfogott igazságossági elvekkel szemben az alább kifejtett önbecsülési igazságosság elveinek *megalapozása* nem feltételezi az elvek szempontjából célszerűen megkonstruált racionális modell műfogalmait. Sőt, annak bemutatására törekszünk, hogy a rawlsi modellkonstrukció általában véve is éppenséggel akadálya az igazságosság bármely elve megalapozásának. A következőkben amellet fogunk érvelni, hogy a megalapozás-probléma következetes felvetése és megold-

dása elkerülhetetlenül antropológiához vezet és a modellkonstrukciós eljárás helyett az antropológiai alapstruktúra *rekonstrukciójára* támaszkodik. Ezen túlmenően pedig bizonyítani fogjuk, hogy az önbecsülési igazságosság elmélete az antropológiai alapstruktúra rekonstrukciójára támaszkodva, nem kényszerül arra, hogy az erkölcsi-politikai elveket tartalmazó, történetileg invariáns filozófiai állításhoz folyamodjon, hanem legfőbb módszertani szempontja éppenséggel a történetiség. Végül nem teszi szükségessé annak feltételezését, hogy az egymással megállapodásra hivatott felek csak önmaguk – érdekeiket és társadalmi viszonyaikat illetően úgyszólván teljes tudatlanságban – lehetnek képesek a mindenki számára elfogadható igazságossági elvek meghatározására. Ellenkezőleg: az önbecsülés igazságossági elvei az egyének elérhető legteljesebb önismeretét és viszonyaik mind teljesebb ismeretét feltételezik. Az önbecsülési igazságosság elveinek *érvényesítését* illetően pedig az önbecsülési igazságosság esetében nem a különböző erkölcsi nézetek, még kevésbé a különböző erkölcsfilozófiai felfogások közötti választásról és a kiválasztott elvhöz vagy filozófiai felfogáshoz való reflexív igazodásról van szó, hanem a cselekvők érték és normatív tartalmú reflexív gyakorlatáról.

II. MÉRSÉKELT INTUICIONIZMUS VS. ANTROPOLÓGIAI ALAPSTRUKTÚRA

1. Megalapozásméleti szempontból a méltányosságként felfogott igazságosság procedurális elméletének és az önbecsülési igazságosság szubsztanciális elméletének egymástól különböző, de egyaránt jól meghatározható speciális módszertani² problémái vannak. Habár Rawls több alkalommal is rendszerezetten kifejti módszertani felfogását (Rawls, 1951: 177–197.; Rawls, 1999: 303–358.) a Habermassal folytatott vitában pedig meglehetősen élesen világítja meg a szubsztantív és a procedurális elméletek módszertani különbségeit és egymáshoz való viszonyát (Rawls, 1993: 372–434.), azonban egyik esetben sem közvetlenül a megalapozási problémára specifikálva. Ennek a közelítő, ám a megalapozás és az igazolás közötti összefüggést közvetlenül nem tematizáló elemzésnek a korlátozottsága abból ered, hogy a procedurális és a szubsztantív elméletek kölcsönös feltételezettsége csak áttételesen érinti megalapozásuk és igazolásuk problémáját.

Ami most már ez utóbbit közvetlenül illeti: Rawlsnál a társadalom alapszerkezetét – amelyre az igazságosság elveit érvényesnek tekinti – a politikai berendezkedés és a legfontosabb gazdasági és társadalmi intézmények alkotják, „így például a gondolkodás és a lelkiismeret szabadságának törvényes védelme, a versenyre épülő piac, a termelőeszközök magántulajdona vagy a monogám család.” (Rawls, 1997: 25., 28.). Ezek az elemek közelebbről meg nem határozott módon rendszert alkotnak ugyan, mégis nyilvánvaló, hogy a tár-

sadalom alapszerkezetének erre a súlyosan aluldeterminált fogalmára, mint megalapozó konstrukcióra nem építhetők fel közvetlenül a társadalomrendszer erkölcsi politikai alapelvei, különösen – ha miként Rawls teszi – a társadalom valamennyi általános és átfogó elméletét megkülönböztetés nélkül, mint metafizikai, vallási vagy ideológiai koncepciókat eleve elutasítjuk, és az átfogó konszenzus koncepciójával helyettesítjük (Rawls, 1999: 241–348.; 338–414.; Rawls, 1996: 164–168.). Így azt a módot sem lehetséges az aluldeterminált alapszerkezet elemzéséből kibontani „ahogyan a társadalom főbb intézményei elosztják az alapvető jogokat és kötelezettségeket, illetve megszabják a társadalmi együttműködés előnyeiből való részesedést” (Rawls, 1997: 25.). Ezért Rawls számára nincs is más elméleti lehetőség, minthogy *tételezze* az alapszerkezet működésének normatív elveit. Más tekintetben viszont az előbbi módon felvázolt alapszerkezet, éppen a laza megfogalmazás következtében, nyitottnak bizonyulhat az ésszerűen megkonstruált eredeti helyzethez kapcsolt erkölcsi-politikai elvek *befogadására*, annak előfeltételezésével, hogy az alapszerkezet elemeiben ugyanezeknek az elveknek implicit jelenléte legalábbis valószínűsíthető. A kérdés tehát az, hogy miként teremthető meg a kapcsolat az elméletileg tételezett, ugyanakkor a társadalom tagjainak felfogásában implicite, tehát nem kinyilvánított módon jelenlévő elvek között. Az elvek és a konstrukció közötti megfelelés ezen túlmenő további problémáinak és feltételeinek feltárása, mint például az elveket érvényesítő személyek intuícióinak vizsgálata, a mi szempontunkból itt most nem játszik jelentős szerepet. Annál fontosabb számunkra a megalapozás problémáját illetően Rawls építkezésének két egymással összefüggő vonása. Az egyik a cirkuláris logika, amely az elvek tételezésével indul, az igazolással folytatódik és az alkalmazás révén kapcsolódik vissza a kiinduló ponthoz. Ezen a cirkuláris folyamaton az elméleti konstrukció további elemeként beiktatott, a rational choice formális modellje sem változtat, mert az „eredeti helyzetben” a személyek racionális választása végül is ugyanazokat az alapelveket hozza tiszta formában felszínre, amelyek implicit meglétét az alapszerkezetben az elméletalkotó már előfeltételezte. Közelebbről és pontosabban: az alapstruktúrában előfeltételezetten jelenlévő számos elv közül az eredeti helyzet konstrukciója racionális választás logikája alapján szelektál, majd ezt követően az igazságosság ily módon kiválasztott és tiszta formára hozott elveit az alapstruktúrába csatolja vissza. A konstrukcióban tiszta formára hozott elvek és az alapstruktúra kapcsolatát „ide-oda mozgással” alakítva, illetve a „reflexív equilibrium” menetében tágitja ki az érvényességi mezőt és ezzel az elméleti konstrukció súlypontja némiképpen ez utóbbira tevődik át. Eközben azonban a megalapozás problémája egyre tisztázhatatlanabbá válik. Ugyanis az alapstruktúra előfeltételezett módon bázisa, terrénuma az elveknek, majd az elvek alkalmazásának során és a visszacsatolásban – vagy cirkularitásban – az eredeti helyzet modellkonstrukciója nem is lép fel megalapozáselméleti igénnyel, hanem az elvek közötti szelekció a sze-

repe. Ennek alapján pedig azt mondhatjuk, hogy Rawls elmélete igazolási és alkalmazási, és nem megalapozási – azaz szisztematikus megalapozás nélküli – elmélet.

2. Annak, hogy Rawls – erkölcsi alapelvekről lévén szó – közvetlenül nem az elvek előfeltételeinek explicit megfogalmazását és megalapozását választja, hanem egyfajta, vagyis korlátozott intuicionizmus elkerülhetetlenségét ismeri el, megalapozáselméleti szempontból nincs semmi jelentősége. Az intuícóra hagyatkozásnak az előfeltételezéssel szembeni hozzáadéka ugyanis abban van, hogy az intuíciónál kiindulva az erkölcsi alapelvek további specifikációk segítségével relációba hozhatók a társadalomban meglévő politikai eszmékkel és tradíciókkal: az igazságosság elmélete azért politikai koncepció – mondja Rawls –, mert egy meghatározott politikai tradícióból, nevezetesen a modern jogállam viszonyaiból indul ki.³ Ennek megfelelően az elméleti konstrukciót egy további elem felvételével, közelebbről a politikai tradíciót megértő és ennek megfelelően cselekvő személy fogalmával teszi teljessé. Rawls szerint a modern alkotmányos politikai tradíció a politikai cselekvőt, mint egyenlő és szabad állampolgárt tételezi. A későbbiekben, tanulmányunk második részében még vissza kell majd térnünk a személyek és a társadalom alapstruktúrája közötti kapcsolatra. Ezúttal csupán a személy meghatározásának két elemét kell kiemelnünk. Az egyik, a meghatározás már említett intuitív eleme, a másik maga a definíció. Rawls szerint a személy meghatározása intuitív jellegű, másrészt pedig politikai, s ekként az egyének szabad és egyenlő állampolgárok, vagyis, mint Rawls mondja: az alapvető intuitív gondolat (idea) az, hogy az erkölcsi erővel, a racionális gondolkodás- és ítélőképességgel bíró személyeket szabadnak nevezzük, továbbá a társadalomban a kooperáció teljességét megvalósító személyek egyenlőknek tekintendők (Rawls, 1999: 397.). Az alapját tekintve intuitív jellegű definíció nem más, mint a korábban már megfogalmazott előfeltevésekkel összehangolt és további vizsgálatnak nem alávetett meghatározás. Következésképpen Rawls úgy egészíti ki az elemzés körét, hogy azzal az igazságosság erkölcsi-politikai elveinek megalapozásához semmiféle módon nem járul hozzá.

3. Valamely szisztematikus elmélet megalapozási, illetve igazolási problémájának tisztázása a szóban forgó elmélet lehetőségeiről, illetve perspektívájáról adhat felvilágosítást. Közelebbi és differenciáló meghatározásban: míg az igazolás az adott, vagy megformált feltételek vagy előfeltételezések következményeiről szól, a megalapozás esetében a feltételek vagy előfeltételezések keletkezéséről van szó. Így tehát a megalapozás probléma a voltaképpeni elmélet előtti, az igazolás probléma az elméleten belüli összefüggéseket foglalja magában.⁴ Ebből következőleg – a két érvelési mód kapcsolódásától eltekintve – az igazolási érvelés inkább cirkuláris, a megalapozási érvelés viszont nyitott

jellegű. Annak ellenére, hogy Rawls közvetlenül sehol nem szembesíti egymással a megalapozás és az igazolás módszertani elveit, a döntő pontokon – így a fogalom használatában, elméletstratégiai döntéseiben – egyértelműen foglal állást az igazoláselméleti konstrukció mellett. Az elméleti kifejtés menetében hozott számos ilyen jellegű elméletstratégiai döntés közül közvetlenül a témánkhoz kapcsolódóan kettőt emelünk ki: a politikai cselekvőre vonatkozó felfogást (a), és az intuicionizmus szerepének jelentőségére a politikainak nevezett elméletben (b).

a) A *Justice as Fairness: Political, not Metaphysical* című 1985-ös tanulmányában Rawls – visszautalva egy korábbi előadás-sorozatára (Rawls, 1999: 303–358. [1980]) – némiképp váratlanul néhány mondatban felveti a személy általa kidolgozott fogalmának és az emberi természetre vonatkozó felfogások közötti kapcsolat problémáját, megemlítve, hogy „az emberi természetnek magától értetődően számos aspektusa van, amely kiemelkedően fontos a mi szempontunkból. Ez fejeződik ki az olyan megjelölésekben, mint a *homo politicus*, *homo oeconomicus*, a *homo faber* és hasonlók.” Annak ellenére, hogy a felidézett és nyilvánvalóan történelmi korokhoz kapcsolódó, valamint antropológiai háttérű meghatározások úgyszólván kényszerítik az elméletalkotót arra, hogy tisztázza viszonyát ezekhez a dimenziókhoz, Rawls a gondolatmenet folytatásában minden fenntartás nélkül közvetlenül átfordítja az ember idézett meghatározásait a személy fogalmába. Így például „a görög időkől kezdve a filozófia és a jog a személy fogalmát úgy értelmezi, mint aki részt vesz és szerepet tölthet be a társadalomban és ennél fogva bizonyos jogokat gyakorol és kötelezettségeket visel” (Rawls, 1999: 397.). Könnyen belátható, hogy itt nemhogy egy végig vitt elméleti módszertani vitát követő állásfoglalásról van szó, hanem Rawls szemmel láthatóan az alapvető kategoriális problémák tudomásul vétele nélkül dönt elméletének egyik kulcskategóriájáról.⁵ E kategoriális problémák között legfontosabb számunkra az antropológiai és a társadalomtörténeti szint közötti differenciálás hiánya a személy meghatározásában.

b) Az intuicionizmus általános jellemzésében és a vele szembeni mérsékelt kritikájában Rawls viszonylag pontosan érzékeli, hogy a megalapozás-probléma egyfajta, ám problematikus helyettesítési kísérletéről van szó.⁶ A helyettesítő megoldás problematikuságát azonban csupán abban látja, hogy az intuíción keresztül az igazságosság egymással szembenálló elvei egyaránt megalapozhatónak bizonyulnak, és így az intuíción nem képes az elvek közötti sorrend megállapítására, illetve differenciálására. Ugyanakkor elismeri, hogy az igazság elveinek megállapításához az intuíción valamiféle elismerése és igénybe vétele nélkülözhetetlen. A megalapozási problémát illetően azonban az elméletstratégiai kérdés valójában úgy merül fel, hogy az intuicionizmust, mint nem kielégítő megoldást elvetendőnek, vagy ellenkezőleg, korrigálandónak tekint-

jük és ez utóbbi esetben elismerjük az intuíció szükségességét. Rawls számára e dilemma feloldásának két lehetősége áll nyitva: az egyik esetben az elméleti vizsgálódás az intuíció mögé kerülésének a lehetőségét kutatná, a másik esetben az intuicionizmus korlátozását, vagy/és kiegészítését célozhatja meg. Rawls döntése egyértelműen az utóbbi: miután fel sem veti az első megoldás lehetőségét, fejtegetését azzal zárja, hogy „nincs okunk feltételezni, hogy elkerülhetünk minden hivatkozást az intuíció bármely fajtájára vagy hogy ezt meg kellene próbálnunk.”⁷ E döntéssel közvetlen összefüggésben azután Rawls a „szabadon álló” politikai elmélet kidolgozását vállalja, amelynek immár nincs semmi köze a politikai filozófia hagyományos felfogásához, sem pedig a tágabb értelemben vett politikaelmélethez.⁸

4. Az igazságosság elveinek tisztázására igazoláselméleti megfontolásokból kiinduló rawlsi elméleti konstrukció szükségképpen zárt, az ő maga által adott meghatározás szerint *szabadon álló* politikai elmélet, vagyis az igazságosság olyan elmélete, amely nem támaszkodik átfogó „metafizikai” megfontolásokra. Ám ezzel még nem mondtuk azt, hogy az általunk követett másik elméleti stratégiának, vagyis a megalapozáselméleti építkezésnek nem lennének elméletkonstrukciós problémái. Ezek felszínre hozása és tisztázása feltétele annak, hogy a szabadon álló politikai elmélet igazolási konstrukciójával szemben a politikai társadalomelmélet megfontolásra érdemes alternatíva igényével legyen kifejezhető. A problémák egyike a megalapozáselméleti regresszió problémája (a). Ezzel szoros összefüggésben álló másik probléma az ember antropológiai meghatározása (b).

a) Valamely elméletet megalapozó elmélet kettős jellegű: egyrészt önálló elmélet ahhoz az elmélethez viszonyítva, amelyet megalapoz; vagyis nem tartalmazhat megalapozási igényvel fellépő megfontolásokat és kategóriákat abból az elméletből, amelynek megalapozására szolgál. Másrészt viszont szisztematikusan kifejtve kell magában foglalnia azokat az elemeket (kategóriákat) amelyekre a rá épülő elmélet alapkategóriái támaszkodnak.⁹ Ez azt is jelenti, hogy elvileg a megalapozó elmélet is megalapozási igényt támaszt, azaz egy újabb megalapozó elméletet feltételez.¹⁰ Ez pedig azt a veszélyt idézi fel, hogy a megalapozások regresszív láncolatának végtelensége áll elő, vagy legalábbis annak lehetőségét foglalja magában. A megalapozási regresszió végtelen láncolatának elkerülésére a megalapozási elmélet lehető legpontosabb meghatározása kínálkozik, melynek során a formális vagy abszolút (végső) megalapozás és a graduális vagy szubsztanciális megalapozás között megkülönböztetést teszünk. Vagyis be kell látnunk, hogy abszolút értelemben vett, minden tekintetben mögé kerülhetetlen végső megalapozás egyrészt abba a nehézségekbe ütközik, hogy a megalapozási eljárások beláthatatlanul hosszú láncolatát követeli meg, melyet végső soron az univerzumra vonatkozó megállapítások zárhat-

nának csak le. Ám itt nem csupán a megalapozási erőfeszítések gazdaságosságának praktikuma merül fel, hanem legfőképpen az, hogy a megalapozási regresszió menetében egy meghatározó jelentőségű körülménytől szükségképpen elvonatkoztatunk. Nevezetesen az univerzum szerveződési szintjei közötti (legalábbis az élettelen, az élő és az emberi közötti megkülönböztetés) differenciálástól.¹¹ Ezúttal, mivel társadalomelméletről lévén szó, számunkra legfontosabb az embernek és az emberi létmódnak más létmódokhoz képest sajátos, megkülönböztető meghatározottsága. A szerveződési szintek közötti megkülönböztetést figyelembe véve viszont kizárólag a graduális elméleti megalapozás iránti igény indokolható, amely egyfelől nem zár ki, hanem *feltételez* egy megelőző természettörténeti folyamatot anélkül, hogy annak részletes kifejtését adná, másfelől viszont jól meghatározható követelményeket állít a megalapozó elmélettel szemben. Tekintve, hogy a mi esetünkben társadalomelméletről, tehát az emberről, illetve az emberi együttéléstől van szó, a graduális, tehát a viszonylagosan végső megalapozó elmélet követelményét szükségképpen egy jól kidolgozott reláció-specifikus antropológiai elmélet elégítheti ki. Ennek az elméletnek először is számot kell adnia az ember és a természet közötti határról és viszonyról, valamint az emberi együttélés eredendő meghatározó viszonyairól. Tehát az emberi együttélésnek arról a módjáról és struktúrájáról kell szólnia, amely az emberi létmód antropológiai szintű alapviszonyait és ezzel együtt történeti változásának kiinduló alapját adja. Következésképpen a társadalomelmélet relációantropológiai megalapozó elmélete nem lehet szociológiai struktúraelmélet, mert magában kell foglalnia a struktúrák történelmi változásának forrását is.

b) Ha a megalapozáselmélettel szembeni iménti követelményeket tekintjük, akkor el kell ismernünk, hogy nem teljesen indokolatlan Rawls kritikája azokkal az antropológiai igényű felfogásokkal szemben, amelyek szerint az embert valamely tulajdonsága alapján lehetne meghatározni, mint például az olyan „klasszikus” megfogalmazás, miszerint az ember eredendően politikai lény, vagy szerszámkészítő, vagy akár gondolkodó lény. A probléma abban van, hogy Rawls kritikájának irányultsága éppen ellenkezője annak, mint ami a relációantropológiai megalapozási kísérletet inspirálja. Ugyanis Rawls nem az elméleti-antropológiai megalapozással szemben támasztható igények nem megfelelő teljesítését kéri számon ezekkel a meghatározásokkal szemben, hanem kritikájának alapja, hogy magát a megalapozás iránti igényt adja fel. De még ezzel együtt is, a részleteiben ki nem bontott rawlsi kritikának van egy módszertani szempontból indokoltnak tekinthető eleme. Mégpedig az, hogy az említett és az ehhez hasonló antropológiai meghatározások megfordítják a megalapozási összefüggést, amennyiben valamely konkrét társadalmi-történeti szituációból, illetve az arra vonatkozó elméleti koncepcióból kiindulva definiálják általában az embert, s így közvetlenül antropológiai státusszal ruház-

zák fel az ember valamely társadalomtörténeti meghatározottságát. Nem kevésbé problematikus az embernek egyetlen tulajdonságra vagy képességre redukált meghatározása sem. Kiváltképpen azért, mert az ilyen típusú antropológiai definíció következménye, hogy az emberi történelmet csak, mint a kiemelt egyetlen tulajdonság vagy képesség lineáris kibontakozását teszi értelmezhetővé. Tovább gondolva Rawls megjegyzését, azt tehetjük ehhez hozzá, hogy még az sem vinne közelebb egy megalapozáselméleti szempontból elégtő antropológiai definícióhoz, ha az egyes tulajdonságok, vagy képességek egyenkénti meghatározásait együttesen vennénk tekintetbe. Ugyanis a specifikusan emberi tulajdonságok és képességek változnak, továbbá mind-egyikének előzménye, legalábbis elemi formájában, megtalálható az ember előtti élő világban. Mindezekből egy következetes megalapozáselméleti álláspontot képviselve az vonható le, hogy az ember viszonylagosan végső meghatározottságát nem a tulajdonságok és képességek egyenkénti elemzéséből, hanem az ezeket a tulajdonságokat generáló és alakító, valamint meghatározott módon elrendező relációk vizsgálatából kiindulva lehet feltárni. Az említett „meghatározott mód” a különböző időben előzetesen és bizonyos mértékig kialakult képességek szelekcióját, rendezését és összekapcsolását jelenti, oly módon, hogy ezek együttese, mint új struktúra, a további fejlődés kiinduló bázisaként szolgál. Vagyis az ember és az élő világ közötti határvonalat, egyúttal pedig az ember viszonylagosan végső meghatározottságát csak egy jó definiált relációantropológiai koncepció adhatja meg.

5. Az antropológiai hagyománytól nem idegen a relációelméleti gondolat. A huszadik század elején – a kortárs filozófiai, elméleti és tudományos teljesítményeit is bevonva az elemzésébe – Helmuth Plessner tett először kísérletet egy szisztematikus relációantropológiai elmélet kifejtésére, alapproblémának tekintve az élő organizmusnak az anyagcsere révén a környezetben elfoglalt középponti helyzetét, a hozzá való organikus kapcsolatát, melyet a pozicionalitás fogalmával jelöl Plessner (1975 [1928]). Felfogása szerint az élővilág közös jellemzője, hogy a létének feltételeit jelentő természeti viszonyok középpontjában áll, s ezt a helyzetet a pozicionalitás fogalma fejezi ki, melynek révén e létfeltételek együttesen az élő számára környezetet alkotnak. Az élővilág a pozicionalitás típusai, fokozatai szerint tagolódik: a pozicionalitás típusa jelenti az élet szerveződési szintjeinek különbségeit és határait. Közelebről: az élő organizmusok (növények, állatok, ember) a létfeltételeiket biztosító környezetükhöz való kapcsolódásuk, vagyis pozicionáltságuk jellege szerint képezik az élet fokozatait (Stufen). A szerveződési szintek típusait illetően Plessner az élő szervezetek három „pozícióját” különbözteti meg: a szerveződés növényi szintjét nyitott pozicionalitásként, az állati szerveződés szintjét zártként, az emberi szerveződést pedig az excentrikus pozicionalitás kettős szerkezetében határozza meg.¹² A növényi és az állati szerveződési formákkal ellentétben az em-

bert a megkettőzött önközpontúság jellemzi, melyet Plessner az *excentrikus pozicionalitás* fogalmával határoz meg. Az alapgondolat tehát az, hogy az ember meghatározó (az élővilág egészétől megkülönböztető) vonása, hogy önmagához viszonyul, és ez a viszony szükségképpen közvetítések révén épül fel és valósul meg. Eszerint tehát az embert nem valamely egyedi sajátossága, vagy tulajdonsága alapján definiálhatjuk, hanem a szerint a struktúra szerint, amelyet az önmagához való viszony alkot. Ily módon az ember lényege az excentrikus pozicionalításban rejlik, amelyből három irányú kibontakozás lehetősége adódik: egyrészt az embernek a testén (Körper) kívüli *külső világa* (Außenwelt) a testén (Leib) belüli világ (Innenwelt), és a másokhoz való kapcsolat világa (Mitwelt) (Plessner, 1975 [1928]: 293.). Ezzel egyben „adottak a feltételek, hogy a pozicionalitás középpontjában [az ember] distanciát vegyen fel önmagához, eltávolodjon önmagától, s ez által lehetővé tegye az életrendszer reflexivitását” (Plessner, 1975 [1928]: 290.). Az önálló és átfogó jellegű antropológiai elmélet szempontjából nincs kitüntetett fontossága annak a körülménynek, hogy Plessner három világ-fogalma fenomenológiai irányultságú, ám annak a gondolatnak, hogy az emberi élet sajátlagos feszültségeket magában foglaló struktúrájára alapozva értelmezi az emberi viselkedés lehetőségeit, nos, ennek messzemenő következményei vannak.¹³ Az excentrikus pozicionalitás plessneri koncepciójában hangsúlyos relációk, struktúrák és (a kevésbé kidolgozott) közvetítések képezik az alapját és kereteit a társadalomelméleti irányban nyitott antropológiai elméletnek, amelyre támaszkodva egyfelől kibontható az egyoldalú és leszűkített társadalomelméleti koncepciók – mint a gazdasági, vagy a szociológiai társadalomelméletek – kritikája,¹⁴ másfelől kiinduló megfontolásokhoz nyújt támpontokat egy átfogó megalapozásemélet számára.

Újabban Günter Dux tett nagyszabású kísérletet az antropológia megalapozó funkciójának megerősítő és kiterjesztő értelmezésére, azzal, hogy egyfelől a biológiai tudományok eredményeinek bevonásával új alapokról látott hozzá az antropológiai felfogás megújításához, másfelől az így megújított antropológiát „biológiai antropológiaként” a társadalom és humántudományok széles körére terjesztette ki (Dux 1998; Dux, 2000).¹⁵ Dux az antropológiát olyan közvetlen empirikus relevanciával rendelkező alaptudománynak (Grundlagenwissenschaft) tekinti, amelynek a biológiára támaszkodva kell választ adnia az emberi kultúra kialakulásának, jellegzetességeinek és történeti fejlődésének legalapvetőbb vonásaira. A meghatározó tényállás szerinte egyrészt az, hogy minden organizmusnak a „rendszer-környezet viszonyt kell kialakítania a természettel, és ezt a viszonyt folyamatosan meg kell újítania”, másrészt viszont – állítja Dux – közvetítő konstruktivitás alakul ki a társadalom tagjai közötti kommunikációban és interakcióban a természetről, mint valami harmadikról, s ezzel hármas viszonyrendszert hozva létre. Összefoglalóan: „Belülről nézve

a társadalom a kommunikáció és az interakció révén, mint szocialitás épül fel, kívülről nézve pedig a természettel való kapcsolatban organizmusként” jelenik meg.¹⁶ Miként azonban a Dux könyve nyomán lefolytatott vita is igazolta, az antropológia tudományos megalapozó funkciójának kiterjesztése zsákutcába fut: Dux koncepciója „cseppfolyósítja” az ember és a természet közötti átmenetet, és ezzel elvétí az antropológia fő kérdését. Azt ugyanis, hogy „az emberi létmód konstitutív antropológiai struktúrájának meghatározása nem érthető meg és nem vezethető le előzetes természeti adottságokból [...]”. Ily módon Dux közvetlenül fogja fel, túlterheli és igazolhatatlanul kiterjesztően értelmezi az antropológia elméleti megalapozó funkcióját (Fahrenbach, 2003). Így tehát Dux kísérletéből az derül ki, hogy megalapozáselméleti álláspontból nem lehetséges következetes érvelés a relációantropológia valamennyi társadalomtudományi diszciplínára érvényes *alaptudományi* státusza mellett. Egyebek mellett azért, mert – mint Nikos Psarros a szociológiára utalva, de más társadalomtudományi diszciplínákra is érvényesen kiemeli – a „pozitív tudományágak” saját kutatási területtel és módszerrel elemzik a társadalmat a gyakorlati szempontból releváns ismeretek megszerzésének céljából. A világot a készen talált állapotában tekintik objektívnek (Psarros, 2003: 111–138.).

6. A relációantropológia megalapozáselméleti problémájának határait tehát egyfelől a mindenkori társadalomtörténeti szituációból kiinduló konstruktivista, másfelől az antropológiának a társadalomtudományok valamennyi ágára kiterjesztett alaptudományi értelmezése között jelölhetjük ki. Az antropológia megalapozó státuszának túlzott kiterjesztésének kísérletével szemben a másik szélső oldalon a normatív politikai elmélet felfüggesztését vagy elutasítását, illetve még tágabb értelemben általában a társadalomelmélet antropológiai megalapozásának felfüggesztését vagy elutasítását találjuk. Az átfogó elméleti igény antropológiai megalapozásának kiiktatása, illetve túlterhelésének iménti két szélső határesetek között a relációantropológia feladatát és szükségességét az emberi létmód alapszerkezetének (struktúrájának) feltárásában, továbbá e struktúra történeti változása forrásának felderítésében jelöljük meg. Közelebről és röviden: a relációantropológia feladata, egyben lehetősége a konstruktivista – így a rawlsi konstruktivista – igazolással szemben egy normatív-kritikai és történeti társadalomelméleti felfogás megalapozása. A normatív-kritikai irányultságú történeti társadalomelméletet megalapozó antropológiai elmélet nem az emberi képességek valamelyikének vagy együttesének kialakulását és történetét, hanem azok forrását, emberi jellegét, mint egy sajátosan *emberi létmódot* megalapozó koncepció – ennyiben arra a kanti kérdésre keresi a választ, hogy mivé teszi és alakítja az ember önmagát. Ezen belül, amennyiben a relációantropológiai álláspont azzal az igénnyel lép fel, hogy megalapozó támpontokat adjon egy kritikai társadalomelmélet számára, akkor

alapszerkezeti szinten kell magában foglalnia az emberi együttélési formák történeti dinamikájának forrását is. Ennyiben a relációantropológiai álláspont utat nyit a társadalomkritika történelmi-politikai szempontú kibontása számára. Ebben az értelemben a relációantropológiai megalapozás a politikai társadalomelmélet megalapozása is.

Az emberi létmódra vonatkozó történeti-társadalomelméleti felfogást megalapító koncepcióként a relációantropológia fő elemei: i) az emberre sajátlagosan jellemző relációk, melyek együttesen az emberi létmód alapstruktúráját alkotják; ii) a relációkat jellemző sajátosan emberi közvetítők, generalizáló médiumok,¹⁷ amelyek biztosítják a relációk stabilitását és tartósságát; iii) a mediatisztált közvetítésben rejlő ellentmondásokat felszínre hozó és folyamatosan feloldó sajátosan emberi aktivitás, mint cselekvés, amely dinamizálja az antropológiai alapstruktúrát; iv) az alapstruktúrát alkotó közvetítéses relációk egymásra hatása és egyensúlytalansága.

7. A megalapozáselméleti követelményeket teljesíteni képes relációantropológiai koncepció középpontjában az emberré válás többszázéves, elágazásokat, zsákutcákat, visszaeséseket és újrakezdéseket magában foglaló folyamatának¹⁸ eredményét stabilizáló struktúra áll; ezt tekinti az emberi létmód viszonylagosan végső megbízható alapjának. E struktúra elemei olyan relációk, amelyek bárhogyan is alakultak ki, ám együttesen, összekapcsoltságukban, egymást átható módon szerveződtek sajátosan emberi viszonyokká. Ezért e viszonyrendszer egyes relációinak analitikus meghatározását, mint egymástól megkülönböztethető, egymásra vissza nem vezethető, ugyanakkor egymást feltételező dimenziókat adhatjuk meg. Az alapvető dimenziók: i) az ember és a természet viszonya, mint elsajátítás; ii) az emberek egymáshoz való viszonya, mint együttes létezésük, közös lét; iii) az embernek önmagához való viszonya, mint önmeghatározás.¹⁹ A három alapreláció nem közvetlen és merev összefüggés, hanem médiumok által közvetített rugalmas kölcsönhatás. A médiumok egyfelől specifikálják és felszínre hozzák az egymással relációban álló elemek közötti ellentmondást, másfelől generalizáló módon oldják. E kettőségből adódó dinamikájuk abból ered, hogy az élő organizmus eredendő dinamikáját, így az életműködés elemeit az alapstruktúrába tagolva az aktivitás új formáját, a specifikus és strukturált emberi cselekvést formálják ki, és a cselekvés típusaiban oldják fel a közvetített relációk ellentmondásait. A három alaprelációt tekintve; a) az embernek a természethez való viszonyában az összekapcsoló, közvetítő médium az eszköz, az ehhez kapcsolódó specifikáló és generalizáló tevékenység az instrumentális cselekvés; b) az együttes emberi létmód médiuma a közösséget egybetartó norma, amelynek feszültségoldó dinamikáját a normatív cselekvés adja; c) az ember önmagához való viszonya a szimbólum médiuma révén bontakozik ki és a szimbolikus cselekvés dinamizálja.

8. Az eszköz, a norma és a szimbólum, mint médiumgeneralizáló teljesítménye és az ezekhez kapcsolódó cselekvésmódok²⁰ túlterjednek az egyes relációkon, egyúttal összekötik egymással, és kölcsönös áthatásukat, egymásra rétegződésüket eredményezik. Egymáshoz kapcsolódásuk, kölcsönös feltételezettségük, a közvetítések rendszere és folyamata alkotja azt a többszintű dinamikus struktúrát, amely stabil alapja a megelőző természettörténeti folyamatról leváló, azzal szemben önálló és önmagát saját mozgása által fenntartó, folyamatos reprodukcióra képes emberi létmódnak. Ebben a cirkuláris folyamatban és áthatásban épül fel az ember és a természet közötti esetről-esetre ismétlődő eszközhasználat „egydimenziós” relációjából az életmódba betagolt munka, az emberek egymáshoz való normatív viszonyából az egyest a közösségéhez kapcsoló erkölcs, valamint az embernek önmagához való, szimbólumok által közvetített viszonyából az emberi önmeghatározás.

III. RELÁCIÓANTROPOLÓGIA ÉS TÖRTÉNETI TÁRSADALOMELMÉLET

1. Az itt képviselt álláspont szerint a történeti szemléletű kritikai elmélet feladata, egyben lehetősége annak vizsgálata, hogy az antropológiai alapszerkezetben rejlő struktúrák és relációk hogyan jelennek meg az emberi létmód különböző történeti korszakaiban, milyen ellentmondások alapját képezik és ezek feloldására milyen lehetőségek kínálkoznak, és ténylegesen milyen módon használták ki ezeket. Ily módon a történeti szemléletű kritikai társadalomelmélet egyfelől a kritika normatív elveit, másfelől a kritika történeti kereteit, vagy másképpen történeti-reális behatároltságát fejt ki, s ennyiben reálkritikai koncepció. Ennek az elméletnek a megalapozását tekintve a relációantropológia egy tagolt, többfokozatú társadalomelmélet elveit, illetve kiinduló pontjait foglalja magában.²¹

2. Az ember önálló létmódjának kialakulása és folyamatos reprodukciója révén történő leszakadása a természeti létfeltételeiről jellegében új makró- illetve rendszerszintű ellentmondásokat generál; vagyis az antropológiai alapstruktúra eredeti ellentmondásai a rendszerré szerveződött emberi létmód szintjére emelkedve immár nem antropológiai, hanem kölcsönös egymásra hatásukban, átfedéseik dinamikájában értelmezhetők. Vagyis már nem antropológiai, hanem történeti-társadalomelméleti problémaként jelennek meg, s ellentmondásaik normatív érvényességű gyakorlati válaszokban oldhatók fel.²² A relációantropológia által megalapozott történeti társadalomelmélet az emberi együttélés azon átfogó, történeti módjainak elmélete, amelyek – az alapellentmondások valamelyikének dominanciájával – rendszertípusokká szerveződtek. Az együtt élő emberek rendszerré szerveződött életgyakorlatának folyamatos reprodukciója az antropológiai alapszerkezet alapján szerveződő élet-

folyamatból eredő ellentmondás mentén megy végbe: az emberi együttélés valamely történeti módjának dinamikája egy-egy alapvető ellentmondás felerősödése, ideiglenes feloldása, majd újbóli kiéleződése mentén halad, rendszerjellegét pedig a dinamizáló ellentmondás centrális helyzete, valamennyi egyéb viszonyt átható funkciója adja meg.

a) Az emberi együttélés őseredeti módjának meghatározó viszonya a természettől éppen kiemelkedő embernek a természet feltételeihez való ellentmondása mentén alakul ki és változik. Az ellentmondás abban áll, hogy egyfelől az ember csak a természet többi részétől saját létmódja mértékében önmagát megkülönböztetve nyilvánul meg emberként, másfelől, mint életének eredendő feltételeihez, szorosán és megszüntethetetlenül kötődik a természethez. Egyfelől a természeti környezetnek az embertől független vagy az embercsoport által előidézett változása, másfelől a természettől többé-kevésbé határozott leválasztódás alapjaként szolgáló emberi létmód rendszerének alakulása, megszilárdulása ismétlődően feszültségeket hoz létre, és megbont egy korábban esetleg már létrehozott egyensúlyi helyzetet.²³ A feszültség legvilágosabban egyrészt az embernek a természettel szembeni, a mágia, a rítusok szabályaiban kifejezett normatív „igazsága”, másrészt például a totem és az eredetmítoszban kifejeződő „békekötés” együttese és gyakorlati szükségessége között áll fenn. Miközben az együttélők csoportja (család, horda, törzs) maga is a természet részének tekinti önmagát, azonközben ugyanennek a közösségnek a természet erői fölé kell kerülnie.²⁴

b) Egészen másként alakul azonban az emberi létmód rendszerének felépítése és dinamikája, valamint a környezethez való viszonya, amikor a *közösségek közötti* korábbi laza kapcsolatok rendszeressé és szorosabbá válnak. Bár az átmenetnek számos módzata van, két döntő változást kell kiemelnünk: egyrészt a normatív módon szabályozott viszonyok intézményekké szilárdulását,²⁵ másrészt a közösségek közötti érintkezésnek azokat a módzatait, így például az ellenségeskedésnek, az együttműködésnek, a közös védelemnek a különböző formáit, amelyek a *közösségek közötti hierarchikus viszonyokra* vezetnek.²⁶ Annál fogva, hogy immár nem a természet és a közösség közötti ellentmondás, hanem a közösségek egymáshoz való viszonya és hierarchiája határozza meg a társadalomrendszer dinamikáját, a közösségek közti ellentmondásnak (kiélezésefeloldása) rendelődnek alá a környezettel való egyensúly alakításának mechanizmusai és normatív struktúrái. A közösségen belüli és a több közösséget átfogó hierarchikus (s ennyiben politikai) elrendeződés középpontjában azonban a közösség marad: a közvetlenebb és az átfogó közösségen kívül nincs emberi életre lehetőség, csakhogy ezúttal a közösség már nem (illetve nem csupán) magától értetődő, eredendően adott, hanem egy másik közösséggel szemben fenntartandó, megerősítendő, vagy éppenséggel újból helyreállítandó – vagy-

is erőfeszítés és küzdelem eredményeként fennmaradó – normatív intézményes közösség. A közösség társadalomrendszere tehát egyfelől megerősítést igénylő bázis, másfelől, mint az emberi együttélés egy módját szabályozó és fenntartó normatív elv és megerősítő gyakorlat. A természethez való viszony a közösség normatív viszonyain, úgymint a közösségek egymás közötti, az egyeseknek a közösséghez kapcsolódási módjain, valamint az egyeseknek a közösség által meghatározott közvetlen kapcsolatain keresztül, ezeknek alárendelten marad fenn. A közösség többfokozatú és összetett létmódjában az ember a vallásban rögzíti önmagához való viszonyának kifejezését.²⁷

c) A közösségek „hósi korszaka” (MacIntyre, 1999) felbomlásának két módzata²⁸ nem csak az egyéneknek a közösségükkel szembeni függetlenedését és autonómiáját, s ezzel együtt az addigi viszonyrendszer átalakulását hozza létre. A közösségből önmagát kiszakító, vagy erőszakkal leválasztott magánegyén viszonyait egyfelől autonómiájának megerősítése, mint a másokkal szembeni függetlenség megszerzése és biztosítása, másfelől az együttműködés és ráutaltság megszűntethetlensége közötti ellentmondás feszíti, amelynek ismétlődő feloldását – egyebek mellett – az életviszonyok eljogiasításával oldja fel.²⁹ A természethez való viszonyban az autonóm magánegyén a másoktól való függetlenségének eszközeként maga alá rendeli, kisajátítja a természeti erőket, ugyanakkor ezt az elsajátító gyakorlatát egyre átfogóbb és széleskörűbb kooperációban és együttműködésben valósítja meg. Önmagához való viszonyában pedig, miközben szubjektumként határozza meg önmagát, másrészt mindegyik másikat saját célja elérésének eszközének fog fel.

d) Az életviszonyok eljogiasítása nem más, mint a norma-médium meghatározó szerepének érvényesülése egy meghatározott társadalomtörténeti korban, amely az autonóm magánegyének viszonyaira épül fel. A modern jog kifejezi az egyéni autonómiák közötti ellentmondást, ugyanakkor általánosítja, vagyis egyrészt kiterjeszti az együtt élők valamely csoportjának valamennyi egyesére, másrészt a jogegyenlőség elvében magasabb szintre emelve áthidalja. A generalizált és generalizáló jogmédium legmagasabb fokozatában a jog, mint az emberi jogok egyetemes érvényessége az antropológiai alapstruktúrához kapcsolódik.

3. A társadalomelméleti irányban nyitott relációantropológiai álláspont hiánya, illetve kidolgozatlansága meghatározó módon fejeződik ki abban, ahogyan a huszadik század közepétől³⁰ felmerül az emberi jogok forrásának és/vagy megalapozásának kérdése (Donnelly, 2003: 7–24., 75–93.) A pozitív jog felett álló emberi jogok az egyéni autonómia értelmezésének új lehetőségét, sőt szükségességét foglalják magukban. Az a körülmény azonban, hogy egyfelől az emberi jogok az embert emberi mivoltánál fogva illetik meg, másfelől az ember

meghatározása legalábbis bizonytalan, az emberjogi elméletek tartózkodnak az antropológiai kérdés explicit felvetésétől.

a) Közvetve azonban az antropológiai összefüggés kiiktathatatlannak bizonyul. Így az a megkerülő tézis, miszerint az emberi jogok születésnél fogva megilletik az embert, bizonyos praktikus ügyekben helyettesíthető lehet ugyan, de nem ad választ az emberi jogok alapvető kérdésére, hogy miképpen igazolhatóak, ha végső támaszként sem a jogból sem pedig a hagyományos hitből nem vezethetők le (Freeman, 2002). Az egyik, elméletstratégiai szempontból átgondolt válaszkísérlet szerint a megoldást a szükségletek antropológiai státuszra emelt, és ennek következtében sajátosan emberi rendszere nyújtja (Bay, 1981: 92.; Bay 1970). Ám a szükségletek bármily részletes felsorolása és kategorizálása³¹ sem hidalhatja át a kiinduló pont alapvető problémáját, nevezetesen azt, hogy a szükségletek adott történeti állapota felől közelít az ember antropológiai szintű általános meghatározásához, és az emberi szükségleteket nem az ember antropológiai meghatározásából kiindulva értelmezi. Más alapot keresve Amartya Sen és Martha Nussbaum ugyanezt a logikát követi, amikor az emberi jogok társadalomelméleti meghatározását és részletezését az emberi képességek egy körülírt és rögzített csoportjára alapozza (Nussbaum, 1985; Nussbaum 2002; Sen, 2003; Nussbaum–Sen, 1993) tekintet nélkül arra, hogy az antropológiai alapstruktúra, miként erről korábban szó volt, átalakító hatást gyakorol a képességekre és a szükségletekre egyaránt.³²

b) John Rawls egy határozott elméleti irányváltást követően, az „önmagában álló politikai elmélet” keretein belül (Rawls, 1999: 388–420.; Rawls 1996: XV–XXXVI Balogh, 2012: 135–186.; [az elméleti fordulat részletes ismertetése: Újlaki, 2016: 50–66.]) röviden tárgyalja az emberi jogok kérdéskörét. Az emberi jogok vizsgálatához utat nyitó fordulat egyrészt a politikai elmélet státuszának (szabadon álló jellegének) további radikalizálását, a méltányosságként felfogott igazságosságnak az igazságosság politikai felfogásával való felváltását, másfelől a politikai elmélet és a politikai rendszerek közötti kapcsolat differenciálását jelenti. Így az emberi jogok a társadalmi és a politikai tradíciók, valamint a jogrendszerek felett átívelő jogok. Rawls meghatározása szerint az emberi jogok rendszere (i) nem függ az emberi természetre vonatkozó átfogó filozófiai és erkölcsi doktrínáktól. Ehelyett az igazságosság *politikai* felfogásával állnak kapcsolatban. (ii) Az emberi jogok nem lehetnek olyan jogok, illetve olyan elméletekből levezethető és olyan politikai tradícióból eredeztethető jogok, amelyek kizárólagosan a „nyugati” demokráciákra jellemzőek. (iii) Az emberi jogok korunk jogrendszereinek „minimum standard” osztályát alkotják, amely magában foglalja az élet és a biztonság, a személyi tulajdon, a joguralom bizonyos elemeit, a lelkiismeret, a társulás és az emigráció szabadságát (Rawls, 1999: 551–555. [1993]).

c) Az antropológiai alapszerkezetbe lehorgonyozott, ennél fogva nem „átfogó metafizikai koncepciónak” tekinthető, ugyanakkor nem konstruktivista társadalomelméleti megközelítésben az emberi jogok forrása a történetileg többé vagy kevésbé önálló egyednek (egyénnek) az antropológiai alapstruktúrához – a társadalomtörténeti korszakokat átívelő, és ennyiben az egyed önállóságához vezető történeti folyamattól elvonatkoztatott – közvetlen kapcsolódása. Az antropológiai alapstruktúra történeti módozataitól „megtisztított” általánosságában az ember önmagához egyénként viszonyul. Az antropológiai alapszerkezet az emberi jogok három fő csoportjának forrását jelenti. A természethez való viszony a szükségletekhez kapcsolódó jogokat; a másokhoz való viszony az elismeréshez fűződő jogait alapozza meg, míg az ember önmagához való viszonya a képességekhez fűződő jogok forrása.³³ Az emberi jogok antropológiai megalapozásában az embernek önmagához való történeti viszonya egyoldalúan és elvontan fejeződik ki. Az autonóm egyén egy több szakaszos hosszú történelmi folyamat mai időleges végpontján állva, a hozzá vezető történelmi folyamaton átlépve visszakapcsolódik emberré válásának eredeti forrásához, az antropológiai alapstruktúrához és eképpen határozza meg emberként önmagát. Az emberi jogoknak a szabadon álló politikai elméleten, továbbá általában a politikai viszonyokon túlvezető elméleti jelentősége abban áll, hogy az ember önmagához való viszonyát kiemeli az antropológiai alapviszony másik két dimenziójába ágyazottságából és (jóllehet a korábban említett elvont formájában) önálló viszonyként jeleníti meg.

4. Az antropológiai alapstruktúra rekonstrukciója lehetővé teszi, hogy az emberi jogokat tartalmi meghatározottságukban és tágabb társadalomelméleti összefüggésükben, mint az ember önmagához való viszonyának rendszere egyik elemeként fogjuk fel. Ezt az új értelmezést két lépésben hajthatjuk végre: először rámutatunk az ember önmaghatározásának rendszerjellegére, majd erre építve, második lépésben legalábbis provizórikus jelleggel, meghatározzuk azokat az elveket – az önbecsülési igazságosság elveit –, amelyek érvényesítésével az intézmények úgy alakíthatók, hogy az ember önmagához való viszonyának rendszeréhez közelítsenek.

a) Az emberi együttélés eddigi rendszereiben az embernek önmagához való viszonya az antropológiai alapszerkezet másik két ellentmondásának konstitutív részeként, mint a természetben belülről önmagát megkülönböztető, majd a közösséghez megkülönböztetetten tartozó, végül a másik emberhez való viszonyban egymással szemben, autonóm szubjektumokként, racionális egoistaként határozzák meg önmagukat. Az ember önmagához való viszonyának lehetséges, társadalomtörténeti rendszere nem egyéb, mint az ember kilépése az egyoldalú és korlátozott meghatározásaiból, amelyeket immár maga is egyoldalúnak és korlátozónak fog fel és az egyoldalúságok önmaga meghatáro-

zásának ellentmondása alá rendelése. Az a nézőpont, ahonnan ez a belátás lehetővé válik alapjaiban más, mint az eddigiek: ember önmagához való viszonyának középpontjában immár az örökölt és szerzett *emberi* képességek felismerése, kibontakoztatása és gyakorlata áll, amely feltételezi az emberi együttélési mód struktúráinak ezt szolgáló folyamatos működését.

b) A modern társadalom ipari korszaka utáni legújabb történetében a kérdés az, hogy melyek az emberi létmód egy újabb, az ember önmagához való viszonyán alapuló szerveződéséhez átvezető, a pozitív jog felett álló reflexív és normatív elvek; olyan normatív elvek, amelyek az intézmények és a társadalmi viszonyok alakítását annál fogva szabályozhatják, hogy az antropológiai alapszerkezetben és annak történeti dinamikájában megalapozhatók.

c) Az emberi képességek kibontakoztatása és gyakorlása, mint az ember önmagához való viszonyának ellentmondása és mint önmeghatározás, az antropológiai alapszerkezetben és annak történeti dinamikájában rejlő lehetőség, az egyén önbecsülésének³⁴ alapja. Az ily módon megalapozott önbecsülés az igazságérzet kiinduló pontja, az intézményekkel szemben támasztott normatív követelmények, vagyis az igazságosság elveinek forrása. Provizórikus megfogalmazásban az önbecsülés igazságosságának alapelvei:

Az esélyegyenlőség elve: Minden ember joggal tarthat igényt adottságai és képességei kibontakoztatását és gyakorlását szolgáló feltételekre.

A felelősség elve:

- (i). Egyéni felelősség: az egyén felelősséget visel képességei kifejlesztéséért és gyakorlásáért.
- (ii). Intézményi felelősség: a társadalmi intézmények elsődleges felelőssége az emberi képességek eredményeinek felhasználása.

A differenciálás elve: az egyének közötti kapcsolatok és a társadalmi intézmények úgy alakítandók, hogy a képességei kibontakoztatásában és gyakorlásában a felelősségteljes egyének teljesítménye megbecsülésük alapjává válhasson.

IV. TÁRSADALOMKRITIKAI POZÍCIÓK

1. A John Rawls által megfogalmazott igazságossági elvek, valamint az ezeket igazoló elmélet a normatív tartalomnál fogva társadalomkritikai következtetésekre vezet(nek). Maga a szerző által explicit módon sehol ki nem fejtett eme társadalomkritika egyrészt *mérsékelt*, amennyiben rendszeren belüli korrekcióra irányul, merthogy a modern alkotmányos jogállam alapstruktúrája egyben

kiinduló állomása és a végpontja az elemzésnek. Másrészt ésszerű, amennyiben e két szélső pont között az igazságosság elvei elméletileg igazolhatók. Végül, annál fogva *korlátozott*, hogy a minden „átfogó filozófiai és metafizikai megfontolásoktól” mentes, és az efféle elméletekkel szembeállított szabadon álló elmélet politikai elmélet. John Rawls igazságossági elméletében az alapelvek meggyőző erejét és érvényesíthetőségét az adja, hogy a modern kapitalizmus és alkotmányos jogállam meghatározó viszonyain alapulnak. Olyan normatív elveket fogalmaz meg és igazol, amelyek érvényesítése lehetővé teszi az autonóm magánszemélyek együttélésének szabályozását és az emberi létmód e történeti rendszerének hosszú távú fennmaradását, hanyatlásának késleltetését.

2. Az önbecsülés igazságossági elvei és a politikai társadalomelmélet nem helyezhető(k) el Rawlsnak az elméletről alkotott duális modelljében. Átfogó elmélet anélkül, hogy társadalmon kívüli, vagy társadalom feletti filozófiai, metafizikai szempontokat venne figyelembe; normatív-kritikai elmélet, de nem erkölcsi elveket vagy társadalomideálokot tekint kritikai mérceként, hanem az antropológiai alapstruktúrában rejlő adottságokat bontja ki, ezzel konstruktív társadalomkritikájában azokat a történeti lehetőségeket tárja fel, amelyeket maga az ember teremtett meg. Meggyőző erejét az adja, hogy az antropológiai alapszerkezetből kibonthatók azok az igazságossági elvek, amelyek túlvezetnek a modern kapitalizmus viszonyain, e viszonyokból eredő válságokon és megnyitnak egy ösvényt az emberi együttélésnek ahhoz a történeti rendszeréhez, amelyben az egyes ember kiteljesítheti lényegi emberi erőit és képességeit.

JEGYZETEK

¹ „Először: minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra. Másodszor: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy a) okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyösek, s ugyanakkor b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki számára nyitva állnak.” (Rawls, 1997: 87).

² A transzcendentális, a metafizikai, illetve a hermeneutikai elméletek megalapozásának módszertani problémáit a jelenlegi összefüggésben figyelmen kívül hagyhatjuk.

³ Rawls: *Justice as Fairness: Political, not Metaphysical*. 390. oldal. Továbbá: A méltányosságként felfogott igazságosság „kizárólag olyan alapvető intuitív eszméket vesz figyelembe, amelyek be vannak ágyazódva a demokratikus alkotmányos rendszerek intézményeibe és ezek nyilvános interpretációiba.” Másol megállapítja, hogy „a méltányosságként felfogott igazságosság többféle módon korlátozza az intuíciónak a szerepét”. *Az igazságosság elmélete*. 65. oldal.

⁴ A megalapozás-probléma a vélemény genezisének, az igazolás-probléma a vélemény kifejtését foglalja magában. Vö: Bartelborth, 1996: 31–55.; Wellmer, 2000: 253–269. Éppen e megkülönböztetés

tetés alapján nem tarthatjuk indokoltnak Bartelborth-nak azt az érvelését, miszerint a reflexív equilibrium (átgondolás egyensúlya) rawlsi fogalma megalapozási státusra tarthatna igényt. I. m.: 32.

- ⁵ Ő maga adja ennek egyik tanújelét, amikor a *Kantian Constructivism in Moral Theory* egyik jegyzetében elismeri, hogy a személy és az ember lényegi-antropológiai meghatározása közötti probléma fennállására Norman Daniels hívta fel a figyelmét. Vö: Daniels, 1975: 321., 9n.
- ⁶ Miközben Rawls meggyőzően érvel az intuicionizmus erős – többek között Moore és Ross – koncepciójával szemben, ő maga az intuicionizmus egy gyenge, vagy mérsékelt változatát képviseli. A két álláspont közötti ellentétet pedig az intuicionizmus általános jellemzésével hidalja át. „Az intuicionizmust a szokásosnál általánosabb módon fogom fel; nevezetesen olyan felfogásként, amely szerint alapelveinknek van egy további alapelvekre már visszavezethetetlen családja...” Rawls, 1997: 56, 65.
- ⁷ Rawls, 1997: 69. Más helyen: „Nem vitás, bizonyos fokig az igazságosság minden felfogása intuitív.” I. m.: 63.
- ⁸ Különös élel fejt ki ezt az elméleti pozíciót a Habermas-szal folytatott vitában. Vö.: *Reply to Habermas*. 372–434. A szabadon álló politikai elmélet részletesebb elemzéséhez vö: Balogh 2007 [2006]: 178–196.
- ⁹ Ki kell emelnünk, hogy a megalapozó elmélet és a rá támaszkodó elmélet közötti összefüggés semmiképpen sem azonos, vagy akárcsak hasonlatos a tárgyelmélet és a metaelmélet közötti kapcsolattal.
- ¹⁰ „[a]z alap minden meghatározásának mindig és szükségképpen további alapja van.” Heidegger, 1992 [1957]: 27.
- ¹¹ Anélkül, hogy valamelyest is érintenénk az univerzum bármilyen felfogását, beláthatjuk, hogy a szerveződési szintek figyelmen kívül hagyása végső soron az univerzum egyenmű elképzelésére és a fogalmi megközelítés önmegsemmisítő logikájára vezet.
- ¹² Nyitott az a forma, amelynek szintjén „az organizmus életének valamennyi megnyilvánításában közvetlenül a környezete szerint tagozódik, és önállóan metszetét (részletét) alkotja a neki megfelelő életkörülményeinek.” A zárt – vagyis állati – létforma jellemzője pedig az, hogy „a szerveződés, mint test (Körper) jelenik meg realitásként, amely az organizmus saját belső szerveinek (Leib) működését közvetíti. E kettős léthelyzet közötti oszcilláció, vagyis a testi lét és a belső lét kettős aspektust hoz létre: a test egésze és a belső test (Leib), mint a központi szervek által lehatárolt testhatár együttesen kettős aspektusban állnak: a testi létezés és a testen belüli lét azonban egy és ugyanazon tényállást jelent, nem emelkedik magasabb szintre [...] vagyis nem áll relációban a pozicionális közép jelleggel, az abszolút itt és most meghatározottságában él.” Az ember meghatározottsága ezzel szemben a testi létezés (Körper) és a testen belüli lét (Leib) közép jellegén belüli megkülönböztetésében és relációjának kialakulásában, vagyis excentrikus jellegében áll, miáltal „az ember [...] pozicionalitását az jellemzi, hogy önmagához képest differenciálódik [...] így létezésének nem csupán a közepén áll, hanem tisztában van ezzel a közepén állásával.” Plessner 1975 [1928]: 219., 237., 288., 291.
- ¹³ Így – egyebek mellett – a test egyrészt az interakciók instrumentuma, másrészt az érzelmek és a vélemények kifejezési formája vagy a kommunikáció eredendő feszültsége, melyből az ura-

- lomentes kommunikáció korai kritikájának alapjai bontakoznak ki. Vö: Honneth–Joas, 1980: 72–88.
- ¹⁴ Részletesebb kifejtésre nézve, vö: Balogh 2012b: 187–214.
- ¹⁵ Plessner és Dux koncepciójának részletesebb összevetésére vö: Fahrenbach, 2003: 11–33.
- ¹⁶ A „biológiai antropológia” álláspontjának részletesebb kifejtésére a vitában lásd: Dux, 2003: 238.
- ¹⁷ Plessner a kívülre megnyilvánuló emberi testet tekinti (Körper) közvetítő médiumnak (Plessner, 1975 [1928]: 288., 321–340.). Az itt vázolt álláspont szerint viszont a médium az emberi létmód kialakulásával együtt jár teljesítmény, ennyiben tehát létrehozott, mesterséges képződmény.
- ¹⁸ A legutóbbi releváns, de nem relációantropológiai irányultságú vizsgálódások eredményeivel összefüggésben vö: Wood, 2010: 5–26.; Wood, 2009: 17–28.; Wood–Harrison. 2011: 347–352.
- ¹⁹ E dimenziók részletesebb tárgyalására vö. Balogh 2007 [2006]: 351–422.
- ²⁰ Habermas az instrumentális, a normatív és az expresszív cselekvési módokat megkülönböztetve (a kommunikatív cselekvéssel kiegészítve) némiképpen ehhez közelálló tipológiát vázol fel, azonban nem egy társadalomelméleti szempontból megalapozó antropológiai elmélet keretei között, hanem közvetlenül a racionalitás típusainak megkülönböztetésére. Vö.: Habermas, 1983: 126–140. E rövidre záró elméletstratégiának a következményeire mutat rá egy korábbi, *Az igazságosság, mint konszenzus? Habermas igazságosságkonceptiójának bírálatához* címen megjelent tanulmányunk. In: Balogh 2012a: 101–134.
- ²¹ A társadalomelméletnek itt vázolt szerkezeti tagolása nem azonos a társadalomelmélet korábban és más alkalommal tárgyalt történetének tagolásával, a filozófiai, gazdasági, szociológiai és politikai társadalomelmélet tárgyalásával. Részletesebb kifejtésére vö.: Balogh 2012b: 187–214.
- ²² Így tehát az antropológia alaptudományi szerepére vonatkozó igényt, amelyet korábban Günter Dux koncepciója és a vele folytatott vita kapcsán idéztünk fel, specifikálni és szűkíteni kell: egyfelől nem általános, minden diszciplínára érvényes társadalomtudományi érvényességű, hanem egy átfogó történeti-társadalomelméleti álláspont megalapozásának igényéről van szó.
- ²³ Ebből a dinamizáló ellentmondásból fakad, hogy azok az eredeti, újabban ökológiainak nevezett közösségek, amelyek sikeresen és tartósan adaptálódtak környezetükhöz, egyrészt csak nagyon kismértékben változó természeti feltételek között, elszigetelten, másrészt stabil és merev szerkezetű kis csoportokban maradtak fenn (vö.: Milton, 1996). A természeti környezethez kapcsolódás elsődlegessége alapján Marschall Sahllins – Flannery koncepciójával összhangban – különböző törzsi ökotípusokat különböztet meg egymástól. Sahllins, 1973: 135–316.
- ²⁴ Az ausztrál *klánt* – írja Durkheim – az különbözteti meg a későbbi római *gens*-től, hogy „a név, amelyet visel, egyben anyagi dolgok egy meghatározott fajtájának is a neve, mely dolgokkal sajátos [...] kapcsolatot vél fenntartani; nevezetesen rokoni kapcsolatot.” (Durkheim, 2010: 102.). Későbbi korban, nevezetesen Mezopotámiában, a mítosz elvontabb formában a rendelkezésre álló víz és a túlzó felhasználása közötti ellentmondás és egyensúly kettőssége jelenik meg. „A mítosz arra utal, hogy az emberi és a természeti termékenység (mely utóbbi Mezopotámiában az öntözéstől és az évenkénti áradástól függött) kölcsönösen feltételezik egymást. Ez valamilyen mítosz és számos rítus kulcstémáinak egyike.” (Kirk, 1993: 90.).
- ²⁵ Az intézmények kialakulását tekinti döntő fordulatnak Kent Flannery abban, hogy „az ökológiai megközelítés megfelelő a vadász, a gyűjtögető és a kezdetleges, ősi növénytermesztő tör-

zsek vizsgálatában, ám [a közvetlenség megszűnése, vagy legalábbis a közvetettségek sorának belépése miatt – B. I.] nem alkalmas a *civilizációk* tanulmányozására.” (Flannery, 1972: 400–402.). Ugyancsak az intézményesülést tekintő fordulatnak Durkheim a mágia és a vallás közötti megkülönböztetésben (Durkheim, 2010: 50–51.).

- ²⁶ „A konfliktus és az együttműködés (a kettő nem feltétlenül zárja ki egymást) egyaránt rányomja bélyegét a törzsi szervezetre. A külső ellenségeskedésnek a belső rendszerre gyakorolt hatása sok körülménytől függ: a versengés formájától, a szemben álló kultúrák jellegétől, fejlettségük viszonylagos szintjétől [...] Egyenlő erők háborúskodása – például törzsek harca törzsek ellen – általában viszonylag magas szintű központosításhoz vezet.” (Sahlins, 1973: 206–208.).
- ²⁷ Legmélyebben Max Weber a világvallások gazdaságtudományát elemezve tárta fel azt az összefüggést (vö: Weber, 1920–1921). Durkheim a mágia és a vallás közötti összefüggés és megkülönböztetés tisztázása során – az egyik meghatározó metszetben – pontosan leírja a két társadalomrendszer különbségét: a mágiában az előzetesen már fennálló közösséget, vagyis „nem a mágikus hit egyesíti őket azonos életet élő csoportba”. Ezzel szemben a vallás – jóllehet elvont-általános jelleggel – közösséget teremt: „a csoportba tartozó egyének azáltal érzik egymáshoz tartozónak magukat, hogy közös hitük van”. A vallás közösségteremtő erejét az egyház, mint intézmény testesíti meg: azt „[a]mikor egy társulás tagjait az egyesíti, hogy a szent világot, valamint annak kapcsolatát a profán világgal azonos módon képzelik el, s hogy e közös képzetet azonos gyakorlatba ültetik át, egyháznak hívjuk.” (Durkheim, 2010: 50–51.).
- ²⁸ Max Weber az egyik módozatot, a közösséget belülről felbomlasztó, a magántulajdonon alapuló magánvállalkozás kibontakozását és annak, a közösségben gyökerező vallásaitikai konfliktusait mutatja be (vö: Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*). A másik módozatot a közösség erőszakos (többnyire háborúk, vagy természeti katasztrófák nyomán fellépő éhséglázadások, járványok okozta tömeges halálok) megszüntetése nyomán a közösségükből kiszakítottak sorsára Henri Pirenne munkájában találhatunk elemzést (vö: Pirenne, 1983). Marx a két folyamatot, mint egybefüggő társadalomtörténeti fordulatot a magántőke létrejöttére specifikálva, az eredeti tőkefelhalmozás fogalmában kapcsolja egybe (Marx, 1967: 668–687.).
- ²⁹ Ugyancsak ez az ellentmondás feszíti a legelemibb és legősibb közösség, a család modern történetét, valamint változásának jelenkori tendenciáit, továbbá az együttműködés, a kollektív cselekvés és együttműködés formáit.
- ³⁰ Politikai indíttatásból, közelebbről az ENSZ 1948-as emberjogi nyilatkozatának elméleti előkészítő munkálatai során a korábbiaknál határozottabban merül fel az emberi jogok megalapozását célzó antropológiai elmélet szükségessége (vö.: Goodale, 2009: 1–19.)
- ³¹ Abraham Maslow piramiselmélete nyomán Bay az emberi szükségleteket három csoportba sorolja: 1. Az életfenntartás és biztonság alapvető szükségletei; 2. közösségi szükségletek, kiváltképpen a szeretet, az összetartozás, a tisztelet és a megbecsülés szükséglete; 3. Az egyéniség szükségletei, mint az identitás, a méltóság, az önfejlődés és a szabadság (Bay, 1981).
- ³² E probléma érzékelése közötti eltérés állhat a háttérben annak, hogy habár a „capability approach” számára is alapvető fontosságú az emberi jogok és az emberi képességek közötti kapcsolat, „mindketten, Sen és én [Martha C. Nussbaum] kezdettől fogva abból indultunk ki, hogy a képességekhez közelítő kutatás szükségessé teszi, hogy összekapcsoljuk a jogokkal. Sen a kutatás során mindvégig úgy írt a jogokról, mint a közpolitika alapvető céljáról. Én pedig Ariszto-

telészt elemezve kifejtettem, hogy elmélete azért defektív, mert nincs tekintettel az alapvető emberi jogokra... Mindketten hangsúlyoztuk, hogy megközelítésünk közel áll olyan liberális felfogásokhoz, mint Rawls elmélete... Ezen túlmenően a jogok növekvő szerepet játszanak a legfontosabb képességek listájának összeállításában.” (Nussbaum, 1997: 66., 273.; vö: Sen, 1985: 130–145.; Sen, 2003). Martha C. Nussbaum fentebb hivatkozott tanulmányában, habár nem egységes alapra építve, megkísérli összeállítani az emberi képességek áttekintő listáját. Több mint tíz alapvető emberi képességet sorol fel, mint a normális élettartam, az egészség, az integritás, az érzelmek és egyebek, közöttük az elismerés egyik formájaként az önmegbecsülést is, mint a megalázás ellentétét, anélkül, hogy szükségesnek tartaná külön elemzés tárgyává tenni az ember önmagához való viszonyát. Amartya Sen a tételes felsorolásnak kevesebb jelentőséget tulajdonítva az emberi képességeket, mint egyfajta szabadságot határozza meg, közelebbről „hogyan megvalósítsuk a tevékenységek alternatív kombinációit [...] hogy ilyen vagy olyan életstílust kövessünk” (Sen, 2003: 124–127.). A kérdés körüli eszmecseréről (vö: Nussbaum–Sen, 1993). Mivel azonban a capability approach és elméleti álláspontja nem veti fel explicit módon az emberi jogok és a képességek kapcsolatának közös alapját, tehát az ember önmagához való viszonyának átfogó kérdését, jóllehet elméletileg kitágítja, de nem lépi át a modern jogállam körülményei között működő kapitalizmus határait.

³³ Következésképpen az emberi jogok elméleti megalapozásának korábban említett, egymással szembenállónak tekintett szükséglet-felfogása és a „capability approach” nem rivális, hanem egymást kiegészítő koncepciók. Azonban az antropológiai alapszerkezet háttéré nélkül sem külön-külön, sem pedig kapcsolódásukban nem argumentálhatók.

³⁴ Megjegyezzük, hogy John Rawls az önbecsülést, társadalomtörténeti elméleti összefüggéseitől megfosztva, az alapjakok körében helyezi el, s azon belül „talán legfontosabb” elemként említi. Két megjelenési formáját különbözteti meg, amelyek mindegyikében, jóllehet nem önálló elméleti problémaként, felsejlik az ember önmagához való viszonya. Az első formában jelen van önnön értékességünk tudata, vagyis az, hogy az ember tisztában van saját értékével. A második forma önmagunk megtalálása és annak ismerete, hogy más megbecsült emberek milyen tetteket fogadnak tetszéssel, és az ember bízik abban, hogy amennyiben rajta múlik, képes szándékai megvalósítására (Rawls, 1997, 514–521).

IRODALOM

- Balogh I. (2007 [2006]): *Igazságosság és politika*. Budapest, L'Harmattan.
- Balogh I. (2012a): *Rendszerváltság és társadalomelmélet*. Budapest, L'Harmattan.
- Balogh I. (2012b): Politikai társadalomelmélet. Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról. In: *Rendszerváltság és társadalomelmélet*. L'Harmattan, Budapest, 187–214.
- Bartelborth, Th. (1996): *Begründungsstrategien: ein Weg durch die analytische Erkenntnistheorie*. Berlin, Akademie Verlag.
- Bay, C. (1980): Human needs, wants and politics: Abraham Maslow meets Karl Marx. *Social Praxis*, 7 (304): 233–252.
- Bay, Ch. (1981): *Strategies of Political Emancipation*. South Bend, Notre Dame University Press.

- Daniels, N. (1975): Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty. In: Daniels, N. (ed): Reading Rawls. Stanford, California, Stanford University Press. 253–282.
- Dasmann, R. (1972): *Planet in Peril*. Middlesex, Penguin.
- Donnelly, J. (2013): *Universal Human Rights in Theory and Practice*. Ithaca–London, Cornell University Press.
- Durkheim, E. (2010): *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan.
- Dux, G. (2000): *Historisch-genetische Theorie der Kultur*. Weilervist, Welbrück Wissenschaft.
- Dux, G. (2003): Das Subjekt in der Grenze der Gesellschaft. In: Psarros, N.–Stekeler-Weithofer, P.–Voruba, G. (Hg): *Die Entwicklung sozialer Wirklichkeit*. Velbrück Wissenschaft, Weilerswist.
- Fahrenbach, H. (2003): *Anthropologie als Grundlagenwissenschaft – Ja, aber welche?* In: Psarros, N.–Stekeler-Weithofer, P.–Voruba, G. (Hg): *Die Entwicklung sozialer Wirklichkeit*. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft, 11–33.
- Flannery, K. (1972): The Cultural Evolution of Civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics*, Vol 3., 399–426.
- Freeman, M. (2002): *Human Rights*. Cambridge, Polity.
- Goodale, M. (2009): Human Rights and Anthropology. In: M. Goodale: *An anthropological Reader. Introduction*. Oxford, Wiley Blackwell.
- Habermas, J. (1983): *Theorie des kommunikativen Handels*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Heidegger, M. (1992 [1957]): *Der Satz vom Grund*. Freiburg, Neske.
- Honneth, H.–Joas, H. (1980): *Soziales Handeln und menschliche Natur*. Frankfurt/M.–New York, Campus.
- Kirk, G. S. (1993): *A mítosz*. Budapest, Holnap.
- MacIntyre, A. (1999): *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris.
- Marx, K. (1967): *A tőke*. Budapest, Kossuth.
- Milton, K. (1996): *Environmentalism and Cultural Theory. Exploring the Role of Anthropology in Environmental Discourse*. London–New York, Routledge.
- Nussbaum, M. C. (1997): Capabilities and Human Rights. *Fordham Law Review*, Vol. 66., 273.
- Nussbaum, M.–Sen, A. (1993): *The Quality of Life*. Oxford, Clarendon.
- Pirenne, H. (1983 [1969]): *A középkori gazdaság és társadalom története*. Budapest, Gondolat.
- Plessner, H. (1975 [1928]): *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Rawls, J. (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris
- Rawls, J. (1999 [1985]): Justice as Fairness: Political, not Metaphysical. In: Freeman, S. (ed): *Collected Papers*. 388–414. Cambridge–London, Harvard University Press.
- Rawls, J. (1991 [1980]): *Kantian Constructivism in Moral Theory*. In: *Collected Papers*. 303–358.
- Rawls, J. (1996 [1995]): Reply to Habermas. In: *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press. 372–434.
- Sahlins, M. (1973): Törzsek. In: Service, E.–Sahlins, M.–Wolf, E.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth, Budapest.
- Sen, A. (1985): Rights and Capabilities. In: Honderich, T. (ed): *Morality and Objectivity*. London–Boston–Melbourne–Hanley, Routledge.
- Sen, A. (2003): *A fejlődés, mint szabadság*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

MÉLTÁNYOSSÁG VAGY ÖNBECSÜLÉS

- Ujlaki A. (2016): Rawls, a realizmus előfutára? *Politikatudományi Szemle*, XXV. évfolyam, 4. szám, 50.
- Weber, M. (1920–1921): *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I-III*. Tübingen. J. C. B Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (1982 [1920]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.
- Wellmer, A. (2000): *Die Streit um Wahrheit*. In: Die Renaissance des Pragmatismus. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft.
- Wood, B. (2009): Where does the genus *Homo* begin, and how would we know? In: F. E. Grine–J. G. Fleagle–R. E. Leakey (eds): *Humans: Origins and Early Evolution of the Genus Homo*. New York, Springer.
- Wood, B. (2010): Reconstructing Human Evolution: Achievements, Challenges and Opportunities. In: J. C. Avise–F. J. Ayala (eds.): *The Human Condition. In the Light of Evolution IV*. Washington, The National Academies Press.
- Wood, B.–T. Harrison, T. (2011): *The evolutionary context of the first Hominis*. *Nature*, 470: 347–352.

TÚL A LEGITIMITÁSON?*

Xenophón *Anabaszis*ának tanulságai a kortárs realista politikaelmélet számára

Szűcs Zoltán Gábor
(MTA TK Politikatudományi Intézet)

ÖSSZEFOGLALÓ

A kortárs realista politikaelmélet talán legnagyobb figyelmet kapott problémája a legitimitás. Ennek oka, hogy a kortárs realizmus egyfajta köztes pozíció elfoglalására törekszik egyfelől a politikai cselekvés igazolását politikán kívüli morális elvekre visszavezető, a realisták által többnyire a rawlsiánus filozófiával példázott „politikai moralista” álláspont és másfelől az általuk „realpolitik”-nak, „machiavellizmus”-nak vagy „might is right”-nak nevezett, a politikai cselekvést kizárólag a hatalom megtartásának sikerességével igazoló álláspont között. Kérdés ugyanakkor, hogy lehetséges-e ilyen köztes pozíció. A tanulmány Xenophón *Anabaszis*ának elemzésre támaszkodva amellet érvel, hogy nem, de ez nem végzetes a realista politikaelmélet szempontjából és nem is szükségképpen torkollik a „might is right” álláspont elfogadásába. Xenophón felfogásának lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy a helyes politikai cselekvés normáit nem a moralitástól leválasztott, absztrakt politikai normák formájában érdemes keresni (mint ahogy arra a legitimitás fogalma csábít), hanem a különböző normatív szempontok közötti konfliktusok által teremtett szüntelen választási kényszerben. Olyan tanulság ez, amit a kortárs realizmusnak is érdemes volna magáévá tennie a legitimitásról szóló terméketlen fogalmi viták helyett.

Kulcsszavak: realizmus ■ Xenophón ■ legitimitás ■ politikaelmélet

A kortárs realista politikaelmélet¹ talán legnagyobb figyelmet kapott problémája a legitimitás (Williams, 2005; Sigwart, 2013; Sleat, 2014). Ennek oka, hogy a kortárs realizmus egyfajta köztes pozíció elfoglalására törekszik egyfelől a politikai cselekvés igazolását politikán kívüli morális elvekre visszavezető, a realisták által többnyire a rawlsiánus filozófiával példázott „politikai moralista” álláspont és másfelől az általuk „Realpolitik”-nak, „machiavellizmus”-nak vagy „might is right”-nak nevezett, a politikai cselekvést kizárólag a hatalom megtartásának sikerességével igazoló és szélsőségesen antimoralistának nevezhető álláspont között (Sleat, 2014). Ennek, a legitim autoritás szükségességére épülő köztes pozíciónak, ami tehát egyszerre kíván antimoralista lenni

* A tanulmány korábbi változatát az MPTT 2017-es győri Vándorgyűlésén adtam elő. A kézirat az NKE MTKK kutatási támogatásának köszönhetően készült el, az „Egy mérsékelt antimoralista és antiutópikus politikai filozófiai vállalkozás eszmetörténete” projekt részeként.

és mégis mérsékelt maradni, a nehézségét az adja, hogy egyfelől meg kívánja különböztetni a politikai normákat a morális normáktól, másfelől visszautasítja azt a feltételezést, hogy a politikai normák a hatalom megszerzésének és sikerességének szempontjaira redukálhatóak lennének. A kérdés csak az, hogy az így meghatározott politikai normák halmaza nem üres halmaz-e? Másként megfogalmazva, tud-e bármilyen szubsztantív állítást megfogalmazni a – magát a „might is right”-felfogás és a politikai moralizmus közé pozicionáló – realista politikaelmélet a politikai legitimitásról?

A feladat nehézségét mutatja, hogy a köztes pozíció megszerzésére törekvés ellenére is viszonylag elterjedt a kortárs realista politikaelméleten belül az a vélemény, hogy a legitimitás jelentősége túlértékelt (Geuss, 2008), s még azok között is, akik megtartásra érdemesnek tartják ezt a fogalmat, hangsúlyozzák, hogy csak tökéletlen, korlátozott legitimitás létezik (Sleat, 2014; Philp, 2012; Rossi, 2010). A legismertebb, a Bernard Williams (2005) nevéhez fűződő konceptualizációs kísérlet, az „alapvető legitimációs követelmény” (Basic Legitimation Demand vagy BLD), hogy a legitim politikai autoritásnak az a feladata, hogy olyan választ adjon az „első politikai kérdésre”, azaz a rend biztosítására, amely elfogadható saját alattvalói számára és amely nem mond ellent a rend fenntartása céljainak. Ezt az elméleti konstrukciót azonban mindmáig ellentmondásosan ítélik meg, még a realisták is, hol tartalmatlansággal, hol a politikai moralizmusba való visszacsúszással vádolva a szerzőt.²

Az alábbiakban a legitimitás fogalmának a realisták által is érzékelt normatív politikaelméleti nehézségeire keresek választ és amellet fogok érvelni, hogy a legitimitás így felfogott fogalmáról való lemondás egyáltalán nem szükségképpen torkollik a fenti értelemben vett szélsőséges antimoralizmusba. Ennek illusztrálására pedig egy, a kortárs politikaelméletben ritkán emlegetett, ám bizonyos körökben máig népszerű realista klasszikus, a Platónhoz hasonlóan Szókratész-tanítvány Xenophón³ gondolatainak rekonstrukciójára vállalkozom, akit gyakran szokás Machiavellivel párhuzamba állítva tárgyalni, mint Machiavelli egyik kedvenc szerzőjét és az antik görög politikai filozófiának Machiavellivel leginkább összevethető gondolkodóját. Xenophón gondolkodásának rekonstruálása során elsősorban az *Anabaszisz* című művére fogok támaszkodni, nem az első pillantásra kézenfekvőbb választásnak tűnő *Kürosz nevelkedésére* vagy *Hierón, avagy A zsarnokságról* szóló dialógusára.

Ennek során azt fogom megmutatni, hogy

- 1) Xenophón gondolkodása, amelyet a szakirodalomban meglehetősen gyakran neveznek realistának, miként helyezhető el a politikai realizmus antik athéni változatának összefüggéseiben;
- 2) A Xenophón és Machiavelli gondolkodása közötti – a szakirodalomban szintén gyakran említett – párhuzam segítségével miként ragadható meg a xenophóni politikaelméleti antimoralizmusának mérsékeltisége;

- 3) Xenophónnak az *Anabaszisz* című műve miként ajánl egy olyan mérsékelt antimoralista leírást a politika cselekvési normáiról, amely nélkülözni képes a legitimitás koncepcióját.

Összességében Xenophón felfogásának lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy a helyes politikai cselekvés normáit nem a moralitástól leválasztott, absztrakt politikai normák formájában érdemes keresni (mint ahogy arra a legitimitás realista konceptualizációja csábít), hanem a különböző normatív szempontok közötti konfliktusok által teremtett szüntelen és nagyon nehéz választási kényszerben. Olyan tanulság ez, amit a kortárs realizmusnak is érdemes volna magáévá tennie a legitimitásról szóló terméketlen fogalmi viták helyett.

Paradox módon egyébként mindez nagyon is közel áll Bernard Williamsnek a politika és a morál viszonyáról alkotott elképzeléseihez, amennyiben azokat nem az utolsó életszakaszához kötődő, kifejezetten politikai realistának tekintett (például a fent említett, erősen problematikus „alapvető legitímációs követelményt” is megfogalmazó) szövegeivel azonosítjuk elsősorban, hanem korábbi, morálfilozófiai munkássága egészére támaszkodva rekonstruáljuk.⁴ Ha tehát valaki úgy vélné, hogy ez a Xenophón-olvasat erősen williamsiánus ihletettséggű, aligha tévedne nagyot, bár fontos hangsúlyozni, hogy ez csak azzal a megkötéssel igaz viszont, hogy szemben áll a kortárs realista politikaelmélet részben szintén williamsiánus gyökerű, ám a legitímáció fogalmába kapaszkodó részével.

Elemzésem módszere történeti, amin azt értem, hogy nem a kortárs realista legitimitásfogalom problémáinak analitikus tárgyalására törekszem és nem egy alternatív elméletet állítok szembe a már létező elméleti ajánlatokkal, hanem egy klasszikus szerző nézeteit rekonstruálom és ezt a rekonstrukciót kínálom fel elméleti alternatívaként. Hasonló – nem eszmetörténeti, hanem a kortárs problémákból kiinduló – írások gyakran születnek, a kortárs realista elméleti irodalomban is, például Weberről (Cherniss, 2016), Hobbesról (Douglass, 2016), a rómaiakról (Kapust, 2016), Hérodotoszról (Schlosser, 2014), stb. E módszer akkor értékelhető méltányosan, ha valaki egyrészt elvárja, hogy a történeti szövegekhez nyúlás ne öncélú, antikvárius érdeklődést tükrözzön, de másrészt tudomásul veszi, hogy a történeti kontextus felvázolása érdekében elkerülhetetlenül le kell mondani egy merev analitikus értelmezési keret következetes érvényesítéséről.

Mindezek alapján a szöveg a következő módon fog felépülni: előbb Xenophón politikai realizmusát helyezem el az antik athéni politikai kultúra kontextusában, majd egy Machiavellivel való összevetés révén mutatom meg, mennyiben kerüli el Xenophón a szélsőséges antimoralizmus csapdáit, s végül röviden megmutatom, hogyan működik a gyakorlatban Xenophón realizmusa az *Anabaszisz*ban.

AZ ANTIK ATHÉNI POLITIKAI REALIZMUS

Az antik athéni politikai kultúrában realizmus és moralizmus szembenállása a legfeltűnőbb módon talán a zsarnokságtól való félelem formájában jelentkezett (Szűcs, 2017). A zsarnoknak a törvényeket semmibe vevő, folyton a hatalmáért rettegő, a politikai közösséget önmagával azonosító, mindenki mást megvető, hübriszre vetemedő és a szenvedélyei által kormányzott figurája mintegy a realista politikakép moralista karikatúrája volt, amelynek moralista ellenpontja egy olyan politikakép volt, amely a politika világát az igazságosság (végső soron isteni eredetű) mércéjével megítélhetőnek tartotta. A klasszikus athéni tragédiák (és általában az athéni politikai képzelet) zsarnokainak bukása elkerülhetetlen, mert bennük a politikai világ alapján véve igazságos és annak megsértése hübrisz (még ha az igazság sokszor fájdalmas is).⁵

A felvállalt, nem pedig karikatúrisztikus politikai realizmus ott kezdődik, amikor politikai hatalom és igazságosság kapcsolatát problematikusnak kezdi valaki látni. Ez történik például, amikor Thuküdidész⁶ híres művében, *A peloponnészi háború történetében az athéniak szemrebbenés nélkül jelentik ki méloszi tárgyalópartnereik előtt, hogy „emberek között jogegyenlőségről csak az erők egyensúlya esetében lehet beszélni, a hatalmas azonban végrehajtja, amit akar, a gyenge pedig meghajlik előtte”* (Thuküdidész, 1985: 455. [V. 89]). Vagy amikor azzal söprik le a mélosziak ellenérvét, amely szerint az ellenük való durva fellépés veszélyes, mert az athéniak alattvalóinak méltányosságérzetét sértheti, hogy „Ők [az athéniak alattvalói] jól tudják, hogy ügyének jogosságát az egyik éppúgy képes igazolni, mint a másik, de úgy vélik, hogy amelyik megőrizte függetlenségét, ezt erejének köszönheti, s mi félelemből nem támadunk rá. A ti meghódolásotokkal tehát nemcsak uralmunkat terjesztjük ki, hanem biztonságunkat is megszilárdítjuk, s különben is ti, a szigetlakók közt is egyik leggyengébb város, hogyan szállhatnátok sikerrel szembe egy tengeri nagyhatalommal?” (Thuküdidész, 1985: 456. [V. 97]). És, amikor később saját hatalomvágyukat azzal védik, hogy „Ami az isteni jóindulatot illeti, az, reméljük, minket sem fog cserbenhagyni. Hiszen mi semmi olyasmit nem kívánunk vagy teszünk, ami ellentmondana az emberek istenről való véleményének vagy egymás iránt táplált érzelmeinek. S istenről nagy valószínűséggel, az emberről pedig minden bizonnyal állíthatjuk, hogy a természetükben mindig ott rejlik kényszer alapján, ha megvan rá a hatalmuk, uralkodni akarnak.” (Thuküdidész, 1985: 458–459. [V. 105.]). Az athéniak érvelése minden esetben arra épül, hogy a politikai rend törekeny (konfliktusos) és e törekenység nem küszöbölhető ki (másként megfogalmazva, a biztonság [ἀσφάλεια] nem szavatolható) az igazságosság (a méltányos: εἰκός vagy igazságos tett: δίκαιωμα) segítségével, csak erővel (ἀνάγκη), mert a hatalom (δύναμις), végső soron pedig maga az ember természete olyan, hogy tartós politikai rend nem képzelhető el, csak olyan, amely elég erős fenntartani magát egy ideig.

Az athéni politikai realizmusnak sokféle témája és alakváltozata volt. Némelyiket Platón dialógusai őrizték meg számunkra, akitől igencsak távol állt a realizmus. Mint például, hogy a törvény a gyengék megállapodása az erősebbek önkényének kiküszöbölésére (amit például Glaukón képvisel Platón Államában – Platón, 2014: 116. [359a-b]); hogy „az igazságos nem más, mint ami az erősebb számára előnyös” (amit Thraszümakhosz képvisel szintén az Államban – Platón, 2014: 77–78. [338c]); hogy „a valóságban minden állam minden állammal természet szerint örök, hadüzenet nélküli háborúban áll” (amit Kleiniász, a krétai mond a *Törvényekben*, Platón, 2008: 11. [625d–626b]). Vagy, hogy a politikus (a szónok) bármire rá tudja venni az embereket, amire csak akarja, a pusztta meggyőzés erejével (amit például Gorgiasz állít a *Gorgiaszban* – Platón, 1998: 36. [452d–e]). Aztán ott van a félelem attól, hogy a demokráciában a tömeg szeszélyesen uralkodik és ezt tehetséges szónokok a saját javukra és a közösség kárára bármikor kihasználhatják (amint azt Thuküdidész részletesen elemzi a *peloponnészoszi háborúban*), illetve, hogy nem kellően ügyes politikai vezetők mellett a demokrácia súlyos válságba kerülhet (szintén fontos témája Thuküdidész művének). Vagy, hogy az államok politikai rendje a lakóik érdekellentéteiből adódó konfliktusok miatt eredendően törékeny, amit megfelelő intézményekkel és megfelelő politikai erényekkel valamelyest ellensúlyozni lehet ugyan, de nem lehet felszámolni (amiként azt Arisztotelész részletesen elemzi a *Politika* IV. és különösen V. könyvében [Arisztotelész, 1984: 173–255.]).

Nem minden athéni realista volt az athéni demokrácia ellensége, ahogy a demokrácia athéni kritikussai között sem volt mindenki realista, de összekötötte őket a demokrácia és tágabb értelemben a politikai rend instabilitása miatti aggodalom. Xenophón realizmusa sem kivétel ez alól. Ő ugyanis az athéni politikai gondolkodás azon vonulatához tartozott, amely Szókratész örököséként kritikusan viszonyult az athéni demokráciához és így annak moralizáló igazolását sem fogadta el problémamentesnek. Ugyanakkor ezen a körön belül is megkülönbözteti őt az, hogy nem keresett alternatív morális alapelveket egy ideális politikai rend számára, mint Platón (sőt, őszintén szólva, Xenophón közelebb látszik lenni olyan platóni realistákhoz, mint Glaukón vagy Kalliklész) és nem is állította az intézményeket politikai elemzése középpontjába, mint a maga módján szintén realistának mondható Arisztotelész. Nem tartozott azon realisták közé sem ugyanakkor, akik az egyéni sikert mindenek fölé helyezték. Xenophónt főleg az foglalkoztatta, miként kapcsolódik össze a helyes politikai cselekvés és a politikai rend fennmaradása, akár olyan szélsőséges körülmények között is, ahol a közösség pusztta megmaradása is kérdéses.⁷

Erre pedig kiváló keretet nyújtott az *Anabaszisban* elmesélt történelmi esemény: Kürosz perzsa herceg lázadása bátyja, Artaxerxész király ellen, majd pedig a lázadás bukása után Kürosz tízezer fős görög zsoldosseregének sikeres hazatérése, elsősorban a sereggel tartó és egy váratlan fordulatnak köszönhe-

tően annak vezetőjévé is váló Xenophón rátermettségének köszönhetően. Egy olyan kollektív entitás sorsát mutatta be ugyanis ez a mű, amely számos tekintetben hordoz egy politikai közösségre, szinte már-már egy antik görög városállamra jellemző vonásokat,⁸ de ahhoz képest mégis extrémén törekeny belső renddel rendelkezik, így a politikai instabilitás általánosabb problémája drámaian összesűrítve volt vizsgálható a segítségével. Egyfelől ennek megfelelően vezetők – Kürosz, majd Xenophón – egyedi döntései közvetlenül és extrém mértékben befolyásolhatták a tízezer görög jövőbeni sorsát, valójában még a pusztta túlélését is. Másfelől, a tízezer görög zsoldos viselkedése határozta meg, hogy mi a teendője Kürosznak és Xenophónnak, mivel vezetői pozíciójuknak nem volt semmilyen egyéb – intézményes – biztosítéka, mint a görögök általi elfogadottságuk.

Ebből adódott az *Anabaszisz* központi problémája: mit kell tennie a vezetőknek, annak érdekében, hogy megszerezze és megtartsa vezetői pozícióját és megszervezze és fenntartsa azt a politikai entitást, amelynek vezetőjévé lett. Ha valakit mindez erősen emlékeztet Machiavelli *A fejedelem* című művének alapproblémájára, nem jár hamis nyomon. Machiavelli egyébként is kedvelte és előszeretettel hivatkozta is Xenophónt (habár nem az *Anabasziszt*), s ezért nem szokatlan és nem is indokolatlan⁹ Xenophónt és Machiavellit – e két, sok tekintetben rokon érdeklődésű, bár természetesen nagyon eltérő politikai és kulturális közegben mozgó politikai gondolkodót – együtt, egymással összevetve tárgyalni. Ez az elképzelés tőlem sem idegen, ezért röviden ki is fogok térni majd az összevetés lehetséges szempontjaira, ám megelőlegezendő az ott leírtakat: Xenophón intellektuális érdekességét éppen az adja, ami elválasztja Machiavellitől. Míg *A fejedelem* (máig vitatott módon: ironikusan vagy komolyan) meglehetősen brutális őszinteséggel tárgyalja azokat a konfliktusokat, amelyek a politikai siker és az erkölcsileg helyes cselekvés között elkerülhetetlenül kialakulnak és ezért egy jóformán vállalhatatlan politikai álláspontot foglal el és propagál, addig az *Anabaszisz* a politikai vezetésnek egy olyan modelljét mutatja be, amelyben e konfliktusok ugyanúgy valóságok, ám a hangsúly nem ennek a ténynek elvi kimondásán, hanem a belőle adódó gyakorlati nehézségek kezelésének módján van. Kis leegyszerűsítéssel: míg *A fejedelem* üzenete az, hogy „fogadd el, hogy jó vezetőként rossz embernek kell lenned, de ne feledd, hogy közben jónak kell látszanod”, az *Anabaszisz* arról szól, hogy „tanuld meg, hogyan lehetsz jó vezető, ha megteszed, amit ez a feladat rád kimér”. A különbség valóban hangsúlybeli, de ez a hangsúlykülönbség egyúttal azt jelenti, hogy az egyik egy kevesek számára elfogadhatóan radikális, a másik pedig egy inkább mérsékelt politikai programot fejt ki. Olyannyira így van ez, hogy az *Anabasziszt* gyakran olvassák lelkesítő hőstettek elbeszéléseként, sőt, az sem kivételes, hogy Xenophónt kissé vaskalapos moralistaként értelmezik, míg Machiavelli műve évszázadokon keresztül volt botránykő és magát Machiavellit gyakran nevezték az „ördög tanítómesterének”.¹⁰

Míg a lelkesítő elbeszélésként olvasást semmiképp sem tekintem félreértésnek, Xenophón vaskalaposságával kapcsolatban meg vagyok győződve, hogy a szöveg naiv és leegyszerűsítő értelmezésének eredménye. A naivitáson alapuló félreolvasás elkerülésében sokat segíthetnek a mű straussianus ihletettséggű értelmezései,¹¹ amelyek módszertanát eredeti és következetes formájában ugyan nem érzem a magaménak, de amelyek teljes joggal mutatnak rá az *Anabaszisz*hoz hasonló művek megalkotottságának finomságaira. Az irónia, a sejtetés és a metaforikus kifejezés (hogy csak néhány példát említsek a Xenophón által kedvelt eszközök közül) egyáltalán nem állt távol az antik görögök elképzeléseitől¹² arról, hogy mit és hogyan lehet elrejtteni egy szövegben a gyanútlan olvasó elől, de közben mégiscsak hozzáférhetővé tenni annak, aki érteni akar. Indokolatlan lenne tehát becsukni a szemünket azelőtt a tény előtt, hogy Xenophón tudatos, filozófiai igényű és a politikát realista módon látó szerző volt, aki ugyanakkor azt érezte, hogy politikaképének elfogadható formában való kifejezése bizonyos nehézségekbe ütközik potenciális olvasóközönségének politikai moralista elvárásai miatt. Az *Anabaszisz* mérsékelt realizmusa nem keveset köszönhet ennek, a straussianus keretekben is jól értelmezhető nehézségnek, amivel Xenophónnak meg kellett küzdenie.

A MACHIAVELLI–XENOPHÓN PÁRHUZAM

Bár méltánytalanság lenne Machiavelli életművét *A fejedelemre* és annak visszhangjára egyszerűsíteni, s az elmúlt évtizedekben jelentős tudományos eredmények születtek, amelyek feltárták Machiavelli munkásságának másik, republikánus oldalát is,¹³ témánk szempontjából mégiscsak elsősorban *A fejedelem*, ez a számos tekintetben rejtélyes kis művecske tűnik igazán érdekesnek. *A fejedelem* elsősorban amiatt látszik máig titokzatosnak, hogy nem teljesen világos, milyen mértékben foghatóak fel provokatív, a politika moralizáló felfogását kiforgató kijelentései egy szélsőségesen realista politikafelfogás őszinte kifejezésének vagy csak egy ilyesfajta politikaképet megfogalmazó, ironikus szöveggé kell-e olvasnunk. Hogy nem tudhatjuk, annak részben az az oka, hogy nem derült ki, a szövegnek ki a valódi címzettje (a dedikációban megnevezett-e vagy sem) és mik is voltak Machiavelli tulajdonképpeni politikai céljai. Az a tény, hogy a frissen bukott Firenzei Köztársaság állás nélkül maradt egykori tisztségviselőjeként Machiavelli az ősellenség Medicieknek címezte művét, a történet megértését nem könnyíti meg, s ezért az egészen cinikus értelmezéstől (Machiavelli felajánlkozott tegnapi ellenségeinek) az egészen komplikáltakig (Machiavelli képtelen tanácsaival destabilizálni akarta a Mediciek uralmát) meglehetősen sokféle értelmezésre adnak lehetőséget. Az mindenestre bizonyos, hogy Machiavelli alaposan kiforgatta a kortárs humanistáktól készen kapott, részben Cicerótól örökölt toposzokat és az is, hogy az

utókor komolyan vette a provokációt és a nyílt felháborodástól a machiavellista tanítás megszelídítési kísérletein át a machiavellizmus provokatív felvállalásáig terjedően széles skálán reagált rá.

Ezeket a jól ismert tényeket azért érdemes elősorolni, hogy lássuk, mik a szakirodalomban bevetett Machiavelli–Xenophón párhuzam tétjei a mi szempontunkból. Az a kérdés ugyanis, hogy Xenophón maga is „machiavellista” volt-e (azaz radikálisan antimoralista volt-e), valójában úgy értelmezhető, hogy vajon milyen mértékben volt maga is kritikus a politika moralizáló felfogásával szemben az *Anabaszisz* szerzője. Ennek megfelelően az alábbiakban amellett fogok érvelni, hogy hiába volt Machiavelli csodálója és bizonyos mértékben követője a xenophóni gondolkodásnak, a kettejük között a sok párhuzam ellenére alapvető különbségek vannak, amik segíthetnek bennünket abban, hogy értékelni tudjuk Xenophón mérsékelt antimoralizmusának elméleti előnyeit. Be kell vallanom, az általam használt irodalomban, különösen Buzzettinél, Newellnél vagy Rasmussennél, a kettejük közötti különbségek felmutatásának inkább az antik és a modern gondolkodás közötti eltérés jobb megértése a célja, ám nem látok okot arra, hogy ne lehessen ezeket egyúttal a mérsékelt és a radikális antimoralizmus eltérésének illusztrálására is felhasználni.

Az első pont, ahol az összevetés indokoltsága felmerül, *A fejedelem* központi problémája. Machiavelli *A fejedelem* II. fejezetében könyvecskéje témáját egyrészt világosan leszűkíti az egyeduralomra és azon belül is elsősorban az új keletű egyeduralomra, másrészt arra a kérdésre hegyezi ki, hogy miként kell megtartania és kormányoznia a fejedelmeknek országaikat. Mindebből egyenesen következik *A fejedelem* hangvételének (szélsőséges) realizmusa. Egyrészt azért, mert Machiavelli azoknak kíván tanácsot adni, akik uralmukat nem alapozhatják a szokásra és a törvényekre (ami egy kézenfekvő és széles körben elfogadható morális igazolást nyújthatna az uralkodó számára), hanem csakis saját ügyességükre, a szerencsére vagy külső támogatásra. Másrészt pedig azért, mert Machiavellit feltűnően nem érdeklik a kormányzás céljaival kapcsolatos moralizáló megfontolások, kizárólag a hatalom megtartásának szempontja. Számára tulajdonképpen minden belefér, ami a hatalom megtartását szolgálja, csak vezessen sikerre. A siker majd úgyis utólag igazol mindent az alattvalók szemében. Egyetlen effektív korlátnak azt tekinti, hogy az uralkodónak nem szabad megvetés vagy gyűlölet tárgyává válnia, mert akit az alattvalók elviselhetetlennek tartanak, az hosszú távon úgyse őrizheti meg hatalmát.

Mindez nem áll távol az *Anabaszisz* világtól.¹⁴ Kürosz értelemszerűen illegitim módon tervez hatalomra jutni, amikor törvényes uralkodója, saját bátyja ellen vezet hadat. Sőt, Xenophón azt sem tagadja kifejezetten, inkább csak diszkrét eufémizmusok közé rejti (Buzzetti, 2014: 39–41.), amit más forrásokból tudunk, hogy Kürosz már korábban is kísérletet tett a hatalom megragadására, nem pedig csupán rosszakarói vádolták ezzel, amint azt Xenophón látszik sugallni a felületes olvasó számára. S bár megnyerő személyiség és nincs

híján a bátorságnak, vitézségnek és politikai ügyességnek, erős túlzás benne valamiféle fejedelmi ideált látni. Nem csak erős hatalomvágya miatt és nem is csak azért, mert a görögöket például az utolsó pillanatig megtéveszti valódi céljait illetően, hanem, mert nem mentes a hibáktól sem. Elszámítja magát például bátyja harcra készségével kapcsolatban (előbb túl- majd alábecsüli), felkészületlenül megy a mindent eldöntő csatába, ahol túlzott kockázatokat vállal és végül az életével fizet ezért, magukra hagyva az egyedül tőle függő perzsa és görög híveit. Az is feltűnő az esetében, legalábbis straussianus elemzésekben elég szépen kijön, hogy Kürosz legalábbis közömbös az istennel szemben, ami nem azért tűnik hibának például Xenophón alakjával összevetésben, mert az istentelenség morális értelemben vett bűn, hanem, mert az emberek tisztelik az isteneket és ezt várják a vezetőiktől is. Mindezek alapján Kürosznak jó és rossz tulajdonságait is könnyebb megérteni egyfajta sajátos „machiavellista” értelmezési keretben, mint valamiféle ideális uralkodóként. Kürosz felemelkedése és bukása egyaránt azokról a nehézségekről árulkodik, amikkel egy „új fejedelemnek” meg kell küzdenie. Uralmának nincsenek (az öröklés jogából és a megszokásból eredő) szilárd alapjai, így annak fenntartása végső soron saját ügyességétől függ. Ez különösen igaz annak a Kürosznak az esetében, akinek a semmiből kell létrehozni és összetartani egy ezerfelé húzó, etnikai és politikai konfliktusoktól folyton szétesni készülő, Kürosz céljaival kezdettől nem azonosuló politikai közösséget: a lázadó sereget. Érthető tehát, ha Kürosz Machiavelli kétféle „új fejedelem” típusa közül inkább *A fejedelemben* II. Gyula pápa által megtestesített szenvedélyes és erőszakos típushoz áll közelebb, mint az óvatos és türelmes típusúhoz. Mint láttuk, bukását is ennek köszönheti, ami, mint Machiavelli maga is megjegyzi, II. Gyula esetében sem váratott volna sokat magára, ha elég ideig él.

És ha azt hisszük, hogy Xenophón saját magát egészen más színben láttatta az *Anabaszis*ban, akkor tévedünk. Először is, vezetői pozícióba egészen váratlanul kerül, miután az esküszegő perzsák lemészárolják a görögök tárgyalni hívott vezetőit, köztük azt a Proxenoszt is, akinek hívására annak idején Xenophón elhagyta Athént és csatlakozott Küroszhoz (mit sem tudva Kürosz valódi szándékairól, hiszen azokról maga Proxenosz sem tudott semmit akkor még). Az árulástól megzavarodott görögöket Xenophón határozottsága segít kijózanodni és visszaszerezni tetteikészségüket, s ehhez semmi egyéb nem áll rendelkezésére politikai ügyességén kívül, hiszen nem csak vezető nem volt eddig, de ráadásul formálisan még tagja sem volt a zsoldoseregnek, Proxenoszt vendégként kísérte egészen mostanáig. Ettől kezdve pedig egészen a könyv végéig, lélegzetelállító kalandok során keresztül úgy áll a tízezer görög zsoldos élén, hogy vezetői pozíciója mindig bizonytalan marad: döntéseit gyakran megkérdőjelezik vagy figyelmen kívül hagyják, személyét folyton gyanakvás kíséri, azt pedig, amit mindvégig szeretne elérni, vagyis, hogy a tízezer göröggel egy városállamot alapítson valahol, s így bizonytalan zsoldosvezéri pozí-

cióját az alapító és törvényhozó már-már emberfölötti rangot biztosító, vitathatatlan legitimitású pozíciójával váltsa fel, mindvégig heves elutasításba ütközik. Vezetői tekintélyét egy ideig kénytelen formálisan megosztani a spártai Kheiriszophossal, majd annak távolléte idején szembe kell néznie a perzsa veszélytől megmenekült görögök belviszályaival és fegyelmezetlenségével, hogy Kheiriszophosznak legyen később kénytelen átengedni a sereg egyszemélyi vezetője címet, majd végignézni a sereg átmeneti háromfelé szakadását és egyik részük végveszélybe kerülését, amit ismét csak ügyessége akadályoz meg. Xenophón erényei és hibái is jól értelmezhetők machiavellista keretben: jobb szereti a türelmes és óvatos megoldásokat a meggondolatlanságnál. Talán nem alaptalan azt gondolni, hogy éppen ez kárhoztatja őt arra, hogy a nagy lehetőséget, a városalapítást mindig elmulassza, hiszen, ahogy Machiavelli maga mondta, az óvatosság és körültekintés sokszor annak elérését sem teszi lehetővé, ami pedig elérhető volna. Ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy Xenophóntól idegen volna a jó helyzetfelismerés és a gyors és energikus fellépés, ha arra van szükség. Politikusi eszköztára pedig igencsak változatos: előszeretettel igazítja mondanivalóját közönsége igényeihez, hivatkozik morális értékeikre, vallásos meggyőződéseikre, s mutatja magát kegyes és erkölcsös embernek, ugyanakkor szemrebbenés nélkül alkudozik, sőt, fenyeget, ha kell, néha pedig erőszakkal lép fel. Mintha csak róla mintázta volna Machiavelli két híres toposzát *A fejedelem* XVIII. könyvéből: egyrészt azt, amelyik szerint a politika igazi tanítómestere Kheirón, a kentaur, aki egyesíti magában az emberi és állati természetet, másrészt azt az eredetileg cicerói gondolatot kifordító állítást, hogy a fejedelemnek egyszerre kell rókának és oroszlánnak lennie. Mindez nem áll távol a ravasz, szemrebbenés nélkül hazudozó, többnyire szeretetreméltó, de időnként könyörtelen Kürosztól sem, de Xenophón az, aki képes a fejedelmi mesterséget egészen kifinomult formában űzni.

A legfontosabb hasonlóság tehát *A fejedelem* és az *Anabaszisz* között az, ahogy a politikai rend törekénységének tapasztalatára mindkét mű olyan választ ad, ahol a fejedelmi cselekvés morális és politikai normái elválnak egymástól és időnként konfliktusba is kerülnek. De legalább ennyire fontosak a különbségek Machiavelli és Xenophón megközelítései között. *A fejedelem* tele van sajnálkozásokkal vagy közömbösen előadott leírásokkal az emberek állhatatlanságával, megbízhatatlanságával, morális tökéletlenségével kapcsolatban, ami Machiavelli szerint elkerülhetetlenné teszi, hogy a fejedelem ne csak azt nézze, ami erkölcsileg helyes, hanem, ami őt sikerre vezetheti. A kétféle norma szembeállítása a XV. fejezetben jelenik meg a leginkább kielezett formában, ahol Machiavelli megállapítja, hogy másokkal ellentétben ő nem elképzelt országokról akar írni, hanem arról, ahogy a dolgok valójában vannak, s azt mondja ennek kapcsán, hogy aki mindenkihez jó akar lenni, annak gonoszok okozzák a veszét. Azt is mondja, hogy valójában minden fejedelemben egyaránt vannak jó és rossz tulajdonságok, s ezek közül csak azok ellen kell küzdenie, amelyek a veszét

okozhatják, míg a többivel nem érdemes vesződni, sőt, egyes rossz tulajdonságok akár még segíthetik is a hatalma megtartásában. Ugyanitt mondja azt is, hogy a jó tulajdonságok közül is van, amely inkább árt, mint használ a hatalom megtartása szempontjából. A XVI. fejezetben a fősვნყსégről és bőkezűségről írva megállapítja, hogy a bőkezűség híre inkább előnyös egy fejedelem számára, de a gyakorlatban hasznosabb a fősვნყség, hiszen anélkül nem lennének elegendő erőforrásai céljai elérésére vagy a népet kellene agyonadóztatnia. A XVII. fejezetben azt a kérdést teszi fel, hogy mi az előnyösebb: ha félik vagy ha szeretik a fejedelmet, s arra jut, hogy a félelem hasznosabb, mivel az emberek hálátlanok és színlelők és így a szeretetük semmit se ér. Igaz, állapítja meg másfelől, a félelemnek nem szabad gyűlöletbe fordulnia sem. A már idézett XVIII. fejezetben az adott szó megtartásáról azt tudjuk meg, hogy korántsem annyira szolgálja az uralkodó sikerét, mint amilyen szépen hangzik, a XIX. fejezetben a megvetés és a gyűlölet elkerülésének fontosságára emlékeztet. Mindezeket azért érdemes felidézni, mert Machiavelli okfejtései mindig ugyanazt a sémát követik: a morális normák politikai normákként csak korlátozottan érvényesek. Látszatuk megőrzése fontos, mert az számít, amit az emberek gondolnak a fejedelemtől, de mert a politika világa változékony és az emberek rosszak, a fejedelem többre jut a morális normák megszegésével, még akkor is, ha ez néha kiderül, mint ha következetesen betartaná őket.

Xenophón nagyon is tisztában látszik lenni ezekkel a problémákkal. Ami például a jó és rossz tulajdonságok és a politikai siker összefüggését illeti, nem csak saját magával és Kürosszal illusztrálja például, hanem – egyebek között – annak a három görög parancsnoknak a portréjával, akik a perzsák hitszegésekor vesznek oda a II. könyv végén. E három mini portré egyike a spártai Klearkhoszt úgy jellemzi, mint aki túlságosan szigorú volt embereivel és ezért soha sem tudta megszerettetni magát velük, így csak akkor követték őt, amikor veszélybe kerültek. Menőnt, akiről mindenki azt gyanította, hogy ő árulta el a görögöket a perzsáknak, úgy ábrázolja Xenophón, mint aki kizárólag a saját érdekét nézte és mindenkit kiforgatott mindenéből. Proxenoszt pedig, akinek a vendégeként érkezett Xenophón Kürosszhoz, úgy írja le, mint aki mindig is nagyra tört, de képtelen volt tekintélyt szerezni az emberei előtt, akik így aztán kedvelték őt, de félni nem féltek tőle. Hozzájuk képest, akiknek a rossz tulajdonságai útjában álltak a sikernek, Kürossz és Xenophón inkább tűnnek olyanoknak, akik képesek előnyükre fordítani még a rossz tulajdonságaikat is. Gondoljunk például Kürossz képességére, hogy szemrebbenés nélkül hazudjon leghívebb embereinek is, vagy merőben pragmatikus viszonyára a valláshoz! Ami pedig a bőkezűséget illeti, különösen Kürossz mestere annak, hogy a hírnevét növelje vele, Xenophón viszont ahhoz látszik érteni nagyon, hogy óvatosan bánjon az erőforrásokkal. Az ő javaslatára hagyják hátra a visszavonulás kezdetén az összes fölös holmijukat és ő az is, aki a Fekete-tenger partjára érve, a tengeri úton való hazatérésben bízó embereket arra figyelmeztet,

teti, hogy jó lenne törődniük az utak állapotával is, mert előállhat még olyan helyzet, hogy mégsem tudnak hajókon távozni. Az emberi hálátlanság is visszatérő téma az *Anabaszis*ban. Kürosznak az egyik legfontosabb perzsa hívét kell kivégeztetnie árulása miatt, és még az is megtörténik, hogy emberei térdre borulva hódolnak a halálba induló Orontasznak, Xenophón pedig visszatérően kénytelen szembenézni a vádaskodásokkal és emberei hálátlanságára még az utolsó közös kalandjuk, a thrákiai hadjárat során is keserűen kell panaszkodnia. Nem meglepő, ha sem Kürosz, sem Xenophón nem riadnak vissza a nyílt fenyegetéstől és az erőszaktól, még ha látják is annak korlátait: Kürosz már a hadjárata elején nagylelkűen lemond a bosszúról néhány dezertőrrel szemben például, mert több hasznot remél ettől, mint az esetleges megtorlástól. Hogy mennyit ér az adott szó Kürosznál, azt nem csak lázadása pusztá ténye mutatja, hanem az is, hogy milyen gátlástalanul vezeti félre görögjeit hadjárata céljait illetően, egészen addig, amíg már nincs mit tagadnia előttük. De Xenophón maga sem ragaszkodik minden megállapodáshoz (bár mások szőszegését persze mindig szóvá teszi). S végül: Xenophón egész könyve arról szól, hogy senki sem tarthatja meg a hatalmát, ha az emberek nem hajlandók követni őt. Ez a felismerés újra és újra visszaköszön az *Anabaszis*ban, és teszi azt lebilincselően feszült és izgalmas olvasmányá.

Azonban az, hogy Xenophón tisztában van ezekkel a problémákkal és realista válaszokat keres rájuk, nem jelenti azt, hogy az *Anabaszis* diagnózisa ugyanolyan provokatív és leleplező lenne, mint *A fejedelemé*. Van ugyanis valami *A fejedelemben*, ami rendkívül zavarba ejtő, és ami nagy mértékben hozzájárul ellentmondásos megítéléséhez, és ami érdekes módon hiányzik az *Anabaszis*ból. Nevezhetjük ezt a „machiavellizmus paradoxonának”, amely abból az ellentmondásból adódik, hogy Machiavelli könyve elvileg a kisszámú, értő közönségnek szól és a politikacsinálás titkairól rántja le a leplet, ugyanakkor a retorikai eszközök, amelyekkel a szöveg dolgozik, igencsak explicitek és harsányak, a mondanivaló pedig ennek köszönhetően egy súlyos önellentmondáshoz vezet. Ha ugyanis a fejedelemről nyíltan elmondjuk, hogy jónak kell látszania, de rossznak kell lennie, akkor nem tud többé jónak látszani, ahhoz ugyanis az kellene, hogy ne lehessen tudni róla, hogy színlel.¹⁵ Xenophón pedig azáltal tudja elkerülni ezt a csapdát, hogy meghagyja a politikáról szóló lehangoló mondanivaló megértését az értő közönségnek, a többiek számára pedig egy lelkesítő történetet mond el. Persze, Kürosznak szükségképpen rossznak kell lennie időnként, ha sikert akar elérni, de közben jónak kell látszania és Xenophón ennek megfelelően úgy ábrázolja őt, hogy az olvasó szemében jónak látszódjon. És ez nem egyszerűen elbeszéléstechnikai, hanem politikaelméleti probléma: Xenophón realizmusa mérsékelt, szemben Machiavelli radikalizmusával, mert a politikai cselekvés sajátos követelményeit képes integrálni az élet sokféleségébe és nem redukcionista módon fogja fel a politika világát.

AZ ANABASZISZ

Itt az ideje, hogy kicsit közelebbről vegyük szemügyre az *Anabaszisz* gondolatmenetét. Ennek során három témára fogok fókuszálni, ebben a különben rop-pant gazdag műben, mert ezek segíthetnek jobban megérteni, hogy Xenophón milyen szerepet tulajdonított a politikai cselekvésnek a közösség túlélésében. Az első kérdés, amire választ érdemes keresnünk, hogy miért eredendően tö-rékeny a politikai rend Xenophón szerint és miért teszi ez lehetetlenné, hogy egy vezető az etikai normák maradéktalan betartásával kormányozhassa a neki alávetetteket. A második, hogy egy vezető miért nem tehet meg bármit egy politikai közösséggel, még ha szeretne is, vagyis, hogy a politikai cselek-vés határai hol húzódnak. S végül a harmadik, amit az első két kérdéshez kap-csolódva fogok majd vizsgálni, hogy mindezzel együtt, mi mindenre kell kész-nek lennie egy vezetőnek a politikai közösség fennmaradása érdekében. Azért éppen ezekről lesz szó, mert ezekből bontakozik ki leginkább a politikai cse-lekvési normáknak egy mérsékelt antimoralista, ám a legitimitás koncepci-óját nélkülöző leírása.

Ha az első kérdésre keressük a választ, érdemes felidézni az *Anabaszisz* első könyvét, ahol Xenophón Kürosz lázadásának okait írja le. Először azt tud-juk meg, hogy Dareiosznak és Parüszatisznak két fia volt, az idősebb Artaxerxész és a fiatalabb Kürosz. Majd, hogy a halála közeledtét érző Dareiosz mindkét fiáért elküldetett, az ifjabbik pedig háromszáz görög nehézfegyverzetűvel és a barátjának hitt Tisszaphernésszel tett eleget apja hívásának, ám miután Artaxerxész lett az új király, Tisszaphernész bevádolta Küroszt, hogy bátyja hatalmára tör, amiért Artaxerxész kis híján kivégeztette öccsét, s csak anyjuk könyörgésére hallgatva engedte el, s küldte vissza a rábízott tartományokba. Ez azonban hibának bizonyult, mert Kürosz onnantól „azon tanakodott ma-gában, miként kerülhetne ki bátyja hatalma alól és lehetne király őhelyette” (Xenophón, 2001: 252. [I. 1. 4]) és tervében anyja is támogatta, aki őt jobban szerette, mint idősebb fiát.

Tekintsünk el attól, vajon Kürosz ártatlan volt-e az összeesküvés vádjában és összpontosítsunk arra, amit tudunk arról, miért is tört ki a polgárháború: egyrészt amiatt, mert bár Kürosz kétségkívül csak az ifjabbik fiú volt, de a ki-rály kisebbik fiaként mégsem volt olyan távol a tüztől, ráadásul hatalmas te-rületek és jentős erőforrások fölött rendelkezett, s mindezek mellett még any-juk támogatását is élvezte, másrészt, mert mindezt Artaxerxész elegendő oknak találta, hogy féljen Kürosztól, de nem volt elég erélyes, hogy felszámolja a fe-nyezetést. Még ha Kürosz ártatlan lett volna is eredetileg, saját biztonsága miatt nem maradhatott sokáig tétlen, Artaxerxész pedig akarva-akaratlan felhívta öccse figyelmét arra, hogy uralkodói legitimitása ugyan kétségtelen, de annak alapjai bizonytalanok. Fel sem merül tehát a kérdés, hogy jogos-e amit Kürosz tesz, vagy hogy lenne esetleg valamilyen erkölcsileg igazolható célja Kürosz-

nak. Egészen egyszerű politikai motívumokat találunk ehelyett: hatalomféltést, hatalomvágyat, biztonságra törekvést. Másként megfogalmazva: Kürosz felkelése azért következhetett be, mert a politikai rend eredendően törékeny és előbb vagy utóbb mindenképpen destabilizálódik.¹⁶

Ha valaki esetleg azt hinné, hogy túl sokat magyarázok bele egy mindenféle elméleti reflexió nélküli szikár leírásba, annak figyelmébe ajánlom, milyen következetességgel ismétlődnek hasonló események az *Anabaszisz*ban. Hiába tűnik Kürosz elsöre erősnek és hatalmasnak sok ezernyi görög zsoldosa és perzsa hívei élén, mikor háromhavi zsolddal adósa marad katonáinak, azok rögtön elégedetlenkedni kezdenek (Xenophón, 2001: 255. [I. 2. 11.]. Nem sokkal később kénytelen kivégeztetni két előkelő perzsát, mert összeesküdtek ellene (Xenophón, 2001: 255. [I. 2. 20.]). Aztán a katonák megtagadják a továbbhaladást, mert sejtik, hogy Kürosz becsapta őket (Xenophón, 2001: 258. [I. 3. 1.]). Nemsoká két fontos görög zsoldosvezére dezertál tőle (Xenophón, 2001: 263. [I. 4. 6.]). Mikor pedig Kürosz bejelenti a valódi úti célt, a görög zsoldosok megint megtagadják a továbbhaladást (Xenophón, 2001: 264–265. [I. 4. 11–19.]). S bár ezen a válságon hamar túllépnek, vizály tör ki két görög zsoldos csapat között (Xenophón, 2001: 267–268. [I. 5. 11–17.]), amit Kürosznak személyesen kel elcsitítania. S mihelyt ez véget ér, következik Orontasz összeesküvése, amelyet Kürosz egy besúgó segítségével leleplez ugyan, Orontaszt elfogja és kivégezteti, de el kell tűrnie, hogy emberei valóságos szimpátiatüntetést tartanak Orontasz mellett (Xenophón, 2001: 268–270. [I. 6. 1–11.]). Mindezek csak azok a példák, amelyek az *Anabaszisz* első könyvében vannak felsorolva, és amelyek az elbeszélte történet egy rövid szakaszához, Kürosz felkeléséhez tartoznak. Az *Anabaszisz* további hat könyve is bővelkedik ilyen fordulatokban, ám mivel az első könyv végén Kürosz meghal, így már ezek felsorolása is elegendőnek tűnik lényegi mondanivalóm illusztrálásához: Xenophón számára a politikai rend természetéhez tartozik annak törékenysége és a szereplők motívumai is egyszerűen politikai természetűek, mint biztonságra törekvés, félelem, hatalomvágy, anyagi és presztízsbeli előnyszerzés.

Tisztán erkölcsi motívumokról nem is lehet beszélni ebben az esetben: ne feledjük, hogy Kürosz törvényes uralkodója ellen lázad éppen, hívei lehetnek lojálisak hozzá, de közben szakítaniuk kell uralkodójuk iránti lojalitásukkal; a görögök pedig szinte végig meg vannak tévesztve Kürosz valódi céljait illetően, mikor pedig rájönnek, mi a helyzet, nemigen marad erkölcsileg tiszteletre méltó, csupán politikailag hasznos választásuk. Ennek megfelelően például az egyik zsoldosvezér, Menón, azzal veszi rá embereit, hogy elsőként fejezzék ki lojalitásukat Kürosz mellett, miután kiderült Kürosz hazugsága, hogy „Emberem, ha rám hallgattok, minden veszély és fáradtság nélkül elérhetitek, hogy Kürosz az összes többi katonánál többre becsüljön benneteket.” (Xenophón, 2001: 264. [I. 4. 14.]

De ha azt hinnénk, hogy Kürosz nehézségei pusztán abból fakadnak, hogy törvénytelen lázadó, nagyon tévednénk. Egy helyütt olvashatjuk például Xenophónnak azt a megfigyelését, hogy „a figyelmes szemlélő könnyen észrevehette, hogy az óriás területekkel és rengeteg katonával rendelkező királynak szilárd az uralma, de az utak hosszúsága és erői szétszórtsága következtében, ha rajtaütnek, gyengének is bizonyulhat ez az uralom” (Xenophón, 2001: 267. [I. 5. 9.]. Hiába tehát Artaxerxész törvényessége, hatalmas birodalma és óriási hadserege, egy ügyes kihívóval, a megfelelően megválasztott energikus tettekkel szemben még így is gyengének bizonyulhat. Éppen ez az, mondja Xenophón, ami Kürosz fejében járhatott, amikor a hatalmas túlerővel szemben gyorsan és határozottan a király főerői ellen vezette maroknyi seregét.

Mindebből pedig elég kézenfekvően adódik a következtetés, hogy a politikai rend törékenységének problémája messze túlmutat bármiféle méltányosság vagy igazságosság kérdésén (modern terminológiával: az etikai normák problémáján) és azt a kérdést veti fel, hogy milyen feltételei vannak a sikeres politikai cselekvésnek (magyarán: a politikai normák érdeklik). Kürosz sikere vagy bukása nem azon múlik, hogy ügye igazságos-e vagy ő maga jó ember-e. Bár az első könyvben és különösen az első könyv végi eulógiában számos rokonszenves tulajdonságával találkozunk: barátaival szemben hálás és nagylelkű és ezt ki is mutatja, illetve hogy bátor és szeretetreméltó, ám az is világos, hogy a siker kapujáig nem pusztán ezek a tulajdonságok vezetnek el. Seregét a legnagyobb titokban, a megtévesztés művészetét mesteri fokon művelve gyűjti össze, különböző időkben mondott hazugságokkal és egyéni lekötelezések sorával. A dezertáló görögökön ugyan nem áll bosszút, de ebből is előnyt kovácsol, az ellene forduló perzsákat pedig könyörtelenül kivégzi. Egy alkalommal pedig egy bizarr szemlét tart, ahol görögjeivel halálra rémítteti saját barbár katonáit, hogy így növelje tekintélyét előttük. S mint az eulógiából megtudjuk, a bűnöket ugyanúgy könyörtelenül megtorolja, s jutalmazza az érdemeket, ha pedig tömeg előtt jelenik meg, mindig körülveszi magát azokkal, akiket megbecsül, hogy mások is lássák, kiket tart sokra. Mindebből látszik, hogy a politikai vezető minden tette a politikai rend stabilizálására irányul, még akkor is, amikor ő egy illegitim politikai vezető, aki egy alternatív politikai rendet épít éppen a legitim rend ellenében. Hogy tettei közül etikai értelemben melyek mennyire helyesek, másodlagos kérdés ahhoz képest, hogy miként szolgálják ezt a célt, amit Kürosz példája azért tud különösen éles megvilágításba helyezni, hiszen lázadóként fel sem merül vele szemben, hogy ügye vagy személye erkölcsileg makulátlan lehetett volna. A probléma ugyanakkor, ahogy azt Artaxerxész gyengesége is mutatja, éppúgy jelen van egy legitim politikai rendben is.¹⁷

Így jutunk el ahhoz a másik kérdéshez, hogy valójában mit is tehet meg egy politikai vezető és mit nem. E téren Kürosz története maga is számos hasznos tanulságot tartogat, de mivel az *Anabaszisz* hét könyvéből csak az első szól az

ő lázadásáról és az utolsó öt középpontjában mindvégig Xenophón működése áll, ezért erre vonatkozó példáimat inkább Xenophón időszakából veszem majd.

Xenophónnak a második kérdésre adott válasza kapcsán látnunk kell, hogy egy athéni politikai realista nem egyszerűen azzal kapcsolatban lehetett szkeptikus, hogy a politikai közösség túlélését lehetséges-e olyan játékszabályok betartásával biztosítani, amelyek igazságosak – vagyis, a mi fogalmaink szerint nem volt moralista –, hanem azzal is, hogy egyáltalán érdemes-e ezekkel a kérdésekkel úgy foglalkozni, mintha létezne egy politika előtti kezdőállapot, ahol a megfelelő játékszabályok a politika számára előre rögzíthetők. Magyarárn, idegenkedhetett az utópizmustól is. Ez különösen feltűnő, ha az *Anabaszisz*t vagy akár a *Kürosz nevelkedését* Platón két nagy politikai utópiájával, az *Állammal* és a *Törvényekkel*, legalábbis azok narratív keretével vetjük össze.¹⁸ Ami Xenophón és Platón munkáit elválasztja egymástól, az a lényegileg eltérő politikai alaphelyzet a két politikai filozófusnál. Míg Platón mindkét műve egy lehetséges, elképzelhető, ám nem létező államról beszél, ahol a megvalósítás nehézségei szóba kerülnek ugyan, de szintén csak az elképzelés szintjén, és a figyelem középpontjában inkább a helyes törvények és intézmények, illetve az általuk az emberekre gyakorolt hatás állnak, addig Xenophón két, tényleges történelmi szituációban elemzi két valódi politikai közösség sorsát, egyik esetben pusztá túlélésüket és a szilárd állami keretek alapításának elmaradását, a másik esetben pedig egy új birodalom létrehozását a médeknek való alávetettségtől, egy a médekénél is hatalmasabb birodalom létrehozásáig. Különösen tanulságos megfigyelni ezt az alapvető különbséget a *Törvények* (azaz Platón „realisztikus utópiája”) és a *Kürosz nevelkedése* (azaz Xenophónnak a valóságtól elrugaskodottabb, idealizált, regényesített történelmi elbeszélése) között. Xenophón még ebben az esetben is ragaszkodik eszméinek valóságos történelmi eseményekhez való lehorgonyzásához, míg Platón fiktív szereplők közötti párbeszéd keretében vizsgálja meg és válaszol fel – erősen elnagyoltan – egy kivitelezhetőnek vélt, ám egyúttal az elveinek szerinte megfelelő állam kereteit.

Innen nézve két téma tűnik különösen izgalmasnak, amelyek végigkísérik az *Anabaszisz*t. Az egyik, hogy a sikertelen lázadást követően a pusztá túléléseért az egész Közel-Keletet átszelő tízezer fős görög hadsereg előtt mindvégig ott az elvi lehetőség a megtelepedésre és egy önálló városállam létrehozására, sőt, ezt a jelek szerint Xenophón maga személyesen ambicionálná is, ám a katonák végső soron elutasítják. De nem kevésbé érdekes egy másik téma sem, hogy tudniillik Xenophón úgy válik a tízezer görög de facto vezetőjévé, hogy legitimitását folyamatosan korlátozza az a tény, hogy ő „csak” egy athéni, ezért formális vezetővé választása sértené a nagyobb presztízzsel rendelkező spártaiakat. Xenophónnak azzal kell végső soron szembenéznie, hogy a tízezer görög – mint politikai közösség – lényegében egy laza koalíció, amelynek egységét újra és újra meg kell teremteni, de amelynek belső törésvonalai akadályokat gördítenek a vezető ambíciói elé.

Ami az első témát, a városállam alapításának elmaradását illeti, ez nem csak annyiban kapcsolódik ahhoz, amit a Platónnal való összevetésről mondtam, hogy itt ugyanaz a probléma jelenik meg, mint Platónnál, csak éppen jellegzetesen nem utópikus keretben, hiszen az *Anabaszisz* egy valóságos történelmi helyzetet mutat be, hanem abban a tekintetben is tanulságos, hogy Xenophón a visszajáról, azaz az alapítás elmaradásának elbeszélésén keresztül veszi górcső alá a városalapítás kérdését. És ez azért fontos, mert önmagában a városállam alapításában nincs semmi utópikus, antik görög szemmel. Ilyen városállamok nagy számban jöttek létre és a tízezer fős görög zsoldosereg a mérete alapján nem lett volna sem túl kicsi, sem túl nagy ahhoz, hogy a városállam gerincét adó poliszpolgárok (πολίτης) közülük kerülhessenek ki. Igaz, nem a családjukkal voltak ott ezek a katonák, de az elég egyértelműen kiderül az *Anabaszisz*ből, hogy legalábbis sokakat elkísértek szeretőik, vagyis városalapítás esetén nem lettek volna kihalásra ítélve. Mi volt hát az effektív akadályja annak, hogy a tízezer állig felfegyverzett görög várost alapítson, követve más görögök példáját? Talán az, hogy senkinek sem jutott az eszébe? Éppen ellenkezőleg! Xenophón egyszer komolyan elgondolkodik rajta, de a felháborodást látva inkább lemond róla (Xenophón, 2011: 380–383. [V. 6. 15–33.]), máskor pedig megvádolják azzal, hogy titokban ilyesmire törne (Xenophón, 2011: 384. [V. 7. 1–12.]), s később is felmerül annak lehetősége, hogy a trákok földjén szerezzen magának birtokot. A válasz ennél sokkal prózaibb: a katonák haza akarnak menni a családjukhoz, a saját földjükre vagy zsoldosként akarnak továbbszolgálni, ahelyett, hogy Hellasztól távol, ellenségtől körülvéve éljenek.

Xenophón végülis elég bölcsnek bizonyul ahhoz, hogy a tízezer görögöt hazavezesse és hogy ennek – a túlélésüket garantáló egység – érdekében lemondjon álmáról, hogy városalapító legyen. De a történetben nem csak az az érdekes, hogy az alapítás végül sikertelennek bizonyul, hanem az is, ahogy ezt Xenophón kezeli. Kitapogatja ugyanis a lehetséges és a lehetetlen határait. Belátja, hogy nem válhat városalapítótá, de nem futamodik meg, hanem mindvégig nyitva hagyja a kérdést és így csak annyiról mond le, amennyiről feltétlenül szükséges, nem többről. Nem úgy jár el tehát, mint Kürosz, aki megkísérli a lehetetlent és merészen nekivezeti seregét a többszörös túlerőnek (s közben kis híján sikerrel is jár), ám nem is az különbözteti meg tőle, hogy ne lenne ambíciója. Egyszerűen csak képes megtalálni a határt a nagyra törő álmok és a katasztrófába vezető önhittség között. Ha Kürosz kapcsán joggal beszélhetünk hübriszről (ὑβρις)¹⁹, akkor érdemes megjegyezni, hogy Xenophón városalapítói ambíciói esetében ténylegesen is felmerül a hübrisz vádjá a katonák között (Xenophón, 2001: 388–391. [V. 8. 1–26.]). Ám a kettejük közötti különbség éppen az, hogy Xenophón képes megállni a bukás felé vezető úton.

Hasonló korlátokra hívja fel a figyelmet a másik téma. Xenophón lehet bármilyen tehetséges és ügyes politikus, mindvégig meg kell küzdenie azzal, hogy

a pozíciója milyen bizonytalan. Vezetővé úgy válik, például, hogy ehhez előbb meg kell halnia a legfőbb görög parancsnokoknak a perzsák hitszegése következtében, s meg kell ürülnie nem csak a sereg legfőbb vezetői helyének (a spártai Klearkhosz halálával), de egy alárendelt vezetői helynek is (Xenophón vendéglátója, Proxenosz halálával). Ha Klearkhosz nem vész oda, Xenophón aligha kerülhet abba a helyzetbe, hogy a tízezer görögnek parancsokat osztogathasson, ám ami még ennél is fontosabb, Proxenosz halála kell ahhoz, hogy Xenophón előtt esély nyíljon arra, hogy az egész sereget vezetők között szóba jöhessen. Ez utóbbi nélkül ugyanis semmiféle támogatottságot nem tudhatott volna maga mögött, csak egyike lett volna a teljesen súlytalan személyeknek a seregben. Előbb tehát Proxenosz de facto utódává kellett válnia ahhoz, hogy Klearkhosz örökébe léphessen, hiszen a sereg végső soron apróbb-nagyobb, különböző háttérű kontingensek laza koalíciója volt, így Xenophón az egyik kontingens fölötti befolyás nélkül nyilván nem kaphatott volna semmilyen szerepet az egész sereg vezetésében.

Itt jön elő ismét a korlátok problémája: Xenophón egy kivételes pillanatban (amikor senki másnak sem volt elképzelése arról, hogy mit kellene tenni és a főbb vezetők mind halottak voltak) az egész görög sereg élére állhatott, s ehhez hozzásegíthette politikusi (szónoki) ügyessége, ám ami elég volt ahhoz, hogy Proxenosz utódjává tegye őt annak hajdani bizalmasaként, nem bizonyult elégnek, hogy kétségbevonhatatlan tekintélyt szerezzen neki az egész sereg élén. Hogy miért? Mert Xenophónnak szembe kellett néznie azzal a realitással, hogy ő nem egy homogén politikai közösség vezetője, hanem egy tőle függetlenül kialakult, már előzetesen létező törésvonalak által megosztott, plurális közösségé. Vannak ugyan pillanatok, amikor úgy fest, mintha az emberek formálisan is el tudnák őt fogadni egyszemélyi vezetőként, ám erre nem csak az emberek tényleges viselkedése cáfol rá, de Xenophón maga is képes belátni, hogy ehhez nem rendelkezik sem a szükséges erővel, sem a megfelelő legitimitással. Ezért hivatkozik folyton arra, hogy mindenképpen spártai vezetőre van szükség és ezért elégszik meg azzal, hogy de facto mégiscsak ő vezeti a sereget, sőt, van olyan pillanat is, amikor spártai társa, Kheiriszophosz távollétében egy időre egyedül marad vezetőként a sereg élén. Ám azt is el kell tűrnie, s ez jól mutatja, hogy valóban jól mérte fel lehetőségeit, hogy amikor a menetelés egy viszonylag kései pillanatában szavazásra kerül a sor, a katonák Kheiriszophosz egyszemélyi vezetése mellett döntsenek (igaz, miután ő lemondott a pusztá lehetőségéről is).

Az alapítás utópikus megközelítése pontosan ezt a belső megosztottságot és a belőle adódó korlátokat tünteti el a ténylegesen létező és fontos politikai problémák közül. A moralista Platónnál mindez a megalapítással létrehozott, igazságosságon alapuló politikai autoritás és az állampolgárok igazságosságra nevelésének kérdése, míg a mérsékelt antimoralista Xenophónt pontosan

az foglalkoztatja, hogy mit látunk, ha az alapítás aktusával nem ignoráljuk a politikai közösségekben létező belső megosztottságokból adódó tényleges problémákat. És a válasz, amit kínál, talán nem lelkesítő, de mindenképpen megfontolandó: úgy kell cselekedni, hogy meg kell próbálni a létező megosztottságokat a politikai cselekvés erőforrásává tenni. Ha például tudja, hogy a spártaiak irigykedése, illetve a spártaiaknak a többi görög előtti tekintélye aláásná az ő hatalmát, akkor nem szabad formálisan egyszemélyi vezetésre törnie, hanem együtt kell működnie a spártaiakkal. A IV. könyv emlékezetes pillanata (Xenophón, 2001: 351–353. [IV. 6. 6–19.]), amikor Xenophón egy alkalommal azzal veszi rá a frontális támadásra készülő vezéreket egy óvatosabb, körültekintőbb támadási terv megvalósítására, hogy hízelegve arra hivatkozik, hogy a lopakodva előrenyomulás valójában nem méltatlan a spártaiakhoz, hiszen közismerten nevelésük fontos része, hogy ifjúként szabadon lophatnak, csak akkor és csak azért kapnak büntetést, ha rajtakapják őket. Kheiriszophosz erre azzal válaszol, hogy a lopásnak az athéniak is közismerten nagy mesterei, hiszen a közpénzeket a szigorú büntetések ellenére is szívesen lopják. Az otromba, bár kedélyes riposzt alkalmat ad a spártainak arra, hogy kifejezze morális fölényét az athéni Xenophónnal szemben, miközben valójában éppen elfogadja annak javaslatát. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ez az eset nem kivételes példa arra, hogy Xenophón milyen sokszor képes akarátát a tényleges erőviszonyokhoz igazítva keresztülvinni. Nincs tehát arról szó, hogy Xenophón szerint a korlátok figyelembevétele lehetetlené tenné a hatékony politikai cselekvést, csak arról, hogy nem lehet bármit és nem lehet bárhogy megtenni.

Mi tehát a mérsékelt antimoralizmus xenophóni változatának lényege? Egyrészt az, hogy a politikai rend törekenységére nem adható az igazságosságból kiinduló és azt mércéül választó normatív válasz. Nem mintha a morális megfontolásoknak nem lenne helye a politikai cselekvésben (szemben mondjuk a thuküdidészi „athéni tézissel”, amely szerint az embereket mindig a félelem, a tekintélyre törekvés és az érdekek mozgatják), hanem az emberi motivációk túlságosan komplexek ahhoz, hogy a politikai rend igényeit kizárólag egyetlen szempontra alapozva ki lehessen elégíteni. Másrészt, ahogy azt az alapítás elmaradásának és a formális vezetővé választás lehetetlenségének példái mutatják, a politikai cselekvés valódi, normatív mércéje nem kizárólag a siker, hanem sokkal inkább annak a képességnek a megléte, hogy valaki hajlandó legyen figyelembe venni saját cselekvésének politikai korlátait. S mivel minderről Xenophón egy hangsúlyosan illegitim vállalkozás történetének elbeszélésébe ágyazva beszél, ezért nyilvánvaló, hogy teljes mértékben idegen tőle a kortárs realista elmélet obszessziója a legitimitás iránt. Másként megfogalmazva, igenis vannak a sikerességen túl politikai normái a politikai cselekvésnek és ezek a normák nem igényelnek olyan széleskörű megalapozást, amelyet a legitimitás fogalma kínál (na, ha képes lenne beteljesíteni azt a feladatot, amit sok kortárs realista szán neki).

KONKLÚZIÓ

Az eddigiekben arról volt szó, hogy Xenophón *Anabaszis*zában milyen választ nyerhetünk a kortárs realista elmélet egyik központi dilemmájára, amely a legitimitással kapcsolatos.

Míg a kortárs realisták a „machiavellizmus” elkerülése érdekében ragaszkodnak a legitimitás fogalmához, ugyanakkor határozottan tagadják, hogy azt nem politikai normákra kellene alapozni, addig Xenophón úgy mutatja be a politika normáit működésük közben, hogy sem „machiavellistává”, sem politikai moralistává nem válik, miközben a legitimitás fogalmát is mellőzni tudja. Az *Anabaszis* ugyanis csak akkor lehetne moralista, ha Kürosz vagy Xenophón nem lázadók lennének vagy lázadásuknak világos erkölcsi igazolása lenne, illetve, ha a könyv elítélné őket, ám nem ez a helyzet. Megítélésük alapja ugyanis nem más, mint, hogy politikai vezetőkként miként kezelik a különféle normák közötti elkerülhetetlen konfliktusokat. Ám mindeközben az *Anabaszis* hangsúlyozottan nem legitim politikai vezetőket értékel pozitívan, de nem is kizárólag azzal méri érdemeiket, hogy mennyire sikeresen uralkodnak, vagyis elkerüli a korabeli athéni politikai kultúrában nem ismeretlen „might is right” felfogást.

Ha le akarjuk vonni a tanulságot, akkor azt mondhatjuk, hogy Xenophón számára a politikai normák nem moralisták, nem a legitimitásban gyökerezőek, ugyanakkor nem is „machiavellisták”. Mindez nem azt jelenti, hogy, amennyiben elfogadjuk ezt egy a kortárs realista elmélet szempontjából releváns elméleti ajánlatként, akkor a legitimitás problémájától végképp búcsút kellene vennünk. Egyszerűen csak arról van szó, hogy amennyiben valóban realisták vagyunk, sosem fogunk olyan politikaelméleti megalapozást találni a politika normáinak, amely önmagában véve, pusztán az elmélet ereje által megvédene minket a „machiavellizmustól”, ezért a legitimitással kapcsolatos legtöbb kortárs realista elméleti erőfeszítés egyszerűen elvesztegetett dolog. A vigaszunk csak az lehet, miként azt Xenophón elképzelései is mutatják, hogy az így felfogott legitimitásnak korántsem csak a „might is right” az egyetlen alternatívája.

JEGYZETEK

¹ A realizmus fogalmához lásd Szűcs, 2014. A kortárs politikaelméletben használt realizmusfogalom ennél sokkal leszűkítőbb, mert elsősorban az angolszász liberális mainstream politikaelmélet kritikájára utal, a történeti előzményekhez való viszonya viszont erősen problematikus. Ahhoz lásd Williams, 2007; Galston, 2010; Sleat, 2013; a történeti problematikához: McQueen, 2017.

² Vö. Hall, 2015.

³ Xenophón életének és műveinek rövid áttekintéséhez lásd: Gray, 2010. Modern felhasználásához vö. O’Flannery, 2003. Az *Anabaszis* hatástörténetéhez: Erbse, 2010. Helyéhez a Szókratész-

- körben: Gray, 2005. A jó és a nemes összeegyeztetésének problémájáról Xenophón erkölcsi és politikai filozófiájában: Reisert, 2009 és Schulman, 2009.
- ⁴ A témában a legjobb magyar nyelvű feldolgozás Illés Gábor készülő disszertációjának *A megfelelő politikuskarakter keresése: Cselekvés és kontingencia Bernard Williams liberális realizmusában* című fejezete.
- ⁵ A tragédiák világáról lásd Williams, 1993 és Lebow, 2003.
- ⁶ Az ő realizmusához lásd Illés, 2015; Horváth, 2015 és Hawthorn, 2014.
- ⁷ *A bevételekről* első mondata így szól: „Mindig is úgy gondoltam, hogy az államok olyanok, amilyenek a vezetőik.” (Xenophón, 2003: 655.). Ennél tömörebben aligha lehetne összefoglalni Xenophón politikaképének cselekvésközpontúságát.
- ⁸ Vö. Buzzetti, 2014: 181.
- ⁹ Lásd például Newell, 1988; Rasmussen, 2009 és Buzzetti, 2014.
- ¹⁰ Newell (1983) pedig azt mutatja meg, hogy a *Kürosz nevelkedése*, minden későbbi „fejedelmi tükör” ősdarabja valójában maga úgy is olvasható, hogy egy kivételesen tehetséges és agresszív vezető miként képes a törvényeken túllépve kormányozni államát.
- ¹¹ Módszertani bevezetésül lásd Buzzetti, 2014: 7–38. További straussiánus elemzések: Strauss, 1975 és 2000; Newell, 1988 és Holand, 2000.
- ¹² Lásd Vickers, 2008: 9.
- ¹³ Itt most csak Quentin Skinner és John G. A. Pocock nevére utalok, mert elsősorban ők voltak azok, akik nem minden előzmény nélkül, de iskolateremtő módon értelmezték újra a machiavelliánus örökséget.
- ¹⁴ A példáimat mind az *Anabasziszból* veszem, mert így nagyobb terem van a szöveg bemutatására, ami természetesen nem jelenti, hogy más Xenophón-művekre nem tartom alkalmazhatónak ezt az olvasatot. Az így okozott nehézségekre a tanulmány egyik bírálója joggal hívta fel a figyelmemet, amit köszönök neki.
- ¹⁵ A közelmúlt hazai politikája szép példát mutatott erre, amikor G. Fodor Gábor nagy botrányt váltott ki a kormányhoz közelállók körében azzal, hogy nyilvánosan azt mondta, a polgári Magyarország csak egy politikai marketingtermék volt, nem valódi értékrend. A botrány forrása a „machiavellista paradoxon” volt: nem lehet valaki egyszerre sikeres machiavellista és beszélhet róla őszintén. Köszönöm Gyulai Attilának ezt a példát!
- ¹⁶ Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó, hogy Xenophón másik, a témába illő műve, a *Kürosz nevelkedése*, amely a birodalmat megalapító idősebb Kürosz regényes életrajza, maga is kísértetiesen hasonló problémákat boncolgat. Amint azt Johnson (2005) bemutatja, Xenophón szerint a perzsák felemelkedése, birodalomalapítása egy olyan reformra épül, amely kizárólag Kürosz személyes vezetői kiválóságának köszönhetően lehetett sikeres és amint Kürosz meghal, az egész konstrukció természetes módon destabilizálódik.
- ¹⁷ Rasmussen (2009: xv–xix.) joggal mutat rá, hogy a *Kürosz nevelkedésében* a másik, a birodalomalapító Küroszt Xenophón pontosan ugyanilyen skrupulusok nélküli politikai vezetőnek írja le.
- ¹⁸ Az összehasonlítást Howland (2000) lényegesen eltérő hangsúlyokkal teszi meg.
- ¹⁹ A kérdést részletesen elemzi Buzzetti, 2014: 41–42. és 77–78. A szerző arra mutat rá, hogy Xenophón a *Hellenikában* még egyértelműbb ebben a kérdésben, mint az *Anabasziszbán*.

IRODALOM

- Arisztotelész (1984): *Politika*. Ford.: Szabó Miklós. Budapest, Gondolat.
- Buzzetti, Eric (2014): *Xenophon the Socratic Prince: The Argument of the Anabasis of Cyrus*. Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Cherniss, Joshua (2016): An Ethos of Politics between Realism and Idealism: Max Weber's Enigmatic Political Ethics. *The Journal of Politics*, 78 (3): 705–718.
- Douglass, Robin (2016): Hobbes and political realism. *European Journal of Political Theory*. First published date: November-20-2016. DOI: 10.1177/1474885116677481
- Erbse, Harmut (2010): Xenophon's Anabasis. In: Gray, Vivianne J. (ed.): *Xenophon*. Oxford, Oxford University Press. 476–501.
- Galston, William A. (2010): Realism in Political Theory. *European Journal of Political Theory*. Vol. 9 (4): 385–411.
- Geuss, Raymond (2008): *Philosophy and Real Politics*. Princeton, Princeton University Press.
- Gray, Vivianne J. (2005): Xenophon and Isocrates. In: Roe, Christopher–Schofield, Malcolm (eds.): *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*. 142–154.
- Gray, Vivianne J. (2010): Introduction. In: Gray, Vivianne J. (ed.): *Xenophon*. Oxford, Oxford University Press. 1–30.
- Hall, Edward (2015): Bernard Williams and the basic legitimation demand: a defence. *Political Studies*, 63 (2): 466–480.
- Hawthorn, Geoffrey (2014): *Thucydides on Politics: Back to the Present*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Horváth Szilvia (2015): *Demokrácia és politikai közösség*. Budapest, NKE.
- Howland, Jacob (2000): Xenophon's Philosophic Odyssey: On the Anabasis and Plato's Republic. *American Political Science Review*, Vol. 94., No. 4., 875–889.
- Illés Gábor (2015): Thuküdidész és a politikai realizmus. *Politikatudományi Szemle*. XXIV. Évfolyam, 1. szám, 111–131.
- Johnson, David M. (2005) Persians as Centaurs in Xenophon's „Cyropaedia”. *Transactions of the American Philological Association*. Vol. 135 (1): 177–207.
- Kapust, Daniel J. (2016): Ecce Romani. *Political Theory*. 1–15. DOI: 10.1177/0090591716672404
- Lebow, Richard N. (2003): *The Tragic Vision of Politics: Ethics, interests and orders*. Cambridge, Cambridge.
- Machiavelli, Niccolo (2017): *A fejedelem*. Ford.: Lutter Éva. Budapest, Helikon.
- McQueen, Alison (2017): Political realism and the realist 'Tradition'. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, DOI: 10.1080/13698230.2017.1293914
- Newell, W. R. (1988): Machiavelli and Xenophon on Princely Rule: A Double-Edged Encounter. *The Journal of Politics*, Vol. 50., No. 1., 108–130.
- O'Flannery, Jennifer (2003): Xenophon's The Education of Cyrus and Ideal Leadership Lessons for Modern Public Administration. *Public Administration Quarterly*, Vol. 27., No. 1/2 (SPRING, 2003-SUMMER 2003), 41–64.
- Philp, Mark (2010): What is to be done? Political theory and political realism. *European Journal of Political Theory*, 9(4): 466–484.

- Philp, Mark (2012): Realism without Illusions. *Political Theory*, 40(5): 629–649.
- Platón (1998): *Gorgiasz*. Ford.: Horváth Judit. Budapest, Atlantisz.
- Platón (2008): *Törvények*. Ford.: Kövendi Dénes és Bolonyai Gábor. Budapest, Atlantisz.
- Platón (2014): *Állam*. Ford.: Steiger Kornél. Budapest, Atlantisz.
- Rasmussen, Paul J. (2009): *Excellence Unleashed: Machiavelli's Critique of Xenophon and the Moral Foundation of Politics*. Lanham, Lexington Books.
- Reisert, Joseph (2009): Xenophon on Gentemanliness and Friendship. In: Krause, Sharon R.–McGrail, Mary Ann (eds.): *The arts of rule: Essays in honor of Harvey C. Mansfield*. Lanham, Lexington Books. 23–42.
- Rossi, Enzo (2010): Modus Vivendi, Consensus, and (Realist) Liberal Legitimacy. *Public Reason*, 2(2): 21–39.
- Schulman, Adam (2009): What is a gentleman? In: Krause, Sharon R.–McGrail, Mary Ann (eds.): *The arts of rule: Essays in honor of Harvey C. Mansfield*. Lanham, Lexington Books. 3–22.
- Schlosser, Joel Alden (2014): Herodotean Realism. *Political Theory*, 2014, Vol. 42(3): 239–261. DOI: 10.1177/0090591713516472
- Sigwart, Hans-Jörg (2013): The Logic of Legitimacy: Ethics in Political Realism. *The Review of Politics*, 75(3): 407–432.
- Sleat, Matt (2013): *Liberal Realism: A Realist Theory of Liberal Politics*. Manchester, Manchester University Press.
- Sleat, Matt (2014): Legitimacy in Realist Thought: Between Moralism and Realpolitik. *Political Theory*, 42(3): 314–337.
- Strauss, Leo (1975): Xenophon's Anabasis. *Interpretation*. Vol 4., No. 3., 117–147.
- Strauss, Leo (2000): Victor Gourevitch–Michael S. Roth (eds.): *On Tyranny*. Revised and Expanded Edition. Chicago, The University of Chicago Press.
- Szűcs Zoltán Gábor (2014): Politika egy tökéletlen világban: A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. *Politikatudományi Szemle*. XXIII. évfolyam, 4. szám, 7–31.
- Szűcs Zoltán Gábor (2017): Realizmus és moralizmus az Antigonéban. *Kommentár*. 1. sz.
- Thuküdidész (1985): *A peloponnészoszi háború története*. Ford.: Muraközy Gyula. Budapest, Európa.
- Vickers, Michael J. (2008): *Sophocles and Alcibiades: Athenian Politics in Ancient Greek Literature*. Ithaca, Cornell University Press.
- Williams, Bernard (1993): *Shame and necessity*. Berkeley, University of California Press.
- Williams, Bernard (2005): Realism and Moralism in Political Theory. In: Geoffrey Hawthorn (ed.): *In the Beginning Was the Deed: Realism and Moralism in Political Argument*. Princeton, Princeton University Press. 1–17.
- Xenophón (2011): *Anabaszisz*. Ford.: Fein Judit. In: *Történeti munkái*. Budapest, Osiris.

ÁLLAM ÉS HADSEREG

Harangozó Dániel–Wagner Péter

Állam és hadsereg a posztsovjet Közép-Ázsiában
A fegyveres erők politikai és társadalmi szerepe

ÁLLAM ÉS HADSEREG A POSZTSZOVJET KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

A fegyveres erők politikai és társadalmi szerepe

Harangozó Dániel

(BCE Politikatudományi Intézet)

Wagner Péter

(Magyar Külügyi és Külgazdasági Intézet,

Károli Gáspár Református Egyetem)

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunkban, építve Timothy Edmunds, Anthony Forster és Andrew Cottey a témában született tipológiájára, a fegyveres erők politikai és társadalmi szerepét vizsgáljuk a posztszovjet Közép-Ázsiában, három konkrét területen: rezsimvédelem, nemzetépítés, illetve a hadsereg gazdasági tevékenysége. Tekintettel arra, hogy a régió államai egy kivételével autoriter politikai berendezkedésűek, joggal vethető fel az a kérdés, milyen szerepet játszanak a fegyveres erők ezeknek a rezsimeknek a fenntartásában.

A szovjet korszakban a hadsereg fontos politikai indoktrinációs és „nemzetépítési” szerepet töltött be, valamint a sorkatonákat széles körben vették igénybe ingyenes munkaerőként az állami beruházások és más gazdasági tevékenységek (pl. betakarítás) során. További kérdéseink arra vonatkoznak, hogy tovább éltek-e, és ha igen, milyen mértékben, ezek a szovjet tradíciók és gyakorlatok a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamaiban.

Kutatásunk egyik fő következtetése, hogy a közép-ázsiai autoriter rendszerek fő erőszakszervezeti „támasza” nem a hadsereg, hanem a kiterjedt belbiztonsági és titkosszolgálati apparátus. Emellett, kevés kivételtől eltekintve, a nemzetépítés eszközeként sem használják fel őket a helyi kormányok, valamint gazdasági szerepük, jelentőségük is korlátozottabb a szovjet korszakhoz képest.

Kulcsszavak: Közép-Ázsia ■ fegyveres erők ■ civil-katonai kapcsolatok ■ posztszovjet

BEVEZETŐ

Közép-Ázsiával a nemzetközi szakirodalom és közbeszéd leggyakrabban, mint a nagyhatalmi vetélkedés egyik „mellékhadszíntereként” szokott foglalkozni. Az elterjedt narratíva szerint a nyersanyagokban (különösen szénhidrogénekben) gazdag öt ország felett elsősorban Oroszország és Kína, kisebb mértékben az Egyesült Államok és az Európai Unió folytat stratégiai vetélkedést a

befolyási övezetek kialakítása és/vagy megőrzése érdekében. Ebben, a térség helyzetéről, érdekviszonyairól kialakított narratívában Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán és Tádzsikisztán passzív szereplők, amelyek politikai, gazdasági érdekei alig jelennek meg. Az, hogy ezekben az országokban milyen belső politika, gazdasági folyamatok mennek végbe, általában csak akkor kerül reflektorfénybe, ha valamelyik országban politikai vagy biztonsági válság alakul ki polgárháború, terrorcselekmények, etnikai konfliktusok, stb. során.

Az iszlám kulturális gyökerek és a közös szovjet közelmúlt miatt ezekben az országokban a politikai rendszerek sajátos keveréke alakult ki a Szovjetunió felbomlása után. Bizonyos tekintetben sokkal inkább rezsimváltás, mint rendszerváltás történt 1991-ben, hiszen három országban is az egykori pártfőtitkárok immár választások révén váltak államfővé, hogy aztán ugyanúgy érdemi korlátok nélkül irányítsák tovább országukat, ezúttal már valamiféle nemzeti ideológiával, illetve az iszlám nemzeti változatával helyettesítve a kommunizmust. Az újonnan létrehozott demokratikus intézmények érdemi funkciót nem töltenek be, az erős elnöki jogkörök mellett a parlamentek szerepe minimális, a választások manipuláltak, a hatalmi ágak szétválasztása nem működik, az újrávalaszthatóságnak nincsenek korlátai, a kormány feladatát a gyakorlatban általában az államfő mögött kialakult hivatali adminisztráció veszi át. Az egyetlen érdemi kivételt mindössze Kirgizisztán utolsó évtizede jelenti ebben a tekintetben.

A térség domináns iszlám civilizációs jellege a szovjet időszak átalakítási kísérleti ellenére továbbra is jelen maradt párhuzamosan. Dobrovits Mihály találóan ragadja meg ezt a kialakult helyzetet: *„Így jött létre az a jelenség, amely (a maga helyi változatában) minden közép-ázsiai köztársaság civilizációs meghatározója: pre-modern, egyes törzsi-népvallási elemekkel átszínezett, közép-ázsiai iszlám és a szovjet industriális, városi kultúra sajátos, személyes identitásokig megjelenő kettőssége, adott esetben az egyes személyek viselkedését is meghatározó kettős normarendszer.”* (Dobrovits, 2011: 6.). A szovjet múlt hagyományaként a vallásosság teljes mértékben a magánéletre korlátozódik, az állam teljes kontrollt gyakorol annak tartalma és intézményei felett. Ily módon a közép-ázsiai országok szekuláris politikai berendezkedése és társadalma jelentősen eltér az iszlám világ más szekuláris országaitól.

A szénhidrogének mellett a Közép-Ázsiáról folyó közbeszéd másik meghatározó eleme a térség biztonsága, elsősorban a szélsőséges iszlamista szervezetek által jelentett fenyegetés révén. A Szovjetunió felbomlását viszonylag sikeresen, egyetlen jelentős krízissel vészelte át a régió, az Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban megjelenő iszlamista szervezeteket az előbbi rezsim a képes volt még az 1990-es évek elején felszámolni, míg Tádzsikisztánban véres polgárháború alakult ki, amelybe külső szereplők is beavatkoztak.

Az iszlamisták, illetve az ezekből kivált radikális dzsihadista szervezetek vélt vagy valós fenyegetését a rezsimek következetesen az autoriter jelleg megőrzése melletti fő érvként szokták használni, mondván bármilyen túlzott vagy elsietett demokratizálódás az állam meggyengülésével járna, amelyet kihasználhatnának a szélsőséges csoportok.

Ahhoz képest, hogy a rezsimek számára mennyire fontos kérdés a biztonság, a szakirodalomban meglepően kevés szó esik a biztonság elvileg elsődleges szavatolójáról, a fegyveres erőkről. A hadseregeknek nem csak a rezsimek külső biztonsága szempontjából lehet szerepük, hanem a belső rend és stabilitás szempontjából is kulcsszereplők lehetnek. A közel-keleti, afrikai vagy ázsiai autoriter rezsimek között nem egynél a fegyveres erők kifejezetten „királycsináló”-ként léptek fel az elmúlt évtizedekben. Közép-Ázsia autoriter berendezkedésű államaiban az elmúlt tíz évben kettőben, Türkmenisztánban és Üzbegisztánban vezetőváltás volt, amelyekben a hadsereg *semmilyen szerepet* nem játszott.

Ebben a kontextusban fogalmazódik meg a tanulmány fő kutatási kérdése: Milyen szerepet töltenek be a hadseregek a közép-ázsiai országokban egyfelől a hatalmon lévő politikai rendszereket érő belső fenyegetések elhárításában (rezsimvédelem), másfelől pedig a közép-ázsiai politikai vezetők nemzetépítési törekvéseiben, valamint a vizsgált országok gazdasági-társadalmi életében?

Mint említettük Közép-Ázsia társadalmi és politikai rendszerei a szovjet és az iszlám civilizáció keveredését mutatják, ugyanakkor a fenti két civilizációban a hadsereg szerepe markánsan eltérő. Amíg a szovjet hagyományban (beleértve a jelenlegi posztszovjet, néhol demokratikus berendezkedést) a fegyveres erők feletti totális politikai kontrollt érvényesül, addig az iszlám világ szekuláris államaiban a hadsereg jellemzően domináns szerepet tölt be a hatalmi struktúrákban.

A tanulmány első fejezetében röviden áttekintjük a fegyveres erők és a társadalom kapcsolatának főbb elméleti téziseit, különös figyelmet fordítva azokra a szempontokra, amelyeket később az egyes közép-ázsiai országok vizsgálata során érvényesíteni kívánunk. Ezt követően a kutatási kérdés megválaszolására teszünk kísérletet külön fejezetekben foglalkozva a nemzetépítési, a rezsimvédelmi valamint az úgynevezett belföldi katonai segítségnyújtás békeidőben (*domestic military assistance*) szerepkörrel.

Mint említettük, a szovjet múlt hatása továbbra is érzékelhető a közép-ázsiai államok társadalmi és politikai életében, ezért joggal merül fel az a kérdés is, hogy a szovjet hadsereg korábbi társadalmi-gazdasági-politikai szerepe mennyiben „él tovább” az új közép-ázsiai országok önálló fegyveres erői esetében. A szovjet hadsereg (Vörös Hadsereg) az ország egyik össz-szövetségi intézményeként jelentős „nemzetépítési” feladatokat is ellátott, mint a „szov-

jet hazafiasságra nevelés” terepe, továbbá jelentős volt a sorkatonák igénybevétele a különböző állami gazdasági feladatok ellátására (pl. építkezések, betakarítás) is (Forster, 2006: 242–245.; Marat, 2010: 120–121.). Vizsgálatunk így arra is irányul, hogy az újonnan létrejött közép-ázsiai államokban játszottak-e ilyen szerepet a létrejövő önálló fegyveres erők, vagy egyáltalán szántak e számukra ilyen szerepet ezen államok régi-új politikai elitjei.

HADSEREG, TÁRSADALOM ÉS LEGITIMITÁS AZ ELMÉLET TÜKRÉBEN

A fegyveres erőknek az államban és a társadalomban betöltött szerepével, valamint az ezt befolyásoló tényezőkkel számos elmélet foglalkozik a szakirodalomban. A társadalom és az elit fenyegetés-percepciói, valamint az ország geostratégiai helyzete a legjelentősebb befolyást gyakorolják a katonai szerepek alakulására, valamint a fegyveres erőkkel kapcsolatos társadalmi attitűdökre. Az összetett történelmi hagyományokkal rendelkező Közép-Ázsiában ez különösen igaz, ráadásul hasonlóan más autoriter országokhoz, a társadalom és a politikai elit fenyegetés-percepciója gyakran élesen eltér egymástól, azaz mást tekintenek fenyegetésnek.

Szintén befolyásoló tényező az adott ország sajátos *történelmi háttere*. Különböző történelmi előzmények a hadsereg és társadalom közötti kapcsolatok különböző mintáit hozhatják létre, így a fegyveres erő társadalmi legitimitásának alapjai és formái részben a történelmi körülmények által meghatározottak. Emiatt ezek természetüknél fogva maguktól nem átadható és átvehető tapasztalatok az egyes országok között, legalábbis nem rövidtávon (Marat, 2010; Edmunds és mtsai., 2003: 17). Ennek a tanulságnak az eklatáns példái az amerikai hadsereg iraki és afganisztáni hadseregfejlesztési tapasztalatai, ahol azt látjuk, hogy akár tíz év kiképzés, képzés, támogatás is csak ahhoz elég, hogy az adott fegyveres erő papíron és intézményrendszerében sajátítsa el egy másik ország normáit, de a hétköznapiakban a régi gyakorlatot alkalmazza tovább.

Ebből a szempontból az általunk vizsgált régióban a szovjet tapasztalatok a maguk hetvenévesi erőfeszítéseivel, sokkal relevánsabbak, különös tekintettel arra, hogy a szovjet „államépítés” az egész társadalmat is érintette. A közép-ázsiai országok eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a fegyveres erők kontrollja, a hadseregek társadalmi legitimitációja sok tekintetben még mindig inkább az előző korszak jegyeit viseli magán.

A hadsereg és a társadalom kapcsolatát illetően az általunk bemutatandó elméletek alapvetően két, egymással összekapcsolható aspektust mutatnak be: a hadsereg társadalmi szerepe(i)t valamint a hadsereg legitimitásának forrásait.

James Gow (Gow, 1992: 27–28.), építve Samuel P. Huntington a témában íródott klasszikus művére (Huntington, 1957), a hadsereg legitimitásának két elemét jelöli meg: *a funkcionális és a szocio-politikai legitimitást*.

A funkcionális legitimitás alapja abban ragadható meg, hogy milyen hatékonyan látja el a fegyveres testület a rá rótt alapfeladatot, azaz a biztonságteremtő (*security provider*) feladatkört, egyszerűbben fogalmazva, a haza fegyveres védelmét. A biztonságteremtő feladatkör része az országot ért fenyegetések elrettentésére való képesség, valamint ennél jóval nyilvánvalóbb elemként, fegyveres konfliktus esetén a hadsereg katonai, harctéri teljesítménye. Egy vereséget vereségre halmozó, sikertelen hadsereg legitimitása háború idején igen gyorsan megrendülhet (Gow, 1992: 27–28.).

A szocio-politikai legitimitáció a hadsereggel szembeni, „alapfeladatán” túlmenő társadalmi elvárások teljesítésére való képességet jelenti. Ennek szintén három eleme van: a hadsereg politikai szerepvállalása, vagy annak hiánya, a hadsereg „ágens” szerepe (*agency*), valamint a hadsereg és a társadalom közötti kapcsolatok jellege.

Demokratikus országokban a hadsereg politikailag semleges, számos országban még a fegyveres erők tagjainak pártokban való részvételét is törvény vagy alkotmány tiltja. Lényeges ugyanakkor megjegyezni, hogy a politikai semlegesség vegytisztán sehol sem érvényesül, valamennyire minden hadsereg „politikai”.

Ezzel ellentétben, a kommunista rendszerekben az állampárt (illetve annak elitje) és a hadsereg között hivatalos és intézményes kapcsolatok vannak, amelynek fő csatornáit az állampárt intézményes jelenléte a fegyveres erőkben (pártalapszervezetek, politikai tisztek), a tisztikar jelentős részének vagy egészének párttagsága – esetenként a párt vezető grémiumaiban való jelenléte –, valamint a katonák felé irányuló intenzív politikai-ideológiai indoktrináció (Gow, 1992: 28–29.). Ez a hagyomány az általunk vizsgált régió esetében is releváns lehet, hiszen a közép-ázsiai országok hadseregei, tisztikara a szovjet hadsereg helyi elemeiből jött létre a felbomlást követően, megörökölve annak belső kultúráját, normaképző oktatási rendszerét (Marat, 2010: 55–61.).

Lényeges azonban megjegyezni, hogy a hadsereg szerepe, valamint a „civil” hatalomhoz való viszonya a kommunista rendszerekben is összetett, az nem mindig teljes mértékben alárendelt az állampártnak. Noha ideológiai kérdésekben nincs nézeteltérés a párt és a fegyveres erők között, a katonai elit, mint egy sajátos funkcionális elitcsoport a pártállam megfelelő csatornáin keresztül képes aktívan fellépni intézményes érdekei védelmében (Perlmutter–LeoGrande, 1982: 778.).

A fegyveres erők „ágens” szerepe szintén többféle formát ölthet. A hadsereg lehet a nemzeti egység egyik megtestesítője, fontos szocializációs („a nemzet iskolája”), valamint gazdasági feladatokat is elláthat. A hadsereg számos államban jelentős munkáltató, főként a kevésbé fejlett országokban a polgári

infrastruktúra (pl. vasút, telekommunikáció) kiépítésében is fontos szerepet játszik, a „katonai-ipari komplexum” jelensége azonban a fejlett országokból is ismert (Gow, 1992: 29–30.).

A hadsereg társadalmi elfogadottságának, egyik legfontosabb, de nem ki-zárólagos eleme a haderő „reprezentativitása”. Az, hogy milyen szempontok szerint kell a hadseregnek „reprezentatív” lennie, térben és időben is változik. Soknemzetiségű államokban fontos szempont lehet például, hogy a fegyveres erőket, de különösen azok vezetését valamely etnikum, etnikai csoport ne monopolizálhassa (Gow, 1992: 30–31.).

Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy a katonai és a „civil” világ között óhatatlanul meglévő különbségek miatt a funkcionális és a szocio-politikai legitimitás között valamilyen ellentét is húzódik és ennek megfelelően a feladatok nem mindig és nem könnyen változtathatók szét egymástól.

Részben erre az ellentmondásra reflektál Edmunds, Forster és Cottey (2003) modellje a hadseregeknek a társadalomban betöltött szerepéről. Az általuk felvázolt ideál-típus szerepek alapvetően funkcionálisak, viszont okaik és következményeik egy tágabb társadalmi-politikai kontextusba ágyazódnak be (Edmunds és mtsai., 2003: 8–9.).

A szerzők által meghatározott és máig legfontosabb *honvédelmi* szerepkör a hadsereg alapvető funkciójából adódik. Hagyományosan ez a szerep az államot érő külső fenyegetések elhárítására irányult, de különösen a 2001. szeptember 11-ét követő időszakban az egyéb transznacionális fenyegetések – különösképpen a terrorizmus – elhárítására is növekvő hangsúly helyeződik.

Ide tartoznak továbbá a haderők által ellátott expedíciós vagy területen kívül (*out-of-area*) műveletek (napjainkban tipikusan a nemzetközi békefenntartó és béketeremtő műveletek). A szerzők lényeges szempontként emelik ki azt is, hogy az adott társadalom, az adott politikai vezetés prioritásaitól, értékpreferenciáitól függhet, hogy egy adott időszakban mit tekintenek jelentős biztonsági fenyegetésnek.

A honvédelmi szerep ellátása a hadsereg társadalmi legitimitásának egyik legfontosabb alapja, ezért ha a hadsereg az adott időszakban relevánsként azonosított fenyegetések elhárítására nem képes (pl. Csehszlovákia 1938-ban), vagy az adott korszakban a társadalom fenyegetés-percepciói alacsonyak, az aláaknázhatja a hadsereg legitimitását is (i. m.: 9–11.).

Az előzőekben részletezett honvédelmi szerepkörhöz szorosan kapcsolódik a hadsereg *nemzetépítő* (*nation builder*) szerepe is. A nemzetépítő szerepkör jól ismert az európai nacionalizmusok korszakából vagy akár a magyar hadsereg XIX–XX. századi történelméből. De modern megnyilvánulásának is tanúi lehetünk, amikor egy állam függetlenségi harcában a fegyveres erőkre kulcs-szerep hárul (pl. Horvátország, 1991–1995), azonban mint a nemzeti egység megtestesítője, a „nemzet iskolája” ezt a szerepet a fegyveres erők a régebb óta létező államokban is betölthetik.

A sorozott katonaság támogatóinak egyik legfontosabb érve a hadsereg (vélt vagy valós) szocializációs vagy állampolgári nevelésben játszott szerepe. Soknemzetiségű országokban (pl. Jugoszlávia, Szovjetunió) gyakran a hadsereg az egyetlen „össz-nemzeti” intézmény, így fontos feladata egy közös identitás kialakításában való részvétel (például a sorkatonák ideológiai indoktrinációja révén) (i. m.: 11–12.).

A hadsereg, mint az állami erőszakmonopólium egyik gyakorlója, nem csak külső fenyegetések elhárításában játszhat szerepet. Ennek egy sajátos esete az ún. *rezsimvédelmi* (*regime defence*) szerepkör, amikor a hadsereg egyik feladata egy politikai párt vagy politikai rezsim hatalmának fenntartása vagy megőrzése. Ennek legekleatásabb példája, amikor a kérdéses rezsimet maga a hadsereg vezeti vagy testesíti meg, azaz a katonai diktatúra esete.

Közép-Ázsia esetében a másik forgatókönyv releváns: a polgári autoriter rendszer vagy diktatúra, ahol a katonaság és a civil politikai elit közötti kapcsolatok legtöbbször meglehetősen ambivalensek, előfordulhat például, hogy a hadsereg ugyan a rendszer egyik pillére, ugyanakkor a politikai vezetés párhuzamos fegyveres testületeket (elnöki gárda, speciális belbiztonsági erők, politikai rendőrség) hoz létre, hogy ellensúlyozza a hadsereg politikai befolyását.

Abban az esetben, ha a hadsereg rezsimvédelmi szerepet játszik, legitimitásának alapja többé nem a nemzet vagy a társadalom, hanem az adott politikai rendszer, párt, vagy vezető. Ezért a rezsim társadalmi elfogadottságának megrendülése vagy összeomlása könnyen „magával ránthatja” a hadsereg legitimitását is (i. m.: 12–13.)

A rezsimvédelmi szerep azonban nem az egyetlen „belső” feladatkör, amelyet egy hadsereg betölthet. Különösen demokratikus államokban, ahol a rezsimvédelem fogalma kevésbé értelmezhető, a hadsereg egyetlen belföldi szerepe az a jogszabályokban meghatározott katonai támogatás, amely jórészt az állami erőszakmonopólium gyakorlásától eltérő feladatokat foglalja magában.

Ennek közismert formája, amikor a fegyveres erők valamilyen (természeti) katasztrófa elhárításában segédkeznek a polgári hatóságoknak. A hadsereg alapfeladatától eltérő gazdasági funkciókat is elláthat, számos államban jelentős a hadsereg gazdasági szerepvállalása (pl. Törökország, Egyiptom, vagy Pakisztán). Más jellegű gazdasági funkciót láthatunk a közép-ázsiai posztszovjet kontextusban (de a korábbi szovjet időszakban is), ahol a sorkatonaság „ingyenes” munkaerőt jelent az állami beruházások vagy egyéb gazdasági projektek (pl. betakarítás) során. Ezekre a feladatokra az Edmunds, Forster és Cottey által használt összefoglaló terminus a belföldi katonai segítségnyújtás békeidőben (*domestic military assistance*) (i. m.: 13–14.).

További „belföldi” feladatkör lehet a hadsereg részvétele a közrend és közbiztonság fenntartásában (*maintaining law and order*), tipikusan szükségállapot, vagy rendkívüli állapot idején. Ez jogilag nem minden országban engedélyezett, de különösen a demokratikus országokban egyre inkább felmerül az igény

a terrortámadások kapcsán. Mint ahogy a szerzők megjegyzik, ez nem minden esetben választható el élesen a rezsimvédelmi szerepkörtől (i. m.: 13–14.).

Az utolsó, ötödik szerepkör a *katonai diplomácia*, amely a diplomácia egyik speciális területe, és elsősorban a kétoldalú katonai együttműködés tartalmáról szól. Tipikusan a hadsereg és a minisztérium külföldön történő képzési, kiképzési, együttműködési tevékenységét érinti.

A felvázolt öt szerep természetesen csak ideáltípusnak tekinthető, gyakran figyelhetünk meg eltolódást vagy keveredést. Egy ország társadalmi fejlődésétől függően a nemzetépítő szerep még mindig releváns lehet (mint például Közép-Ázsiában) vagy már idejét múlt (mint a nyugati országokban, ahol ezt a funkciót évszázadokkal korábban töltötte be). Számos esetben párhuzamosan léteznek funkciók, például nehezen határolható el, hogy a hadsereg rendfenntartásra történő alkalmazása egy demokratikus államban rendkívüli állapot idején a domestic military assistance vagy a rezsimvédelmi szerepkör alá sorolható-e be (i. m.: 14–15.).

Edmunds, Forster és Cottey modellje egyébként számos tekintetben túlon túl nyugat-centrikus. A hadseregek szerepköreihöz adott példák többségében szűk, a nyugati országok haderejét jellemző feladatokat jelenítenek meg. A világ hadseregeinek túlnyomó többségében – de mint az afganisztáni példa mutatja, még sok NATO-tagország esetében is – az expedíciós vagy területen kívüli műveleti képességek igen korlátozottak, vagy nem léteznek. A fegyveres erők nemzetépítési funkciója leginkább csak a világ fejlett országaiban zárult le, az országok többségében ma is része a szerepkörnek.

A három szerző modelljével kapcsolatos, fenti kritikáink ellenére az az álláspontunk, hogy Edmunds, Forster és Cottey tipológiája megfelelően használható tanulmányunk elemzési kereteként. A bevezetőben leírtakkal összhangban, jelen tanulmányban csak a nemzetépítő, a rezsimvédelmi és a békeidei belföldi katonai segítségnyújtási szerepkörrel foglalkozunk.

REZSIMVÉDELEM (REGIME DEFENCE)

A nyugati liberális demokráciákban a hadsereg belföldön történő alkalmazása tiltott, vagy szigorú jogi szabályozáshoz kötött (bár Európában a 2015–2016-os terrortámadások után több esetben került sor a fegyveres erők belbiztonsági célú alkalmazására). A harmadik világban működő autoriter rezsimekben ezzel szemben a fegyveres erőknek fontos rezsimvédelmi szerepük van. Társadalmi elégedetlenségek, politikai megmozdulások, a terrorizmus elleni fellépés során egyaránt bevetésre kerülhetnek, és nem egy esetben erőszakos hatalomátvételek résztvevői is voltak.

Közép-Ázsiában, tekintve a rendszerek autoriter jellegét és a demokratikus normák hiányát, azt gondolhatnánk, hogy a fegyveres erőknek jelentős sze-

repük lehet az egyes rezsimek biztosításában. Ennek a „hagyománynak” azonban élesen ellentmond a társadalom feletti politikai kontroll – és a fegyveres erők civil kontrolljának – „szovjet modellje”, ahol a belső stabilitásért mindig is egy robusztus, az egész országot behálózó titkosszolgálati, rendőrségi apparátus volt felelős.

A közép-ázsiai országok rendszerváltása 1992-ben gyakorlatilag érintetlenül hagyta ezeket a struktúrákat, így semmi sem indokolta, hogy a hadsereg fontosabb szerephez jusson. Erre vezethető vissza a fegyveres erők és a félkatonai kiképzést és felszerelést kapott belbiztonsági alakulatok létszámának arányossága (Marten, 2006: 211–212.; Kamilov, 2005: 26.).

Az erők összehasonlításakor azt is figyelembe kell venni, hogy a hadseregek – különösen a szárazföldi erők –, esetenként a különleges rendeltetésű erők kivételével, mindenhol sorozott állománnyal vannak feltöltve, ami jelentősen csökkenti harcértéküket (a kiképzés hiánya) és a hatalom iránti lojalitásukat (Boonstra és mtsai., 2013: 8–9.). Ezzel szemben a belbiztonsági alakulatok állománya nagyrészt (a határőrségek kivételével) hivatásos vagy szerződéses viszonyban van a hatalommal, amely jobb körülményeket, ellátást biztosít.

1. táblázat. A szárazföldi erők és a belbiztonsági alakulatok létszáma Közép-Ázsiában, 2015-ben*

	Üzbegisztán	Kazahsztán	Türkmenisztán	Kirgizisztán	Tádzsikisztán
Fegyveres erők	48 000 fő	20 000 fő	33 000 fő	8500 fő	8800 fő
Belbiztonsági alakulatok	20 000 fő	31 500 fő	n. a.	9500 fő	7500 fő

*Az adatok csak a szárazföldi haderőnemek létszámát tartalmazzák. A belbiztonsági alakulatok alatt a belügyminisztérium csapaterős alakulatait, a veszélyhelyzeti minisztériumok alakulatait, a határőrséget, és az elnöki gárdákat értjük. A Military Balance van, ahol részletes bontásban adja meg a belbiztonsági alakulatok összetételét, van, ahol csak összefoglalóan „paramilitary”-ként jelzi a létszámukat.

Forrás: The Military Balance, 2016: 185–187., 202–203., 207–208.

Kiemelendő továbbá a közép-ázsiai hadseregek alulfinanszírozottsága, amely egyebek mellett a haditechnikai eszközök beszerzésében és a modern katonai képességek hiányában nyilvánul meg. Történt mindez úgy, hogy már a függetlenséget követően is folyt a régió déli határán egy alacsony intenzitású konfliktus (Afganisztán), amelynek vezetése – legalábbis retorikai szinten – megkérdőjelezte a rezsimek szekuláris rendszereit. 2001 után ez a konfliktus csak fokozódott az USA, majd a NATO beavatkozásával, de úgy tűnik a közép-ázsiai országok ezt sem tekintették elég fenyegetésnek ahhoz, hogy érdemi haderőfejlesztésbe kezdjenek.

A modernizációs erőfeszítések értékelését nehezíti, hogy gyakran hiányoznak a legalapvetőbb adatok is. Az ENSZ által fenntartott, a tagországok egyéni bevallásain alapuló, a konvencionális fegyverek transzferjét számon tartó adatbázisba Türkmenisztán, Üzbegisztán Kirgizisztán és Tádzsikisztán elvételre küldött jelentést a saját fegyverexport és -import tevékenységéről (Tádzsikisztán egyszer sem), így információval csak akkor rendelkezik az adatbázis, ha a tranzakció másik szereplője is adott le jelentést abban az évben (UN Register of Conventional Arms, 2016).

A SIPRI Arms Transfers Database sokkal szélesebb forrásbázissal dolgozik. A már említett ENSZ-adatbázis mellett a kormányzati dokumentumokat és a sajtóban megjelent hírforrásokat is feldolgozzák. A SIPRI adatbázisa alapján a legtöbbit Kazahsztán költötte fegyverimportra, 2001–2016 között 1,5 milliárd dollár értékben, utána Türkmenisztán következett majd 1,2 milliárd USD-vel. A másik három ország 32 és 176 millió USD között költött importra az elmúlt 16 évben (SIPRI Arms Transfers Database, 2016). A fegyverimport természetesen még nem árul el önmagában mindent egy ország haderejének állapotáról, de ha figyelembe vesszük, hogy Kazahsztán kivételével egyik ország sem rendelkezik hadiiparral, úgy érthető az import szerepe.

Az öt ország összehasonlításában Kazahsztán rendelkezik a legmodernebb haderővel, nemcsak a haditechnikai beszerzések és az eszközök cseréje miatt, hanem a 2010 óta elindított haderőreform miatt is (The Military Balance, 2013: 232–233.). A második legnagyobb katonai erővel Üzbegisztán rendelkezik, ám a szovjet időszakból örökölt, már elavult haditechnikai eszközök cseréje nem történt meg. 2015-ben az Afganisztánból kivonuló amerikai erők, mintegy 300 modern páncélozott szállítójárművet adtak át Taskentnek, de ezen kívül a légierőt, légvédelmet vagy szárazföldi erőket érintő nagyobb beszerzésről nem érkezett hír (Kucera, 2015).

Mint a SIPRI adatbázisából kiderül, Türkmenisztán kiemelkedik fegyverimportjának mértékével a többi közép-ázsiai ország közül. Ennek oka, hogy a Kaszpi-tenger türkmén vizein jelentős off-shore földgázlelőhelyek vannak, ezért Asgabat intenzíven fejlesztette haditengerészetét az elmúlt években, olyannyira, hogy az meghaladja a nála sokkalta erősebb Kazahsztán haditengerészetét is (Shlapentokh, 2013: 154–159.). Az utóbbi néhány évben a szárazföldi erők létszáma és költségvetése is növekedett, az Afganisztán északi, a Türkmenisztánnal határos részén romló biztonsági helyzet miatt (Pannier, 2017).

A fegyveres erők rezsimvédelemben játszott vezető szerepének hiánya általános jelenség. Egyrészt Kirgizisztán kivételével autoriter rezsimekről van szó, amelyek a társadalom teljes ellenőrzésére és elnyomására törekednek, teret sem engedve bármilyen békés tiltakozásnak, nemhogy erőszakos fellépésnek. A Szovjetunió megszűnése óta Türkmenisztánban és Kazahsztánban nem volt a rendszer stabilitását megkérdőjelező tiltakozás, erőszakos cselekmény vagy felkelés. Türkmenisztánban Szaparmurat Nyijazov államfő halála után az utód-

lás a politikai elit szereplői között zajlott, elsősorban a kijelölt utód és a titkosszolgálat vezetője részvételével.

Üzbegisztánban az elmúlt 25 évben több terrorcselekmény történt, illetve az terroristák törtek be az ország területére. Ez utóbbiak valódi veszélyt sosem jelentettek a rezsimre, a terrorcsoportok kis létszámúak voltak, széles társadalmi támogatást nem élveztek, így a felszámolás gyorsaságában egyedül a hadsereg kiképzettsége jelentett korlátot (Rashid, 2002: 167–170.).

Az egyetlen súlyos incidens az ország történetében, amely egyáltalán felvetette a hadsereg bevetését rezsimvédelmi céllal, 2005-ben történt. Andizsán városában a helyi hatóságok egyik túlkapása miatt jelentősebb spontán tüntetés alakult ki, ahol a több ezer fős tömeg megrohanta a helyi börtönt, kiszabadítva mintegy két tucat, valószínűleg ártatlanul letartóztatott népszerű üzletembert. A spontán tiltakozások hatalmas tömeget vonzottak, újabb épületeket foglaltak el, fegyverekhez jutottak, állami tisztviselőket ejtettek foglyul. A hatóságok nem tárgyaltak, hanem erőszakkal számolták fel a megmozdulást, ami súlyos áldozatokat követelt.

Az esetet kivizsgáló nemzetközi jelentések nem egyértelműek abban, hogy a hadsereg milyen szerepet játszott az eseményekben és nehezíti a megítélést, hogy elsősorban a túlélők beszámolóira kell hagyatkoznunk. A visszaemlékezések konzisztensek abban az értelemben, hogy valószínűsíthető belőlük a hadsereg részvétele a tömegtüntetés leverésében, ugyanakkor úgy tűnik, hogy szerepük a belbiztonsági alakulatok támogatására korlátozódott, és nem ők irányították az eseményeket (Markowitz, 2013: 121.; Dagiev, 2014: 195–196.; OSCE, 2005; Human Rights Watch, 2005)

Tádzsikisztánban a függetlenné válást követően nem jött létre „nemzeti” hadsereg, hanem a hatalmat megszerző politikai vezetők mellett levő félkatonai alakulatok (Rahman Nabijev Nemzeti Gárdája, valamint a hatalmon lévő kormányt támogató hadurak Tadzsik Népfrentja) váltak kvázi hivatalossá (Kamilov, 2004: 65.). A háborút lezáró békemegállapodás keretében az Egyesült Tadzsik Ellenzék (UTO) egyes fegyveres csoportjai a hivatalosan létrejövő hadsereg részévé váltak (Harangozó, 2013; Kamilov, 2004: 65–66.; International Crisis Group, 2016: 3.). Ezt követően viszont a fegyveres erők a mai napig marginális szerepet játszottak, és Tádzsikisztánban mutatkozik meg a leginkább a belbiztonsági alakulatok túlsúlyos jelenléte (Markowitz, 2013: 77., 89.). Ezek a belügyminisztérium, a titkosszolgálat vagy az elnöki adminisztráció alá tartozó alakulatok voltak a felelősek az elmúlt húsz évben a különböző belbiztonságot veszélyeztető kihívások kezelésére (terrorizmus, drogcsempészet, renegát hadurak lázadása) (Boonstra és mtsai., 2013: 9.; Göransson, 2016; Stronsky, 2016; Kamilov, 2005: 67–68.).

Kirgizisztánban – mint a régió egyetlen demokratikusnak tartott rendszerében – a fegyveres erők feletti demokratikus kontroll elvével összhangban, a hadsereg nem játszhatna semmilyen politikai szerepet. Az összképet azonban

bonyolítja, hogy az országban az aktuálisan megválasztott államfők kétszer is autoriter vezetési jegyeket kezdtek mutatni, amelyeket két rövid és viszonylag vértelen forradalom zárt le. A 2005-ös és 2010-es forradalmi megmozdulások alkalmával a hadsereg mindvégig láthatatlan maradt, nem avatkozott be sem a rezsim védelmében, sem a rezsim ellenében (Stein, 2010).

A közép-ázsiai rendszerek szempontjából releváns belső fenyegetések valós mértéke, azok megítélése ellentmondásos. Miközben a közép-ázsiai országok a militáns, radikális iszlamizmus – sőt 2014 után már a dzsihadisták – fenyegetését rendkívül súlyosnak állítják be, azonban érdemi modernizáció a katonai vagy belbiztonsági erők esetében nem figyelhető meg. A tisztánlátást nehezíti, hogy a posztszovjet közép-ázsiai köztársaságok hajlamosak a hatalmukat érő bármilyen belpolitikai kihívást a radikális iszlámmal összefüggésbe hozni, az azokkal szembeni fellépés külső és belső legitimálása érdekében (Marten, 2006: 209–214.; Blank, 2012: 32.).

A közép-ázsiai hadseregek rezsimvédelmi funkciója a nyugati hatalmakat, elsősorban az Egyesült Államokat sajátos dilemmával szembesítette. Egyfelől a militáns iszlámizmus elleni küzdelem a közép-ázsiai országok és a Nyugat közös érdeke. Másfelől a nyugati országok számára politikailag kellemetlen lehet, ha a terrorizmus és a militáns iszlamisták/dzsihadisták elleni fellépéshez nyújtott különféle eszközöket (pl. kiképzés, haditechnikai eszközök) a közép-ázsiai kormányok a belső politikai represszióhoz használják fel. Mindez az egyik magyarázata annak, hogy számos nyugati állam vonakodik fegyvereket eladni Közép-Ázsiának (Gorenburg, 2013: 4.).

A HADSEREG, MINT A NEMZETÉPÍTÉS SZÍNTERE

A modern nemzetállamokban a hadseregek kulcsszerepet játszottak a nemzetépítésben, ami részben abból fakad, hogy a nemzet szuverenitásának a létméményesei (és ezt egy, vagy több háborúban bizonyították is), részben pedig abból, hogy a sorozott hadseregek jellegéből adódóan jelentős homogenizációs képességgel bírtak. A kötelező iskolai oktatás mellett ez (volt) az az intézmény, ahol elsősorban a társadalom férfi tagjai (ott ahol a sorkötelezettség még működik, a férfiak jó része) megismerkedtek és szocializálódtak a közös nemzeti identitás elemeivel. A közép-ázsiai országok esetében ennek a két szerepkörnek a betöltése több szempontból is problémákba ütközik, ami rávilágít a fegyveres erők szerepeinek koncepcionális korlátaira ebben a régióban.

A közép-ázsiai országok jelen formájukban korábban nem léteztek, teljes mértékben a szovjet, sztálini állam- és nemzetépítési koncepció szülöttei. A tádzsik, üzbég, kazah stb. nemzeti identitások sem léteztek korábban (esetleg csírájukban), azok jórészt birodalmi tisztviselők, közép-ázsiai kommunis-

ták és szovjet-orosz társadalomtudósok erőfeszítéseinek voltak köszönhetőek a bolsevik forradalom utáni első évtizedekben (Battis, 2015: 730–732.).

A szovjet időszakban a sorozáson alapuló haderőben természetesen a közép-ázsiaiak is részt vettek, de a hivatásosokból álló tisztikart mindvégig az orosz/szláv etnikum dominálta. A Szovjetunió felbomlása előtt, 1990-ben a tisztikar 97 százaléka volt orosz, ukrán, fehérorosz vagy tatár (az egyetlen muszlim közösség a felsoroltak közül) (Lehrke, 2013: 10.).

Mind a nemzetépítés, mind a nemzetvédelem tekintetében a közép-ázsiai hadseregeknek nincs hova visszanyúlniuk, aktív háborús „emlékeik” a II. világháborúra és az afganisztáni beavatkozásra korlátozódnak, két olyan eseményre, amelyek egyike sem hozható összefüggésbe saját nemzeti emlékezetükkel és államalakulataik szuverenitásának védelmével.

Ezzel szembeállítható a tituláris etnikumokból kikerülő új politikai elitnek azon törekvése, hogy a szovjet korszakból megörökölt politikai, intézményes kereteket új, etnonacionalista (itt: a tituláris etnikumot előtérbe helyező) ideológiai tartalommal töltsék meg. Mivel a szovjet hadsereg a „szovjet hazafiaságra nevelés” egyik fő színtere volt az 1991 előtti időszakban, érthető az a törekvés, hogy a függetlenné váló államok politikai vezetői immáron új típusú nemzetépítő feladatokat szántak a létrejött új közép-ázsiai hadseregeknek (Marat, 2010: 120–121.).

Az új nemzeti ideológiák feladata lett volna az is, hogy legitimizálja a posztszovjet államiséget, valamint a független államok (gyakran a szovjet időszakból származó) elitjének politikai pozícióját. Ideológia gyökereit a hatalmon lévők általában a preszovjet múltból keresték, amikor a jelenlegi államhatárok és nemzeti, etnikai határok még nem léteztek (Marat, 2008: 12.).

Türkmenisztántól eltekintve, ahol a nemzeti ideológiát az egyszemélyi vezető kultusza alkotja, minden közép-ázsiai államban találkozhatunk olyan politikai törekvéssel, amely egy történelmi hőst (általában uralkodó vagy katonai vezető, mint például Tamerlán vagy Iszmail Szamani) a nemzet dicső múltjának letéteményeseként kíván beállítani, aki ezen keresztül a jelen kor katonája számára (is) példaként szolgálhat. Türkmenisztán további jellegzetessége, hogy itt nem elsődlegesen a dicső múlt kultusza valósul meg, hanem a jelen kort tekintve az állami ideológia a nemzet történelme legdicsőbb szakaszának (Marat, 2010: 115–118.; Marat, 2007: 1–2., 16.; Dagiev, 2014: 150–156.).

Valójában a közép-ázsiai új fegyveres erők csak nagyon lassan válhattak a nemzetépítés színtereivé, és igazából kérdéses, hogy a politikai elitnek-e egyáltalán ilyen szerepet hadseregeiknek a jövőben. A függetlenséget követően – hasonlóan a többi volt szovjet tagköztársasághoz – a közép-ázsiai országok is megörökölték a szovjet időszej alatt a területükön állomásozó katonai bázisokat, alakulatokat és intézményeket. Még évekig az orosz nyelv maradt a hivatalos vezényleési nyelv, és bár ma már mindenhol bevezették a nemzeti nyelv kötelező használatát, továbbra is az orosz maradt a *lingua franca* a

közös katonai kultúra, az orosz haditechnika napjainkig tartó dominanciája, és a biztonságpolitikai együttműködésben meglevő orosz vezető szerep miatt.

A szovjet-orosz múlttal való szakítás mindegyik országban időigényes volt. Üzbegisztánban, amely sok szempontból a legelőnyösebb helyzetben volt, a tisztikar 70 százaléka orosz nyelvű közegeből származott.¹ 1992-ben az ország 15 tábornoka közül mindössze öt volt üzbég származású. Az etnikai arányok kiigazítására, a hadseregek „nemzetiesítésére” több megoldás is kínálkozott. Az szinte mindenhol alkalmazott lépés volt, hogy 1992 után az új állami vezetések hazahívták a FÁK-országokban maradt aktív katonatiszjteiket, karriert kínálva számukra az új hadseregben. A másik lehetőséget a már nyugdíjazott, vagy szolgálati nyugdíjban levő egykori katonatisztek reaktiválása jelentette. Üzbegisztán első védelmi minisztere Rusztam Ahmedov volt, akit még az 1980-as években szerelt le alezredesként, majd az új üzbég vezetés vezérőrnagyként (két rendfokozatot ugorva egyszerre) aktiválta ismét (Smith, 1998: 19.).

Kazahsztánban az orosz és szláv származású katonatisztek aránya még magasabb volt, bár ezt az is magyarázza, hogy az országban 1992-ben meggyezett az orosz és a kazah lakosság aránya (39-39 százalék). A függetlenséget követő új hadseregben a tisztikar 97 százaléka volt orosz (Smith, 1998: 35.). A két legszegényebb (és leginkább orosz támogatásra szoruló) országban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban a rendszerváltást követően még látványosabb volt az orosz jelenlét, mivel nemcsak domináltak a tisztikart, hanem az orosz katonai és határőr erők még sokáig az országban maradtak (Markowitz, 2013: 78.; Kamilov, 2005: 56., 59–62., 71–73.).

Ugyanakkor a függetlenné válás óta eltelt évtizedekben a közép-ázsiai fegyveres erők etnikailag homogénebbé váltak, részben az orosz és más szláv nemzetiségű lakosság távozása miatt. Noha Kazahsztánban és Kirgizisztánban a katonai csúcsvezetésben továbbra is jelentős szerepet játszanak a szláv származású főtisztek, a nem tituláris etnikumhoz tartozó fiatalabb tiszteknek kisebb esélyük van arra, hogy magasabb karriert fussanak be (Marat, 2010: 138.).

A fegyveres erők nemzetépítésben játszott szerepe leginkább Tádzsikisztánban kérdőjelezhető meg, mivel a Szovjetunió felbomlása utáni polgárháború itt zilálta leginkább szét a meglevő nemzeti identitást, ráadásul a fegyveres csoportokon belül alapvetően regionális, vagy „klán” alapú lojalitás és nem a nemzethez, vagy államhoz fűződő lojalitás érvényesült (Marat, 2010: 127–128.; Markowitz, 2013: 82.). A tádzsik kormány a polgárháborút lezárását követően sem tudta teljes mértékben visszanyerni legitim erőszakmonopóliumát (Markowitz, 2013: 77.).

A kvázi „nemzeti” haderő kialakítása 1997-ben kezdődött meg, amikor a békemegállapodás értelmében a nemzetközileg elismert kormány egységeibe kellett integrálni az Egyesült Tádzsik Ellenzék (UTO) milíciáinak tagjait is. Az

integráció sok esetben csak névlegesen történt meg, a kormányhadseregbe beolvasztott ellenzéki egységek felett a tényleges irányítást volt polgárháborús parancsnokaik gyakorolták, akik szintén jelentős szerepet kaptak a tádzsik hadseregben (Marat, 2010: 136.; Markowitz, 2013: 81–83).

A polgárháborúban „győztes” politikai csoportokat képviselő Imomali Rahmon(ov)² elnök a kétezres évektől kezdve megkezdte az egykori harctéri parancsnokok (így például Mirzo Ziojev, az UTO egykori vezérkari főnöke, 1997 után a rendkívüli helyzetekért felelős miniszter) kiszorítását a hadsereg vagy más erőszakszervezetek vezető pozícióiból. Rahmon azonban egykori szövetségesei közül is eltávolította azokat, akiket saját hatalmára fenyegetésként érzékelt, mint Dzsafer Mirzojevet, aki 2004-ig az elnöki gárda vezetője volt. (Markowitz, 2013: 78–80.).

A tádzsik társadalom megosztottsága természetesen a polgárháború végeztével sem múlt el. A hatalmon lévő politikai elit tartományából (Kuljab) érkezők preferált elbánásban részesülnek, míg a korábbi polgárháború (és az azt megelőző szovjet időszakban) ellenzéki pozícióban levő regionális identitások – így a garmiaknak és pamiriaknak – jelentős diszkriminációval kellett szembeesülniük (Marat, 2010: 138.).

Összegezve az elmondottakat, Türkmenisztán és Üzbegisztán részleges kivételével, a hadsereg több okból nem válhatott a nemzetépítés aktorává. Egyfelől a közép-ázsiai kormányok által propagált nemzeti ideológiák a nem titulás etnikumok számára nem rendelkeztek legitimáló erővel. Másfelől Kazahsztánban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban vagy a következetes politikai akarat vagy a szükséges állami képességek hiánya akadályozta meg a nemzeti ideológia folytatólagos, tervszerű propagálását a fegyveres erőknél, mint társadalmi intézményen keresztül (Marat, 2007: 5.).

Üzbegisztán és Türkmenisztán, mint erősen autoriter, zárt és relatíve homogén társadalmak, ennek véghezviteléhez több eszközzel rendelkeztek. Azonban megjegyzendő, hogy Türkmenisztánban, különösen a néhai Szaparmurat Nyijazov (Türkmenbasi) regnálása alatt gyakorlatilag minden fontosabb társadalmi intézmény a politikai indoktrináció szolgálatában állt, így a hadsereg nem a fő, hanem a számos közül az egyik színtere volt a politikai vezetés „nemzetépítési elképzeléseinek” (Marat, 2007: 14–16.).

BELFÖLDI KATONAI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS BÉKEIDŐBEN

Forster (2006), valamint Edmunds, Forster és Cottey (2003) a fegyveres erők országon belüli felhasználásának (a rezsimevédelemtől eltekintve) három esetét különböztetik meg. Az egyik a természeti vagy ipari katasztrófák elhárításában vállalt katonai szerep, amely általánosan elterjedt Európa és a világ más részeinek fegyveres erői között (Forster, 2006: 245–247.; Edmunds és mtsai.,

2003: 13.). A második a rezsimvédelemtől elválasztható belbiztonsági, rendvédelmi jellegű szerepkör, amely magában foglalja a terrorellenes célú fellépést (Forster, 2006: 228–241.).

A harmadik, igen széles kategóriába a fegyveres erők nem szorosan vett biztonsági vagy védelmi jellegű alkalmazását sorolják. Ezek a szinte minden fegyveres erő által gyakorolt protokolláris jellegű feladatoktól, az alapvető közszolgáltatásokat érintő sztrájkok esetén az elégséges szolgáltatás biztosításában való részvételen keresztül a katonaság mezőgazdasági, vagy infrastrukturális területen való alkalmazásáig terjedhetnek. Ez utóbbi bevált gyakorlat volt az egykori Szovjetunióban, illetve jellemzőek voltak az egykori Varsói Szerződés tagállamaiban is a rendszerváltást megelőzően (Forster, 2006: 242–245.)

A közép-ázsiai országok autoriter jellegéből adódóan a sztrájkok idején történő közszolgáltatások ellátása fel sem merült (ahogy maguk a sztrájkok sem), így a vizsgált térségben a protokolláris feladatok ellátása mellett csak a gazdasági területen történő alkalmazás fordult elő, igaz ez is inkább alkalmi jelleggel, semmint rendszerszerűen.

A sajtóhírek szintjén elsősorban Üzbegisztánban és Kirgizisztánban találni példát a fegyveres erők ilyen típusú alkalmazásáról, rendszerszerűen csak Türkmenisztánban fordultak elő a korábbi államfő, Szapurmarat Nyijazov időszakában. Üzbegisztánban az utóbbi években történt meg a hadseregnek a gyapotszedésben való alkalmazása. A gyapot hagyományosan rendkívül fontos szerepet játszik az üzbég gazdaságban. A természetessé és feldolgozással összefüggő ipari termelés a GDP 25 százalékát teszi ki, az ország a világ negyedik legnagyobb exportőre, amely a valutabevételek 11 százalékát teszi ki (Muradov–Ilkhamov, 2014: 11.). Az éves betakarítás idején az üzbég kormányzat az állami szektor szinte minden szereplőjét (sőt korábban az iskolai tanulókat) is kiküldi az ültetvényekre, hogy ott részt vegyenek a gyapotszedésben.

Türkmenisztán helyzete még a közép-ázsiai viszonyok között is különleges és utólag is nehéz eldönteni, hogy a hadsereg nem katonai feladatokra történő alkalmazása a korábbi szovjet hagyományok továbbélése volt-e csak, vagy Nyijazov elnök excentrikus, paranoiás személyiségével állhat összefüggésben.³ A hadsereg szokatlan alkalmazásáról szóló hírek csak az ezredforduló után jelentek meg, és egybeesnek az elnök halála előtti utolsó évek egyre instabilabb, jellemzően más területeken is szélsőséges döntéseket eredményező időszakával. A fegyveres erők tekintetében még azt is hozzá kell tenni, hogy az államfő személyes biztonságérzetét a megelőző évtized nyugalomához képest több tényező is negatívan befolyásolta. Ezek közül a legfontosabb a 2002-es, ellene indított puccskísérlet volt, de hasonlóan fontos lehetett a 2003-as a grúzai „rózsás forradalom”, amely az utolsó szovjet külügyminisztert Eduard Sevardnadzet távolította el a hatalomból. Valószínűleg ezekkel összefüggésben 2002 és 2004 között hirtelen megnőtt a védelmi költségvetés, jelentős hadgya-

korlatokat tartottak, és 2004-ben mintegy 100 000 főt hívtak be (International Crisis Group, 2004: 13.). Ahhoz képest, hogy a hadsereg létszáma ebben az időben – és azóta is – 35 000 fő körül volt (beleértve a hivatásos állományt is), ezek a lépések utólag inkább egyszerinek, semmit egy trend részének tűnnek.

Ezekre az időkre tehető a legfurcsább, hadsereget érintő intézkedései is, például – állítólag költségmegtakarítás céljából – egyrészt önellátásra kötelezte a katonai alakulatokat, másrészt általánosabbá tette a katonák ingyenes dolgoztatását (IWPR, 2001). 2002-től a sorozott állományt olyan kevés, vagy semmilyen szakértelmet nem igénylő feladatokra vezényelték ki, mint biztonsági őr, kórházi segédszemélyzet. Ezek mellett egyes tartományokban vagy településeken tűzoltóként vagy rendőrségi forgalomirányítóként kellett dolgozniuk (IWPR, 2005). 2004-ben kb. 15 000 egészségügyi dolgozó elbocsátásáról döntött Nyijazov elnök, akiket sorozott katonákkal kívánt helyettesíteni (RFE/RL, 2004).

A fegyveres erők ilyen alkalmazásáról szóló hírek eltűntek a sajtóból Gurbanguly Berdymuhamedov 2007-es beiktatása után. Az olyan, közép-ázsiai kontextusban „hagyományos” nem katonai feladatok végrehajtása, mint a gyapotszedés még helyi jelleggel előfordul napjainkban is, de ez sem rendszeres, inkább a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó gyakorlat (Alternative News of Turkmenistan, 2014; Alternative News of Turkmenistan, 2015).

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban Edmunds, Forster és Cottey tipológiáját alapul véve három katonai szerepkört vizsgáltunk az öt régiós ország esetében: a nemzetépítést, a rezsimvédelmet valamint a békeidei belföldi katonai segítségnyújtási funkciót. A kutatást az tette aktuálissá, hogy az elmúlt 25 évben – a régió autoriter berendezkedésű rezsimjeiben a rezsimstabilitás és a hatalom átadása kulcskérdés. A Szovjetunió felbomlása után eltelt időszakban eddig mindössze kétszer, 2006-ban és 2016-ban került sor ilyen váltásra. A kazah, üzbég és tádzsik vezetők előrehaladott életkora miatt (Nurszultan Nazarbajev kazah államfő 76, Emomali Rahmon tádzsik elnök 64 éves) a kihívás továbbra is napirenden marad.

A kutatás eredményeképpen általános jelleggel megállapítható, hogy a fegyveres erők nincsenek politikacsínáló szerepben egyik országban sem. Kirgizisztán kivételével az autoriter politikai rezsimek működtetésében a belbiztonsági és titkosszolgálati szervezetek játszanak főszerepet, míg a hadseregek szerepe gyakran értékelhetetlenül sokadlagos. A vizsgált vezetőváltások esetében a fegyveres erők semmilyen szerepet nem játszottak, illetve néhány kivételtől eltekintve a nemzetépítésben sem használják fel őket aktívan a vezetői elitek.

Számos, szekuláris politikai berendezkedésű közel-keleti és délkelet-ázsiai muszlim államban a fegyveres erők évtizedeken át (gyakran ma is) meghatározó szerepet játszottak az egyes rendszerek működésében. A posztszovjet Közép-Ázsia országait ezzel ellentétben a fegyveres erők „politikai passzivitása” jellemzi. Nem beszélhetünk a fegyveres erők, illetve a katonai elit kiterjedt gazdasági érdekeltségeiről sem, amire például Indonéziában vagy Egyiptomban láthattunk példát.

Bár nem volt célunk a tanulmányban a közép-ázsiai rezsimek összehasonlítása ezen országokkal, az eredmények rámutatnak arra, hogy a vizsgált térségben a fegyveres erők a szovjet vagy posztszovjet hagyományt követik, amelyben a katonai szervezetek feletti totális politikai kontroll érvényesül.

JEGYZETEK

- ¹ A Szovjetunió közép-ázsiai területei a Turkesztáni Katonai Körzet fennhatósága alá tartoztak, amelynek Taskent volt a központja. ennek megfelelően a katonai felsőoktatási intézmények, haderőnemi iskolák, szakiskolák, haditechnikai üzemek mind megtalálhatóak voltak az országban a függetlenné válás idején.
- ² Az államfő 2007. március 21-én az „oroszos hangzású” Rahmonovról a tadzsik nyelvű Rahmonra változtatta nevét. <http://rulers.org/rult.html#tajikistan>, letöltés ideje: 2017. 04. 05.
- ³ Ezek régóta látható jele volt az a kiterjedt személyi kultusz, amely megkülönböztette rendszerét a világ többi, „hagyományos” autoriter vezetőjétől. Például: a hónapokat átnevezte, ezek közül az egyiket magáról, a másikat édesanyjáról nevezte el. A főváros közepén olyan kilátótornyot épített, amelynek tetején egy életnagyságúnál nagyobb aranyozott szobra állt forgó lábazon, ami folyamatosan követte a nap járását, stb.

IRODALOM

- Alternative News of Turkmenistan (2014): *Monitoring the Use of Forced Labor in Turkmenistan – Part II*. <https://habartm.org/archives/1762>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Alternative News of Turkmenistan (2015): *State-Led Forced Labor during the Long 2015 Cotton Harvest*. <https://habartm.org/archives/4443>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Battis, Mathias (2015): Soviet Orientalism and Nationalism in Central Asia: Aleksandr Semenov’s Vision of Tajik National Identity. *Iranian Studies*, Vol. 28., No. 5.
- Blank, Stephen (2012): Rethinking Central Asia and its Security Issues. *UNISCI Discussion Papers*, No. 28.
- Boonstra, Jos–Marat, Erica–Axyonova, Vera (2013): Security Sector Reform in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan: What role for Europe? *EUCAM Working Paper*, No. 14., http://www.eucentralasia.eu/uploads/tx_ictcontent/EUCAM-WP14-SSR-EN_01.pdf letöltés ideje: 2017. 04. 07.

- Dagiev, Dagikhudo (2014): *Regime transition in Central Asia: stateness, nationalism and political change in Tajikistan and Uzbekistan*. London, Routledge.
- Dobrovits Mihály (2011): Közép-Ázsia a XXI. század elején. *MKI-tanulmányok*, T-2011/5.
- Edmunds, Timothy–Forster, Anthony–Cottey, Andrew (2003): *Armed Forces and Society: a Framework for Analysis*. In: Forster, Anthony (ed.): *Soldiers and Societies in Post-Communist Europe: Legitimacy and Change*. London, Palgrave Macmillan.
- Forster, Anthony (2006): *Armed Forces and Society in Europe*. Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Gorenburg, Dmitry (2013): Central Asian Military and Security Forces, Assessing the impact of foreign assistance. *PONARS Eurasia Policy Memo*, No. 297.
- Gow, James (1992): *Legitimacy and the military: The Yugoslav Crisis*. London, Pinter Publishers.
- Göransson, Markus (2016): *Nearing the brink? Political instability in Tajikistan*. CRU Report. https://www.clingendael.nl/sites/default/files/nearing_the_brink.pdf, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- Harangozó Dániel (2013): Az elfelejtett háború – Tádzsikisztán, 1992–1997. *Kül-Világ*, 2013/1. szám. <http://www.kul-vilag.hu/2013/01/harangozo.html>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Human Rights Watch (2015): *Bullets are falling like rain, the Andijan massacre*. *Human Rights Watch*, Vol 17., No 5., (D), <https://www.hrw.org/reports/2005/uzbekistan0605/uzbekistan0605.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Huntington, Samuel (1957): *The Soldier and the State*. Cambridge, Harvard University Press.
- International Crisis Group (2004): *Repression and Regression in Turkmenistan: A New International Strategy*. *Asia Report*, N° 85. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/turkmenistan/repression-and-regression-turkmenistan-new-international-strategy>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- International Crisis Group (2016): *Tajikistan Early Warning: internal pressures, external threats*. *Europe and Central Asia Briefing*, N° 78. <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/tajikistan/tajikistan-early-warning-internal-p pressures-external-threats>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- IWPR – Institute of War and Peace Reporting (2001): *Turkmenistan: Soldiers die Hunger*. <https://iwpr.net/global-voices/turkmenistan-soldiers-die-hunger>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- IWPR – Institute of War and Peace Reporting (2005): *Turkmen Army Unifits for Service*. <https://iwpr.net/global-voices/turkmen-army-unifits-for-service>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Kamilov, Bakhtiyar (2005): *Formation of Conceptual Approaches to the Problems of Ensuring National Security in Central Asian States – Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan*. In: Ebnöther, Anja H.–Felberbauer, Ernst M.–Malek, Martin (eds.): *Facing the terrorist challenge*. Vienna, DCAF/PfP Consortium.
- Kucera, Joshua (2015): *No Longer Under Sanctions, Uzbekistan Gets 300 Armored Vehicles From U.S.* <http://www.eurasianet.org/node/71746>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Lehrke, Jesse Paul (2013): *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics, 1988–2005*. New York, Routledge.
- Marat, Erica (2007): *State-Propagated Narratives about a National Defender in Central Asian States*. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*. Issue 6/7. <http://pipss.revues.org/545>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.

- Marat, Erica (2008): *Imagined Past, Uncertain Future. The Creation of National Ideologies in Kyrgyzstan and Tajikistan. Problems of Post-Communism*. Vol. 55., No. 1.
- Marat, Erica (2010): *The military and the state in Central Asia: from Red Army to independence*. New York, Routledge.
- Markowitz, Lawrence P., (2013): *State erosion: unlootable resources and unruly elites in Central Asia*. Ithaca–New York, Cornell University Press.
- Marten, Kimberly (2005): Central Asia: Military Modernization and the Great Game. In: Tellis, Ashley J.–Wills, Michael (eds.): *Strategic Asia 2005–06: Military Modernization in an Era of Uncertainty*. Seattle, National Bureau of Asian Research.
- Muradov, Bakhodyr–Ilkhamov, Alisher (2014): *Uzbekistan’s Cotton Sector: Financial Flows and Distribution of Resources*. <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/uzbekistans-cotton-sector-20141021.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- OSCE – ODIHR (2005): *Preliminary findings on the events in Andijan, Uzbekistan*. <http://www.osce.org/odihr/15653?download=true>, letöltés ideje: 2017. 04. 08., 09:35.
- Pannier, Bruce (2017): *Central Asia’s Anxious Watch On The Afghan Border*. <http://www.rferl.org/a/central-asia-anxious-afghan-border/28382448.html>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Perlmutter, Amos–LeoGrande, William M. (1982): The Party in Uniform. Toward a Theory of Civil–Military Relations in Communist Political Systems. *American Political Science Review*, Vol. 76., No. 4.
- Radio Free Europe/Radio Liberty (2004): Turkmen President Abolishes Free Universal Health Care, 17 February 2004, <http://www.rferl.org/a/1346957.html>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Rashid, Ahmed (2003): *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven, Yale University Press.
- Shaplentokh, Dmitry (2013): Turkmenistan and military buildup in the caspian region: A small state in the post-unipolar era. *Journal of Eurasian Studies*. Vol 4., No. 2.
- SIPRI (2016): SIPRI Arms Transfers Database. <https://www.sipri.org/databases/armstransfers>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Smith, Dianne Louise (1998): *Opening Pandora’s Box – Ethnicity and Central Asian militaries*. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub114.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 08.
- Stein, Matthew (2011): *Revolutions of Kyrgyzstan Timeline: An Open Source Look at Key Events*. <http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/Kyrgyzstan-Timeline-of-Events.pdf>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- Stephen Blank (2012): Rethinking Central Asia and its Security Issues. *UNISCI Discussion Papers*, No. 28.
- Stronski, Paul (2015): Tajikistan at Twenty-Five. *Carnegie Endowment for International Peace*. http://carnegieendowment.org/files/Stronsky_Tajikistan.pdf, letöltés ideje: 2017. 04. 07.
- UN Register of Conventional Arms (2016): <https://www.un.org/disarmament/convarms/register/>, letöltés ideje: 2017. 04. 07.

RECENZÍÓ

Bischof Péter

A szupranacionalizmus bűvöletében

A SZUPRANACIONALIZMUS BŰVÖLETÉBEN

Bischof Péter

(Pécsi Tudományegyetem ID Doktori Iskola)

(Michel Dumoulin (ed.): Die europäische Kommission 1958–1972. Geschichte und Erinnerungen einer Institution. Luxemburg, Amt für Veröffentlichungen der Europäischen Union. 2014, 669 oldal.)

„Ő [Walter Hallstein – a szerző] még csak nem is titkolja szándékát, hogy a Német Szövetségi Köztársaság rendszerét európai szintre emelje. A Bizottság lenne a Szövetségi Kormány, az Európai Parlament felelne meg annak, ami ma a Bundestag és a Minisztertanács lenne a Szövetségi Tanács – vagyis a szenátus! Nevetséges! De ne téveszszék meg magukat: Ez a fejlődés kétségtelenül egy intézményi romlásba fog végződni, ha mi nem követeljük ennek a megállítását és mi vagyunk az egyetlenek, akik ebben a helyzetben vannak.”

Charles de Gaulle

„Az Európai Közösségek egy dinamikus organizmus, ami már magában hordja a jövőjét.”

Walter Hallstein

2014-ben José Manuel Durão Barroso előszavával jelent meg – franciául, angolul és németül – az Európai Bizottság történetét feldolgozó két kiadvány (1958–1972; 1973–1986). Az ismertetésre kerülő első kötet hatszázhatvankilenc oldalon, huszonnégy fejezetre bontva mutatja be a szervezet intézménytörténetét. Utóbbi, a műfajhoz híven, az *oral history* (elbeszélte történelem) interjúkat alkalmazó módszerét, valamint a rendelkezésre álló írásbeli források (beszéddek, kéziratok, újságcikkek, stb.) tartalomelemzését alkalmazza a nemzetközi szerkesztő csapat. A kvalitatív kutatás keretében végzett mélyinterjúk során a

megkérdozettek saját, szubjektív élményeiket osztják meg, illetve az írott források is egy-egy narratívát építenek fel az intézmény mindennapi működésének kulisszatitkaiból. A könyv két fő részre oszlik: az első a „Bizottság: szervezet és emberek” (1–13. fejezet), míg a második a „Politika” (14–27. fejezet) címet kapta, a továbbiakban ezt a tematikát követjük.

Egy politikai intézmény felállításához és működtetéséhez egyszerre több feltétel is szükséges. Egyrészt kell egy vízió, amely körvonalazza az adott intézmény helyét és szerepét a felépítendő európai intézményrendszerben, másrészt az intézményt működtető emberek cselekvésén keresztül folyamatosan kirajzolódik az intézmény szellemi iránya. Harmadrészt szükség van egy minta kiválasztására, amely hatással lesz az intézményi karakterre. A három szempont egymással szoros összefüggésben áll, a folyamatokban kölcsönösen kiegészítik és feltételezik egymást, amint azt a következőkben látni is fogjuk. Mielőtt azonban rátérnénk a könyv tárgyára, fontos utalni arra a körülményre, hogy a második világháború után a korábban egymással háborúban álló országok új politikai elitjei egy olyan új irányt igyekeztek adni (nyugati) Európa jövőjének, amely kizárja az újabb háború lehetőségét és egyúttal megteremti a jólét feltételeit is. Az új európai politikai szereplők új konszenzusokat kerestek.

A Római Szerződéseket 1957. március 25-én aláíró tagországok ratifikálják az Európai Gazdasági Közösség Szerződését (EGK-szerződés). A Minisztertanács hivatalosan kinevezi az Ideiglenes Bizottságot (IB) Jean-Charles Snoy vezetésével (45. o.). Az IB szerint az EGK-szerződés (235. cikkely) szabad kezet ad a politikai célok megvalósítása útján, így szabad értelmezésére és kezére van bízva, hogy mit kell tennie a szerződésben kijelölt célok megvalósítása érdekében. Az elnök a hangsúlyt az új bizottság karakterének meghatározására teszi és az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének (OEEC) titkárságát ajánlja ehhez mintának – a bürokrácia elkerülésére hivatkozva (49. o.). Ugyanakkor az intézmény jövőbeli hatáskörei, jogai és feladatai meg fogják határozni az Európai Tanáccsal, az Európai Közgyűléssel és az Európai Bírósággal szembeni súlyát is.

1958. január 5–6-án a tagországok döntenek az EGK-bizottság (Bizottság) felállításáról. Ekkor intézményi és szervezeti mintaként kézenfekvőnek látták a már működő Európai Szén-és Acélközösség (ESZAK) Főhatóságát. Utóbbi erős, irányító szupranacionális szervként működik, amelynek vezetője az a Jean Monnet, aki az Egyesült Európai Államok egyik építészé, a föderális Európa megteremtésének elszánt támogatója. „Ahogy a Főhatóság, úgy a Bizottság is megtestesíti azt a közösségi érdeket, ami az egyes tagországok érdekéből indul ki. Ezzel szimbolizálja a közösség nemzetek feletti karakterét.” (57. o.) – írják a szerzők. Ez egy konzultatív szervezet jelentett a tagországi érdekek közösségiesítésére, vagyis szupranacionális szintre emelésére. „Erre az alapelve támaszkodik megalapítása óta az intézményi és politikai legitimitása, illetve

szellemi irányvonala” – folytatják tovább. (Uo.). Ezek alapján láthatjuk, hogy az intézmény felállításakor „eldólt” a nemzetek feletti karaktere, ami arra enged következtetni, hogy erős politikai-szellemi akarat állt mögötte, amelyet meghatározott Jean Monnet és köreinek befolyása. A kormányközi jelleget ezzel szemben az a Tanács testesíti meg, ahol a nemzeti érdekek képviselője az elsődlegesen meghatározó. A határozott cél, hogy a Bizottság az európai intézményrendszerben a Tanács és a Közgyűlés (amelyet 1962-től neveznek Európai Parlamentnek) után a harmadik helyet foglalja el – még a Bíróság előtt –, vagyis az ESZAK intézményi berendezkedését átveszik, viszont az intézmények közötti súlypontokat megváltoztatják – a döntési jogköröket az Európai Tanácshoz (Tanács) utalják (58. o.). Ezzel eldől, hogy a legfontosabb döntéshozó szervé a tagállamok vezetőiből álló Tanács válik. Ebben a lépésben azonosíthatjuk azt a politikai ellenállást, amely nem akarta megadni a Főhatósághoz hasonló elsődlegességet a Bizottság számára az intézményi struktúrában. Ennek részleteit sajnos nem tárgyalja a könyv, így nem ismerhetjük meg, hogy kik és pontosan milyen indokokra hivatkoztak az ESZAK irányító szervének jogosítványaihoz képest szerényebb felhatalmazásra a bizottság részére.

A Bizottság szupranacionális karakterét a szerzők következőkkel azonosítják: kezdeményezési joga, közösségi érdek képviselője és a határozati joga – ezzel válik az „integráció motorjává” (uo.). Ezekkel a feltételekkel képes a közösségiesítés ügyét előre vinni, ez rávilágít arra a politikai szándékra, hogy az integráció „mélyítését” a Bizottság tevékenységén keresztül gondolták megvalósíthatónak. Látnunk kell, hogy az intézmény vezetése is tisztában volt saját súlyával és befolyásának erejével. Émile Noël (a Bizottság Főigazgatója) beszédének idézetén keresztül láthatjuk ezt a gyakorlatot: „... A Tanácson belül a Bizottság egy központi szerepet játszik, amiben Ő a »becsületes közvetítő« a kormányzatok között, impulzust vált ki és nyomást gyakorol a megállapodások kialakításáért...” Vagy: „... A Tanács határozatokat csak a Bizottság javaslataival kapcsolatban fogadhat el, ami által a politikai intézkedések megvalósításra kerülnek. Ezért a Tanács nem tud egymásnak ellentmondó javaslatokat elfogadni a különböző politikai területeken...” (60. o.). Tehát, az ajánlások vagy állásfoglalások elkészítése oly módon szélesíti mozgásterét és erősíti pozícióját, hogy közben saját értékelésére bízta az adott helyzet megítélését, értelmezését és a Tanács csak erről szavazhat. Megkapja „a szerződés céljainak megvalósítása, valamint a szerződés alapján hozott intézményi döntések végrehajtásáról való gondoskodás feladatát is” – ezáltal nevezik a „szerződések őrének” (uo.). Továbbá kizárólagos illetékessége van a közös politika megvalósításában – a közös jog alkalmazásának ellenőrzése útján – ezáltal olyan döntő hatáskörre tesz szert, amelyet kihasznál a politikai intézkedések kialakításához és a szerződésben meghatározott célok eléréséhez (uo.). Ha megítélése szerint egy tagország nem tesz eleget szerződési kötelezettségeinek, akkor kötelezettségiszegési eljárást indíthat adott tagországgal szemben, vagyis szankcionál-

hat. „Szerepe stratégiaiainak tekinthető az európai intézményi rendszerben, miközben alkalom és szükség szerint demokratikus legitimitációját a parlamentre való támaszkodásában, politikai legitimitációját a tagországokkal és a Tanács-csal való együttműködésben, míg jogi legitimitációját a Bírósággal való kapcsolatával igyekszik megalapozni” (61. o.). A szerzők megállapítása szerint ennek „az atipikus intézménynek sokkal több jogköre van, mint ami elsőre látszik és valószínűleg elég aduja van ahhoz, hogy igazi tekintéllyé váljon” (Uo.). Az elsővel többé-kevésbé egyet lehet érteni, az utóbbi viszont azon fog múlni, hogy politikáján keresztül képessé válik-e a tagországok tiszteletének kivívására. A vizsgált időszakban (1958–1972) az intézménynek két komoly kihívással kell szembenéznie: egyrészt miként képes Charles de Gaulle francia elnök szupranacionalizmussal szembeni ellenállását meghaladni, másrészt miként lehetséges az EGK-szerződés közösségi lehetőségeinek kiaknázása (62. o.).

A szervezet első elnöke (1958–1967) a Konrad Adenauer kancellár által támogatott német Walter Hallstein, aki magát nyíltan a föderalista európai berendezkedésnek kötelezi el. Fontos feladatként tekint az európai egyesítés ügyére, amit azzal lát biztosíthatónak, ha a Bizottság folyamatosan növeli befolyását, illetve határköreit a nemzeti kormányok és a Minisztertanács ellenében. Vagyis a szupranacionális karaktert igyekszik erősíteni a kormányközi jelleggel szemben, amely konfliktusokat hordoz magában. „Lehetnek olyan különleges helyzetek, amelyeket az alapítói szerződés egyes pontjai nem tudnak pontosan és véglegesen szabályozni. A mi megbízásunk sokkal többet követel az évek múlása alatt, a mindig új, az élet örök változásainak megfelelő konkretizálást.” – mondja a parlament előtt, 1958-ban tartott beszédében (63. o.). Tehát az értelmezés szabadságát hangsúlyozza, vagyis azokat a kereteket igyekszik verbálisan is kitágítani, amelyek a bizottság mozgásterének kiszélesítésével járnak együtt. Számára ez a szupranacionális mozgástér állandó bővítésére való törekvést, egyben az integráció elmélyítésének kulcsát is jelenti. Ez a felfogás alapvető iránytűje lesz a Bizottság magatartásának, „amelynek tagjai többé vagy kevésbé, de alapvetően a föderalista európai berendezkedés támogatói” – állapítják meg a szerzők (uo.). Fontos látni, hogy ez az egyetértés azon politikusi attitűdön is alapulhat, hogy a biztosok folyamatosan hatásköreik kiszélesítésére törekednek, ezzel teremtve nagyobb hatalmat és befolyást saját maguknak és intézményüknek. Mindez természeténél fogva hordozza magában a Párizssal való konfliktust: „A helyzetet ki kell használni azon hibás koncepciók megváltoztatására, amelyeken keresztül mások diktátumának voltunk kitéve.” – mondta de Gaulle a Tanácsban az üres székek politikájának válsága kapcsán (108. o.). A második elnök (1967–1970) a belga protestáns, szabadkőműves és liberális politikus Jean Rey, szintén meggyőződéses föderalista. Európai politikai karrierje kivételes: „egymást követően tagja és elnöke a Tanácsnak, tagja és elnöke a Bizottságnak és később tagja az Európai Parlamentnek” (119. o.). Mindez feltételezi a belga kormányok európai politiká-

jának változatlanságát és iránta való bizalmát. A harmadik elnök az olasz keresztény-demokrata politikus Franco Maria Malfatti (1970 és 1972 között), aki másfél évi elnökség után visszatér az olasz belpolitikába (165. o.). Az olasz honba való visszatérés választása arra is rávilágít, hogy a nemzeti szinten való politizálás komolyabb presztízzsel bírt, mint a Bizottság elnöki széke. Rövid hivatali ideje alatt olyan föderalista elkötelezettségű bizottsági tagokkal dolgozik együtt, mint a gazdasági versenyért felelős olasz Altiero Spinelli, vagy a külkapcsolatokban és külkereskedelemben illetékes német filozófus, Ralf Dahrendorf. A negyedik elnök a holland föderalista liberális-szociáldemokrata Sicco Mansholt (1972-ben), aki tagja az első három Bizottságnak is (mezőgazdasági biztos, 1958 és 1972 között) – 1957-ben ő Jean Monnet jelöltje az elnöki posztra. A *Le Monde* francia lap 1972-ben ezt írta róla: „egy olyan liberális-szociáldemokrata [...] volt, aki meg volt győződve arról, hogy a szocializmus jövője az európai integrációban van” (194. o.). Tehát láthatóan a széles ideológiai spektrumon mozgó bizottsági elnökök konszenzusa a föderalizmus célján nyugodott.

1967. július 1-én egyesül a három végrehajtó szerv: az Európai Atom Ügynökség Bizottsága, az EGK-bizottság és az ESZAK Főhatósága. Az immáron közös Bizottságnak tizennégy tagja lesz, akikből három-három a franciák, a németek és az olaszok, míg kettőt-kettőt a belgák és a hollandok adnak, illetve Luxemburg egy tagot delegál. Többen (Walter Hallstein, Jean Rey, Sicco Mansholt) ápolnak szoros kapcsolatokat az európai föderalista álmokat dédelgető Jean Monnet által vezetett Európai Egyesült Államok Akcióbizottsággal, míg mások az Európai Mozgalommal (200. o.). A biztosok minden illetékességi területén létrejön egy-egy főigazgatóság, az ún. *Direction Générale* („DG”) (uo.).

Émile Noël a Bizottság legmeghatározóbb főigazgatója (Igazgatás és Személyzet, GD IX.), 1958 és 1987 között látja el ezt a feladatot, és „befolyása nagyobb, mint amit pozíciójából feltételeztek” (227. o.). Utóbbi eszközeit a hivatkozott források öt területtel azonosítják: 1. Rendelkezik azzal a képességgel, hogy „mindenkit szóra tudott bírni” – információkat gyűjt és ad tovább. 2. Ellenőrzése alatt tartja a Bizottság igazgatási apparátusát – mindenről tud, ami érinti annak napi munkáját. 3. A föderalista szellemi meggyőződése miatt a közös „orthodoxia” védelmezőjeként lép fel. 4. Kapcsolati hálójának fontos kereszteszűrés pontja maga Jean Monnet, akit – Párizsban az Avenue Foch-on, ahol ekkor az Egyesült Európai Államok Akcióbizottsága működött – rendszeresen informál a közösség tevékenységéről. 5. Ő tekinthető a „Bizottság memóriájának” és ezáltal az egymást követő bizottsági elnökök mind rá voltak utalva (uo.). Ezek alapján politikai tapasztalata nélkülözhetetlen volt egy-egy közösségi politika kialakításában és sikeres átvitelében.

A második rész („Politika”) az EGK-szerződésben (2. cikkely) kijelölt „Közös Piac” megteremtésének útját mutatja be az egyes szakpolitikákon keresztül. A folyamatok során látható, hogy a Bizottság minél több politika közösségie-

sítésére, vagyis szupranacionális szintre emelésére törekszik, ezzel igyekezve egyrészt helyzetbe hozni magát a nemzeti kormányokat képviselő Tanáccsal szemben, másrészt erősíteni saját politikai legitimitását.

A vámunió és a közös vámtarifák felállításának célját (12–37. cikkely) az eredetileg kitűzött határidő előtt sikerül megvalósítani, amely nem kis részben „köszönhető a Bizottság elkötelezettségének, a tradicionálisan szabad kereskedelmű tagországok támogatásának és a kedvező gazdasági környezetnek” (315. o.), vagyis a Bizottságtól független, külső nemzetközi gazdasági feltételek is meghatározó szerepet játszottak a sikerben. A munkavállalás szabadságának megvalósítását (48–51. cikkely) is a kitűzött határidő előtt – másfél évvel – eléri. A szolgáltatások szabad mozgása (59–66. cikkely) lehetővé teszi vállalati ügyfélszolgálatok telepítését másik tagországokban. A tőke liberalizációjának (67–73. cikkely) közösségi szintre emelésének komplex nehézségeit az egyes országokban létező sajátos struktúrák okozzák. A Bizottság kezdeményezi a tőkepiacok szervezeteinek adóügyi és egyéb jogi harmonizációit, miközben a spekulatív tőkemozgásokkal szemben az egyes tagországoknak maguknak kell védekezni, így a közös európai tőkepiac kilátása több évre eltolódik (326. o.). A közös versenypolitika (85–99. cikkely) kialakítása együtt jár a nemzeti protekcionista törekvések letörésével, a közös vámtarifák kialakításával, az adóztatás kérdésével, amelyek szoros összefüggésben állnak egymással. A Bizottság eközben „úgy tekintett magára, mint aki feljogosított vizsgálatok bevezetésére és a tagországoktól függetlenül, közvetlenül kapcsolatba lépett vállalkozásokkal vagy más hasonló szervezetekkel” – jegyzi meg (331. o.). Ezzel az ismételt túlterjeszkedéssel de facto újra „precedenst alkot” arra nézve, hogy nem „viselkedhet” passzívan, de már mélyebb szinteken akarja mozgásterét kiépíteni. Az adópolitika kialakítása kapcsán Hans von der Groeben (versenypolitikai biztos, 1958–1967; belső piaci biztos 1967–1970) szerint „egy kifinomult adózás szolgálhatja a vámkorlátozások megszüntetéséből adódó hatások megőrzését” – idézik (337. o.). A többszintű adóztatás rendszere helyett a forgalmi adóztatást javasolják, ezért „a bizottság 1962 novemberében lefektet egy irányelv javaslatot a közös piacon bevezetendő forgalmi adóról és az adóhatárok egyidejű megszüntetéséről” (339–340. o.). A francia kormány aggodalmai erősödnek a szupranacionalista politikai törekvések miatt, mivel szerintük az adóharmonizáció megnyitja az utat a Brüsszelben megállapított európai adóztatáshoz, amely hatással van a nemzeti költségvetési politikára is, ezért Párizs elutasítja a javaslatot. Később két külön javaslat formájában újra beterjesztésre kerül, amit a Tanács 1967-ben elfogad. A francia kompromisszumkészséget az teremtette meg, hogy a módosított javaslatban kifejezésre kellett jutnia annak a de gaulle-i szándéknak, hogy „nem akarják a szupranacionalitást nagy dózisban elfogadni” (340. o.). Láthatóan a francia államelnök következetesen ellenáll azoknak a törekvéseknek, amelyek az államok feletti szintre igyekeznek emelni az egyes nemzeti politikákat, ezzel csökkentve a tag-

államok mozgásterét. A közös agrárpolitika (38–47.cikkely) kialakításánál – Sicco Mansholt szerint – figyelembe kell venni a szociális szempontokat is: „Egy meghatározott bevétel és a mezőgazdaságban dolgozók részére biztosított megfelelő életszínvonal kellene, hogy legyenek a közös agrárpolitika sarokkövei” (349. o.). A németek a magas gabonaárakat támogatják, szemben a francia és a holland érdekekkel, akik csökkenteni akarják az árakat. De Gaulle nyomásgyakorlásként a GATT-tárgyalások keretében folytatott Kennedy-fordulók szabotálásával fenyeget: „Nincs lehetőség az Egyesült Államokkal folytatott hasznos tárgyalásokra, amíg az Európai Gazdasági Közösség kialakítása, beleszámítva a mezőgazdaságot is, nincs teljesen lezárva” – írja 1964. októberben (357. o.). Vagyis de Gaulle ultimátumot adott arra nézve, hogy az ipari termékek közös piaca (német érdekek) csak a közös agrárpolitika (francia érdekek) megteremtésével egyidejűleg kerülhet bevezetésre. A hosszúra nyúlt ún. „gabonaéjszaka” után „gyakorlattá vált, hogy a Bizottság kompromisszumos javaslatokat készít elő, ami lehetővé teszi a Tanács vég nélküli egyezkedéseinek megszüntetését” – állapítják meg (358. o.). A mezőgazdaság súlyát jelzi, hogy az növekvő mértékben vált az integráció motorjává, amit az is bizonyít, hogy a „költésgvetési eszközök 95%-a, a jogi szabályozás 90%-a és a miniszteri tanácskozások 70%-a erre a területre esett” (359. o.). De Gaulle bár támogatja a végleges agrárfinanszírozási szabályokat, ugyanakkor a közösség nemzetek feletti karakterének Bizottság általi hangsúlyozását elutasítja (uo.). Ugyanígy hallani sem akar a többségi döntés bevezetéséről a Tanácsban – vagyis a vétőjog feladásáról. Utóbbi a Tanács kormányközi jellegének súlyát gyengítette volna azzal, ha megszüntetné az egyhangú döntések privilégiumát. A következményként ismert francia „üres székek politikája” a vertikális integráción túl ekkor a horizontális integrációt (Nagy-Britannia esete) is többször blokkolja. Végül „a közös agrárpolitika megalkotása lényegében ahhoz vezetett, hogy a tagországok különböző érdekeit – majdnem csodával határos módon – megszeménoen kiegészítette és az agrárpolitika *spill over* hatása az európai integrációhoz vezetett” (365. o.). Tehát megállapíthatjuk, hogy a kezdeti nehézségek ellenére a mezőgazdasági politika végül az integráció elmélyítését hozta, amely tulajdonképpen megfelelt a Bizottság föderalista céljainak is. Az EGK-szerződés (110–115. cikkely) alapján a Bizottság elkezdte kiépíteni a külügyi- és külkereskedelmi kapcsolatait, ezzel igyekszik kiterjeszteni politikai befolyását a közösségen kívüli diplomáciai, illetve nyilvános területeken is. „A közösségek kezdetétől az európai föderalisták – mindenekelőtt Jean Monnet és köre – azon dolgoznak, hogy a Bizottság szerepét intézményként megerősítsék, ami az egyes illetékességeken keresztül előre viszi a politikai integrációt” (406. o.). Jean Rey szerint: „A közösség mindig azt a felfogást képviselte, hogy ő nem a cél, hanem csupán egy kezdet – ez igaz leginkább a Bizottságra is” (407. o.). Ez a föderalista optimizmus megnyilvánulása, amely szerves fejlődésként tekint a föderalizmus kialakulására. A tagországok gazdaságpolitikáját a közös ér-

dekek ügyének tekintik (103–107. cikkely), amiben a tagországok együttműködnek egymással és a Bizottsággal, miközben saját gazdaságpolitikával rendelkeznek. „A fizetési mérleg egyensúlyának biztosítása és a valutákban való bizalom fenntartása, ezáltal a saját árfolyampolitika a közös érdekek ügye” (424. o.). A javaslatok megfogalmazása után Willy Brandt német kancellár és Georges Pompidou francia elnök megállapodása a Gazdasági és Valuta Unióról sem menti meg később a közösséget az európai valutatárság összeomlásától (439. o.). Mindez felszínre hozza majd, az egyes nemzetgazdaságok és valutáik (a francia frank, a német márka, stb.) valós erejét, illetve a megállapítótól eltérő nemzetközi piaci értékét, ami az 1970-es években több országot érzékenyen érint majd.

Számos terület tekintetében megjelenik az a tipikusnak is nevezhető tendencia, hogy a Bizottság olyan politikákat igyekszik kialakítani és saját hatáskörébe vonni, melyek az EGK-szerződésben közvetlenül meg sem jelennek (regionális politika, szociálpolitika, iparpolitika, energiapolitika), vagy éppen a tagországok hatáskörébe tartoznak (közlekedéspolitika, bővítési politika). Láthatjuk, hogy az EGK-szerződést és az adott helyzetet hivatalosan a közösség nevében értelmezi, de valójában saját szupranacionális álláspontja és politikai érdekei irányítják, amellyel ismét jogalapot igyekszik teremteni hatáskörei kiszélesítésére.

A bemutatott könyvben a Bizottság céljainak hangsúlya a közösségi érdekek érvényesítésén van, amelynek szakértő képviselője képes előrelendíteni a közösség és a bizottság közös ügyét, az integráció elmélyítését. A különböző Bizottságok működését folyamatosan kísérte az az attitűd, hogy minél több hatalmat akarnak magukhoz vonni, így növelve befolyásukat az európai integráció általuk kívánt irányára és mélységére. Ez az egyébként vitatható hatásköri túlterjeszkedés olyan politikai eszközzé és gyakorlattá vált, amelyet nem lehet elkülönülten kezelni az intézmény szupranacionális karakterétől és kimondott céljától, a föderalizmus megvalósításának „alapító atyai” szándékától. Utóbbi folytonosságát az biztosította, hogy a különböző Bizottságok tagjai, de mindenekelőtt vezetői, elköteleződtek e cél megvalósítása mellett, miközben a nemzeti elit is általában olyanokat delegáltak a szervezetbe, akik többé-kevésbé, de osztották ezt a felfogást. Az optimista, föderalista nézőpont sajátosságaként ismerhetjük fel azt a hozzáállást, amely egy lassú, organikus folyamatként fogja fel a végső cél elérését, amely során igyekszik kiterjeszteni befolyását a közös politikákra, azzal a nem titkolt céllal, hogy szűkítse a tagállamok mozgásterét. Utóbbiak ellenállása akkor járt sikerrel, amikor a nagy tagországokkal nem tudtak megállapodni, vagy, ha az EGK-szerződés bizonyos politikákat egyértelműen a tagországok hatáskörébe utalt, amelyhez azok ragaszkodtak is. Fontos látni azt a körülményt is, hogy a Tanács tulajdonképpen hatástalan a Bizottság túlterjeszkedésével szemben és ennek megfékezését de Gaulle francia elnök is csak az ismert radikális lépéssel tudta megaka-

dályozni. A kiadvány olvasása közben az olvasó úgy érezheti, hogy a Bizottság kezdeményezési jogára alapozva – föderalista céljaitól hajtva – folyamatosan előrébb jár az integráció elmélyítésének ügyében, mint ahol a tagországok erre való felkészültsége áll, ami egy állandó, azóta is létező jellemzője az európai felépítmény működésének. A hangsúly inkább a kényszerítő eszközökön van, vagyis, hogy az egyes tagországokat mivel és hogyan veszik rá egy-egy politika közösségiesítésére, nemzeti hatáskörből való átadására. Ezekkel az izgalmas részletekkel sajnos nem tud megismerkedni az olvasó, ez a politikai hátszobák titka marad. A könyv által átfogott időszakban egyértelműen létezik a szupranacionalizmus felé való európai elköteleződés politikai akarata, de ennek értékelésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk az európai nemzetállamok egymáshoz fűződő kapcsolatát, az európai közösség kísérleti jellegét és a külső nemzetközi (geo)politikai, gazdasági körülményeket sem. A gazdagon illusztrált kiadvány olvasói élményét emelik a korabeli fényképek és karikatúrák, amelyek hűen mutatják egy-egy fontos pillanat sokoldalú hangulatát. A most ismertetésre került kötet hiánypótlónak tekinthető az európai intézmények megismertetésének szakirodalmában, amelyet a magyar felsőoktatás is hasznosan beépíthet egy-egy Európa-kurzus irodalomjegyzékébe.

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2017. 4. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2017. november 6.

JOG, JOGTUDOMÁNY

BARZÓ Tímea: A magyar család jogi rendje
Patrocinium, 2017. 566 p.

EGEDY Gergely: Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe
3., átdolg. kiad.
HVG–ORAC, 2017.

EGRESI Katalin: Az alkotmány szolgálatában
Costantino Mortati élete és pályája
Gondolat, 2017. 182 p.
(Florilegium. Series Iurisprudentiarum Ac Politicarum)

JAKAB András–KÖRTVÉLYESI Zsolt (szerk.): A Magyar Tudományos
Akadémia helyzete és reformlehetőségei
Osiris, 2017. 276 p.

KÖZGAZDASÁGTAN

ANDOR László: Jóléti modellek, európai válságok
Noran Libro, 2017. 124 p.

CSÉFALVAY Zoltán: A nagy korszakváltás
Kairosz, 2017. 431 p.

DEÁK András (szerk.): A kéretlen integráció
A putyini Oroszország világgazdasági beilleszkedése 2000–2013
Akadémiai K., 2017. 318 p.

HARFORD, Tim: Fifty Things That Made The Modern Economy
Little Brown, 2017.

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

ÁGH Attila: A politika alulnézetben
A politika világa a nyugat-európai demokráciában
Noran Libro, 2017. 145 p.

ANTAL Attila: A populista demokrácia természete
Realizmus és utópia határán
Napvilág, 2017. 286 p.

BAGI Zsolt: Az esztétikai hatalom elmélete
Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban
Napvilág, 2017. 195 p.

BALÁZS Péter: Hogyan tovább, Európa?
Noran Libro, 2017. 161 p.
(Progress könyvek)

HOSSÓ Nikoletta: A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve
Angol–magyar glosszárrium
L' Harmattan, 2017. 240 p.

KÖRÖSÉNYI András (szerk.): Viharban kormányozni.
Politikai vezetők válsághelyzetben
Bp., MTA TK Politikatudományi Intézet, 2017. 374 p.

TÖRÖK Gábor: A lakott sziget
Utazás a politika világába
Athenaeum, 2017. 310 p.

VASTAGH Zoltán: Társadalmi struktúra és állami redisztribúció
Napvilág, 2017. 223 p.

POLITIKATÖRTÉNET

BORBÉLY Imre: Harc a nemzet érdekében
Kárpátia, 2017. 260 p.

KÖNYVFIGYELŐ

CSURGAI Horváth József: 1956: A szabadság narratívái
Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján
L' Harmattan, 2017. 290 p.

MÜLLER Rolf: Az erőszak neve: Péter Gábor
Jaffa K., 2017. 280 p.

RAFFAY Ernő: Ady Endre és a Nyugat
Sosem hallott titkos történetek
Kárpátia, 2017. 328 p.

SZILÁGYI Zsolt: Föld és hatalom
L' Harmattan, 2017. 424 p.

TIMON Ákos: A Szent Korona elmélete és a koronázás
Nemzeti Örökség K., 2017. 62 p.

PUBLICISZTIKA

HORVÁTH Pál–MERSDORF Ilona: Erről nem beszéltünk
SC Editura Kriterion, 2017. 230 p.

LENDVAI Ildikó: Civilkönyv
Ab Ovo, 2017. 212 p.

SURÁNYI P. Balázs: Miért jöttél haza?
Egy kivándorló története
Magánkiadás, 2017. 123 p.

TÓDOR János: Vadászjelenetek Magyarországon
Osiris, 2017. 304 p.

TRUDEAU, Justin: Ami összeköt
Athenaeum, 2017. 280 p.

SZOCIOLÓGIA

BERCKHAN, Barbara: Verbális önvédelem
Magabiztos válaszok bántó megjegyzésekre
Bioenerg, 2017. 123 p.

BOZÓKI Antal: A délvidéki/vajdasági magyarok helyzete és jogai
Árgus K., 2017. 256 p.
(Árnyék)jelentés

BÜKY Dorottya: Angyalboksza
Nehézfűk a börtönéletről
Ad Librum, 2017. 191 p.

HAJNÁ CZKY Tamás–SZÁLE László: Ne félj, a tél meg fog gyötörni
Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségről
Gondolat, 2017. 306 p.

HEGEDŰS Katalin: Létezik-e jó halál?
Oriold és Tsai., 2017. 198 p.

KOVÁCH Imre (szerk.): Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek,
az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete
a magyar társadalomban
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Belvedere Meridionale, 2017.

PAPP Z. Attila (szerk.): Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok
A GeneZYs 2015 kutatás eredményei
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2017. 545 p.

RADÓ Péter: Az iskola jövője
Noran Libro, 2017. 163 p.

SWATRIDGE, Colin: A Country Full of Aliens
(Magyarország angol szemmel) A Briton in Hungary
Corvina, 2017. 192 p.

TÓFALVY Tamás: A digitális jó és rossz születése
Technológia, kultúra és az újságírás 21. századi átalakulása
L'Harmattan Kiadó, 2017

UMEMURA, Yuko: Japánok és magyarok egymásról
Akadémiai K., 2017. 212 p.

ABSTRACTS

ANDRÁS KÖRÖSÉNYI

Weber and the Orbán-regime: leader democracy in Hungary

There is a rising literature on the shift from democracy to mixed or authoritarian regimes, often referring to post-2010 Hungary as an example. This paper aims to understand, describe and analyse the Orbán regime by using the Weberian concept of plebiscitary leader democracy. First, it explores the theory of plebiscitary leader democracy. Second, it reveals the analytical virtues of this theory through applying it in a case study. The paper concludes that the combination of democratic legitimacy and authoritarian rule in plebiscitary leader democracy is not an outcome of a pathological conjunction of things, but an endogenous feature of the regime.

Keywords: democratic theory, Hungarian politics, leader democracy, Orbán, Weber.

VERONIKA PATKÓS

Political polarisation and economic failure in European democracies

The paper investigates the connection between voter group polarization and economic performance in European democracies. According to a common hypothesis in the literature, the polarisation of voter groups increases insecurity, harms accountability, and reduces government efficiency. By and large, due to these effects, the economic performance of the more polarised countries is also supposed to be weaker than that of the less polarised ones. However, there has so far been little empirical study of this connection, especially in the context of European countries. The paper investigates the data of 30 European countries between 2002 and 2013. Controlling for several variables, the study found – in line with the hypothesis – a significant and widespread inverse relationship between party polarisation and economic performance. It can thus be concluded that strong party polarisation among groups of voters is not only an important issue for the study of voter behaviour but can also be linked to poorer economic performance.

Keywords: party polarisation, ideological polarisation, party bias, economic growth

EMESE ÉVA ANGYAL, ZITA FELLNER, CSONGOR FÉNYES
New challengers: Paths of political socialisation
in the Momentum Movement

The Momentum Movement has recently emerged onto the political scene from the ranks of Hungarian youth, who otherwise have been little involved in political activity since the regime change in 1989. In our research we examined the political socialization paths of the core members of Momentum using an online survey and semi-structured personal interviews. Our results indicate that family has played a key role, while formal education – both secondary and tertiary – has had less influence because of its dysfunctionality than informal peer groups. Greater support to educational institutions can provide an opportunity to activate the political interest of the younger generation.

Keywords: Momentum Movement, political socialisation, core, founders, paths of socialisation

ISTVÁN BALOGH
Fairness or self-esteem (Two concepts of political justice)

Justice as fairness and the justice of self-respect are two fundamentally different conceptions of justice: while the former is grounded on the construction of the fundamental structure of modern society, the latter is grounded on the reconstruction of the basic anthropological relations and their historical dynamics. The paper compares the two conceptions by providing a methodological critique of the Rawlsian theory and presenting the theoretical foundations of the justice of self-respect. The paper argues that the theory and principles of the justice of self-respect open the path to a potentially new historical form of human coexistence, beyond recent modern society.

Keywords: relational anthropology, justice, Rawls, justification, human rights

ZOLTÁN GÁBOR SZŰCS
Beyond legitimacy?
The lessons of Xenophon's Anabasis for contemporary realist political theory

Legitimacy seems to be the problem of contemporary realist political theory to which most attention is paid. The reason for this is that contemporary realism aims to take a kind of intermediate position between on the one hand a 'political moralist' standpoint, which traces back the justification of political acts to moral principles outside of politics, mostly exemplified as Rawlsian phi-

losophy by the realists, and the standpoint they call 'Realpolitik', 'Machiavelism' or 'might is right', which justifies political acts solely by the success of maintaining power over the other. However, it is questionable whether such an intermediate position is possible. Relying on Xenophon's *Anabasis*, the paper argues that it is not, but that this is not fatal from the point of view of realist political theory, and it does not necessarily result in the acceptance of the standpoint of 'might is right'. The essence of Xenophon's thought is that the norms of correct political action are to be sought in the continuous urge to choose created by the conflicts of various normative viewpoints rather than in the form of abstract political norms detached from morality (as the concept of legitimacy would suggest). This is a lesson that contemporary realism should consider adopting, instead of the fruitless conceptual discussions of legitimacy.

Keywords: realism, Xenophon, legitimacy, political theory

DÁNIEL HARANGOZÓ, PÉTER WAGNER

State and army in post-Soviet Central Asia:

The political and social role of the armed forces

Relying on a typology proposed by Timothy Edmunds, Anthony Forster and Andrew Cottey we seek to explore the political and social role of the armed forces in post-Soviet Central Asia in three particular areas: regime defence, nation building and the economic role and activities of the military. Due to the authoritarian nature, with one exception, of all Central Asian states, our first research question focusses on the role of the military in supporting the authoritarian regimes of the region. During the Soviet period, the armed forces served a key role of political indoctrination and "nation building". Moreover, there was widespread use of conscripts as a free labour force for various state-led economic (such as the annual harvest) and construction activities. Our second question concerns whether and to what extent these Soviet-era practices and traditions continue in the Central Asian successor states.

One of the key conclusions of our research is that the authoritarian regimes of post-Soviet Central Asia rely on a widespread network of internal security and intelligence organizations instead of the regular military. Moreover, with some exceptions, there is limited use of the armed forces as a vehicle of nation building by the governments of the region, and they have a limited economic role and significance compared to the Soviet era.

Keywords: Central Asia, military and politics, civil-military relations, post-Soviet

CONTENTS

BIBÓ PRIZE

- *Balázs, Zoltán*: The separation of powers as a political principle 7
- Review of Political Science

DEMOCRACIES

- *Körösényi, András*: Weber and the Orbán-regime:
Leader democracy in Hungary 7
- *Patkós, Veronika*: Political polarisation and economic failure
in European democracies 29

POLITICIANS

- *Angyal, Emese Éva–Fellner, Zita–Fényes, Csongor*: New challengers: Paths of political
socialisation in the Momentum Movement 55

POLITICAL THEORY

- *Balogh, István*: Fairness or self-esteem (Two concepts
of political justice) 83
- *Szűcs, Zoltán Gábor*: Beyond legitimacy? The lessons of Xenophon's
Anabasis for contemporary realist political theory 108

STATE AND ARMY

- *Harangozó, Dániel–Wagner, Péter*: State and army
in post-Soviet Central Asia: The political and social role
of the armed forces 133

REVIEW

- *Bischof, Péter*: Under the spell of supranationalism (Michel Dumoulin (edit.):
Die europäische Kommission 1958–1972.
Geschichte und Erinnerungen einer Institution) 155

BOOK WATCH 164

ABSTRACTS 168

ELITEK

TANULMÁNYOK

BÓDY ZSOMBOR

Elitek a két világháború közötti Magyarországon

SEBŐK MIKLÓS

„Privatizálni a privatizációt”: Az organikus közgazdászok és a gazdasági rendszerváltás ideológiája

METZ RUDOLF

A politikai vezetés három arca.

A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában

KISS LAJOS ANDRÁS

A „nagy népességcsere” és az európai értelmiség.

A migráció és a menekültválság nyugat-európai recepciója - a szélsőjobbtól a szélsőbalig

BENE ADRIÁN

Értelmiség, bürokrácia, ideológia -

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz

és Sartre marxista társadalomelmélete

INTERJÚ

Szalai Zoltán és Zuh Deodáth interjúja Odo Marquarddal

RECENZIO

KESZEG ANNA

Milyen csomópontjai vannak a magyar viselettörténeti kutatásoknak?

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

A radikalizmus koordináta-rendszere

SZÁZZADVÉG

ÚJ FOLYAM

85.

2017/3.
SZÁM

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.
2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.
3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@mtapti.hu* címre elküldeni.
4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
  - a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
  - b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
  - c. kulcsszavakat, valamint
  - d. a szerző titulusát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
5. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.
6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknevét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).
7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: 1), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjeget alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a. könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b. tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): *Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia*. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press.

c. folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): *On the Dimensionality of European Union Legislative*. *Journal of Theoretical Politics*, vol. 16., no. 2. April, 203–222.

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

SZERZŐINKHEZ

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet. Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban, ára 750 forint,
előfizetőknek 650 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (*Budapest, Pf. 694/115*),
valamint a *posze@mtapti.hu* e-mail címen.

Az előfizetés ára egy évre: 2600 forint.

L'HARMATTAN KÖNYVESBOLT

Bp., V., Kossuth Lajos u. 14–16.

ELTE TáTK HALLGATÓI BOLT

Bp., XI., Pázmány Péter sétány 1/a.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt

Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

GONDOLAT KÖNYVESHÁZ

Bp., V., Károlyi Mihály u. 16.

ÍRÓK BOLTJA

Bp., VI., Andrásy út 45.

NYITOTT MŰHELY

Bp., XII. kerület Ráth György u. 4.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

Bp., IX., Budapest, Tóth Kálmán u. 4

ANTI-KFT.

Pécs, Ferencesek utcája 1.